

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

ÅRSBOK

1943

YEARBOOK OF THE NEW SOCIETY OF LETTERS
AT LUND

LUND, C. W. K. GLEERUP

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

ÅRSBOK

1943

YEARBOOK OF THE NEW SOCIETY OF LETTERS

AT LUND

LUND, C. W. K. GLEERUP

L U N D
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI
1 9 4 4

TIL LUNDE STIFTS KIRKEHISTORIE

I DET 17. AARHUNDREDE

AF

BJØRN KORNERUP

1. Den videnskabelige Behandling af Kirkehistorien har oftere været præget af, at man overvejende har opfattet denne Disciplin som Idéhistorie eller som en Art teologisk Litteraturhistorie, der væsentligt havde sin Opgave i Udforskningen og Fremstillingen af de Tankerækker, der har været de bærende i Kristendommens Historie. Mere og mere har man dog i forskellige Kredse faaet Øjet op for det ensidige i denne Behandlingsmaade, og der viser sig i vore Dage fra flere Sider en stærkere Tilbøjelighed til at bestemme Kirkehistorien som en Del af den Samfundshistorie, som moderne Forskning lægger saa megen Vægt paa.¹ Uden at ville forflygtige Betydningen af at udrede de teologiske Idéer i deres Ejendommelighed og Udbredelse betoner man nu gerne, at dette kun er en enkelt Side af Kirkehistorien. Ikke mindre vigtigt er det at opfatte den som Realhistorie med det Maal for Øje at gøre Rede for den kristne Religions mangeartede Indflydelse som en af de bærende Faktorer i den menneskelige Kulturudvikling gennem de sidste to Tusinde Aar. Men skal den kirkehistoriske Forskning blot nogenlunde kunne løse denne Opgave, vil det være nødvendigt baade at fremdrage nyt Materiale og anlægge nye Synspunkter for Bearbejdelsen af dette. I høj Grad vigtigt vil det saaledes være gennem Specialundersøgelser at udforske bestemte Landsdeles og Perioders kirkehistoriske Egenart. Først derved vil det blive muligt efterhaanden at naa frem til mere almenlydige Resultater og til med større Sikkerhed at besvare Spørgsmaalet om Kirkens Plads som kulturdannende Faktor i det menneskelige Samfundsliv.

Paa dette Omraade staar man i Virkeligheden blot ved Begyndelsen. Endnu henligger mange omfattende Opgaver ganske uløste, endnu er vigtige Omraader slet ikke eller kun lidet tilfredsstillende blevet gennemforskede. Dette gælder ikke blot den almindelige Kirkehistorie, men ogsaa den nordiske. Saaledes foreligger der kun

¹ Jvfr. Professor Hilding Pleijels Betragtninger over »kyrklig folklivsforskning» i Svensk tidskrift XXX, 194—201.

i ringe Omfang Behandlinger af de enkelte Stifters eller Landskabers kirkelige Historie, hvad der netop er saa betydningsfuldt for at skabe Grundlaget for Forstaaelse af Kirkens større eller mindre reale Indflydelse i de forskellige Tidsrum. Som et lille Bidrag af denne Karakter skal der i det følgende meddeles Træk til Belysning af et enkelt, lokalt begrænset Udsnit af nordisk Kirkehistorie i en bestemt Tidsalder, Lunde Stift i første Trediedel af det 17. Aarhundrede.²

Kildegrundlaget for denne Skildring findes for Størstedelen i den Visitatsbog for Lunde Stift for Aarene 1611—37, som Forfatteren af disse Linier 1943 har udgivet i Bind I (Side 1—175) i det af Överbibliotekarie Gunnar Carlquist publicerede Værk »*Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid. Ser. I Urkunder och aktstycken*».³ Medens jeg med Hensyn til alle Spørgsmaal om Visitatsbogens Plads inden for den Kildegruppe, hvortil den hører, samt vedrørende Haandskriftets Overleveringshistorie og Ejendommeligheder maa henvise til den Indledning, hvormed Udgaven er forsynet, skal der i det følgende gives en Oversigt over selve Visitatsstoffets Betydning i kirke- og kulturhistorisk Henseende. For begge Omraader maa man uden Tvivl tilkende Visitatsbogen en betydelig Værdi, selvom Skriftet i nogle Henseender er stærkt mærket af subjektiv Begrænsning og i andre desværre bærer et vel fragmentarisk Præg.

2. I den ældre lutherske Kirke i Danmark tilkendtes der Biskoppernes Visitatser en betydningsfuld Plads i det kirkelige Arbejde.

² Det følgende bringer en stærkt udvidet Gengivelse af en Forelæsning holdt i Vetenskaps-Societeten i Lund den 28. Oktober 1941. Medens der ikke tages Hensyn til Forholdene paa Bornholm, der ogsaa i denne Periode henhørte under Lunde Bispestol (jvfr. min Artikel »To Visitatsbesøg paa Bornholm i Christian IV's Tidsalder» i Festskrift til Hugo Matthiessen, 1941, S. 91—102), inddrages stadig Halland og Blekinge under Behandlingen, idet jeg ganske slutter mig til Professor Sture Bolins Opfattelse (Skånelands historia I, Fortalen), at det er umuligt at skille de sydsvenske Landskabers Historie.

³ Citeres i det følgende som V. med vedføjet Sidetal. Som Regel gives Henvisningerne i selve Teksten umiddelbart efter de paaberaabte Citater, kun undtagelsesvis i Noterne. — Med samme Mærke (V.) betegnes ogsaa Citater fra de sst. (S. 177—250) af John Tuneld publicerede, værdifulde Synodalia Lundensia 1614, 1620—34.

Med stor Tydelighed var Vigtigheden heraf allerede blevet fremhævet i Tidens grundlæggende Aktstykke vedrørende den kirkelige Nyordning efter Reformationen, den danske Kirkeordinans af 1539 (1542). I denne tales der ikke blot om en første Generalvisitation af principiel Art, men ogsaa om, at de nye evangeliske Superintendenter »en Sinde om Aaret», om ikke tiere, skulde drage rundt i deres Stifter for i de enkelte Sogne at høre Præsternes Prædiken og skaffe sig Kundskab om, hvorledes det stod til med Forsørgelsen af Prædikerne, med Skolevæsen, Hospitaler og Fattigforsorg.⁴

Baade i det 16. og 17. Aarhundrede betonedes man fra Regeringens Side med Bestemthed den biskoppelige Visitatspligt. Denne blev udtrykkeligt fremhævet i det Beskikkelsesbrev, som hver Superintendent modtog ved sin Udnævnelse, og da der 1594 og 1604 havde vist sig et alvorligt Forfald i det latinske Skolevæsen, som formentes at skyldes svigtende Agtpaagivenhed fra Biskoppernes Side, indskærpede man paa ny disses Forpligtelse til omhyggeligt at visitere de latinske Skoler, sidste Gang endog med Trusel om eventuelt at ville »tilskikke andre Visitatores».⁵ Senere — 1629, paa et Tidspunkt, da det ved Freden i Lübeck med Nød og næppe var lykkedes at afværge Rigets Undergang — fik de fire jydskke Biskopper streng Befaling til nidkært at visitere i deres Stifter »for at formane og afskaffe de Synder og Laster, som kan dæmpes ved Prædiken, Formaning og Kirkens Øje».⁶

Saa vidt man kan skønne, synes baade det første og de følgende Slægtled af lutherske Superintendenter i Danmark i god Overensstemmelse med Tidens herskende Opfattelse at have betragtet Visitatsarbejdet som en Hovedside af deres Embede og i Praksis at have ydet en meget betydelig Indsats paa dette Omraade.

Frem for alt gælder dette Sjællands første Biskop efter Reformationen *Peder Palladius*, om hvis Virksomhed i saa Henseende hans berømte »Visitatsbog» er et talende Vidnesbyrd. Ikke blot er den et Sprog- og Litteraturmindesmærke af høj Rang, men ogsaa kirkehistorisk set er den af uvurderlig Betydning ved det farverige Billede, den tegner af en livfuld, ægte luthersk Biskop, naar han færdedes i sine Sognemenigheder for at lære unge og gamle ret Kirkeskik,

⁴ H. F. Rørdam, Danske Kirkelove 1536—1683 I, 115.

⁵ Sst. II, 519—20; III, 20.

⁶ Kancelliets Brevbøger 1627—1629, udg. af E. Marquard, S. 755.

nu da »Evangelii lyse Dag» var oprundet.⁷ Af beslægtet Karakter er ogsaa den *Tractatus*, han har forfattet som Vejledning for andre Superintendentener for at vise, hvorledes de i det enkelte burde optræde, naar de vilde efterleve Kirkeordinansens noget summariske Bestemmelser om Bispevisitatser.⁸

Ogsaa andre Biskopper kan med Ære nævnes i denne Sammenhæng. Fra Fyens Stift saaledes en af Reformationens Foregangs-mænd *Jørgen Jensen Sadolin*, der arbejdede paa lige Linie med Peder Palladius, og hvis Ledetraad til Brug ved Bispevisitatser er en direkte Udskrift af Palladius' Visitatsbog⁹; endvidere hans Efter-mænd *Niels Jespersen* og *Jacob Madsen Vejle*, den første lutherske Biskop i Danmark, der har efterladt en egentlig Visitatsdagbog indeholdende talrige værdifulde Optegnelser om hans Visitatser 1588—1606.¹⁰ Blandt andre flittige Visitorer kan nævnes *Oluf Chrysostomus* i Vendelbo Stift¹¹ og selve Reformationsbevægelsens Første-mand *Hans Tausen*, der netop prises for den store »vigilantia», han udviste i sin biskoppelige Embedsførelse.¹² Fra Ortodoksiens første Tidsrum kan blandt flere andre fremhæves de bekendte sjællandske Biskopper *Hans Poulsen Resen* og *Jesper Brochmand*, ikke blot førende Aander paa det teologiske Omraade, men ogsaa Hovedkikkelser i den kirkelige Administration.

3. Vender vi os tilsidst til Lunde Stift, da kan der fra det 16. Aarhundrede fremdrages adskillige Træk, der tyder paa, at de skaanske Superintendentener i nidkær Visitatsvirksomhed ikke stod tilbage for deres Embedsbrødre paa den anden Side Sundet. Om den første lundensiske Superintendent efter Reformationen, *Frands Vormordsen*, hører man blandt andet, at han en Gang i 1547 afholdt Visitats i Malmö i hele fire Dage i Træk,¹³ og ogsaa hans Efter-

⁷ Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. af Lis Jacobsen, V, 1—240.

⁸ Kirkehistoriske Samlinger 2. R. VI, 130—9. Jvfr. ogsaa P. Palladius' Formula visitationis provincialis, 1555 (H. F. Rørdam, Danske Kirkelove II, 19—38).

⁹ H. F. Rørdam, Mester Jørgen Jensen Sadolin, 1866, S. 123—5.

¹⁰ Kirkehistoriske Samlinger 3. R. V, 79—92. Den tredie fyenske evangeliske Biskops, Mester Jakob Madsens, Visitatsbog, udg. af A. Crone, 1853.

¹¹ Khs. Saml. 3. R. I, 165—212.

¹² P. Terpager, Inscriptiones Ripenses p. 36.

¹³ Khs. Saml. 2. R. II, 207, 229. Jvfr. 5. R. II, 452, 454—5.

følger, *Niels Palladius*, var efter alt at dømme en særdeles flittig Visitator. Ved sin Udnævnelse til Biskop i Lund fik han af Kongen skænket en Vogn og to gode Heste, da det skønnedes at være »højligens fornøden», at han straks gik i Gang med at visitere alle Stiftets Sognekirker. Allerede to Aar senere hører man karakteristisk nok, at Hestene var gaaet til paa Visitatsrejserne, og Kongen maatte da i Stedet skænke ham to nye »Vognklippere».¹⁴ Erfaringer fra Palladius' Visitatser har sat deres Spor i flere af hans Skrifter. Ganske særlig gælder dette hans *Commonefactio de vera invocatione dei et de vitandis idolis* (1557) og hans *Tractatus brevis de articulo predestinationis* (1554), der netop søger at raade Bod paa de Mangler, han ved Visitatsbesøg havde lært at kende hos Præster og Menigheder.

Fra den næste Biskops, *Tyge Asmundsens*, Tid har man bevaret en temmelig udførlig Beskrivelse af Biskoppens hele Optræden og Prædikemaade ved Visitatserne,¹⁵ og ogsaa fra de følgende Biskoppers, *Niels Hvids* og *Mogens Madsens*, Tid foreligger der konkrete Efterretninger om deres Visitatsbesøg.¹⁶ Ikke mindst den fremragende Teolog og Historiker Mogens Madsen har aabenbart i sin Manddomsalder været en myndig og agtpaagivende Visitator. Herom vidner blandt andet adskillige farverige Udviklinger i hans Synodaltaler, denne værdifulde Kilde til Oplysning om indre kirkelige Forhold i Slutningen af det 16. Aarhundrede. Mange af hans Udviklinger genspejler de Erfaringer, han havde indhøstet paa sine mangeaarige Visitatsrejser, og betoner baade direkte og indirekte Betydningen af Biskoppens undersøgende Virksomhed ved Visitatsbesøg.¹⁷ Imidlertid kan det se ud, som om det i Mogens Madsens senere Dage er gaaet noget tilbage med Visitatsarbejdet. Selv klager han over, at legemlige Skrøbeligheder oftere havde hindret ham i at vise den fornødne Energi paa dette Omraade,¹⁸ og hans høje Alder — han døde 1611 som 83 Aar gammel — har vel ogsaa gjort ham mindre bevægelig. I alt Fald giver hans Efterfølgeres Visitatsbog det

¹⁴ Kancelliets Brevbøger 1551—1555, udg. af C. F. Bricka, S. 130, 291.

¹⁵ Khs. Saml. 2. R. II, 605—7. Jvfr. V. 97, 101.

¹⁶ V. 105, 174—5.

¹⁷ Magni Matthiæ Τεσσαράδεκας orationum, 1604. Ejusdem Oratio de hierarchia ecclesiastica, 1606, p. 37.

¹⁸ H. F. Rørdam, Monumenta Historiæ Danicæ 2. R. II, 94.

Indtryk, at det var i høj Grad ønskeligt, at Visitatsarbejdet blev taget op med fornyet Kraft. Trods den Indsats, der var blevet ydet af en Række lundensiske Superintendentter gennem mere end to Menneskealdre, fandtes der dog Sogne i Lunde Stift, hvor der i over 50 Aar ikke havde været afholdt Visitats,¹⁹ ja, i et enkelt Sogn havde overhovedet aldrig nogen luthersk Biskop sat sin Fod.²⁰

4. Det var da for saa vidt en tung Arv, Mogens Madsen overgav sine nærmeste Efterfølgere, Poul Mortensen Aastrup og Mads Jensen Medelfar, at forvalte. Den Visitatsdagbog, som indeholder Beretningen om deres Visitatser (i Afskrift for P. M. Aastrups Tid og i originale Optegnelser for den følgende Biskops Periode) viser dog tilfulde, at de har vedgaaet Arv og Gæld. I Arbejdsiver og Nidkærhed paa dette Omraade synes de to Biskopper at have været hinandens jævnbyrdige, kraftige og karakterfulde Personligheder som de begge var, men iøvrigt højst ulige: ikke blot som Repræsentanter for modsatte teologiske Retninger, men ogsaa i psykologisk Henseende som vidt forskellige Typer. Nogle Ord om deres Livsgang og deres Ejendommelighed vil her være paa sin Plads til Forstaaelse af deres personlige Forudsætninger.

Den første, *Poul Mortensen Aastrup* (1576—1619), var en Jyde af Fødsel.²¹ I sin Ungdom havde han færdedes paa lange Udenlandsrejser i Europa og var kommet hjem som en humanistisk dannet Personlighed. 1605 blev han Rektor i Ribe og gjorde sig i denne Stilling bemærket ved sin Iver for at højne Skolen blandt andet ved Hjælp af Metoder, han synes at have lært af Jesuiterne, der just i denne Periode var de førende paa det højere Skolevæsens Omraade.²² 1610 blev Aastrup Professor pædagogicus ved Københavns Universitet, men allerede næste Aar udnævntes han til den gamle Mogens Madsens Efterfølger som Biskop over det vidtløftige Lunde Stift. Kun faa Aar kom han til at virke i denne Stilling, idet han allerede 1619 blev bortrevet af Pest, men Optegnelserne i Visi-

¹⁹ V. 82, 101.

²⁰ V. 155 (Gällared i Falkenbergs Kontrakt).

²¹ Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., I, 49—50.

²² P. N. Thorup, Historiske Efterretninger om Ribe Cathedralskole I, 1846, S. 89—93. Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 1928, S. 253.

tatsbogen vidner klart nok om, hvor alvorligt han i sin kortvarige Embedstid varetog sit Kald.

Poul Mortensen Aastrups Bispeaar faldt iøvrigt inden for en Periode, hvis teologiske og kirkelige Udvikling maa have været ham lidet tilpas. Efter alt at dømme hørte han nemlig hjemme i den Filippisme, der i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede mere og mere nærmede sig Calvinismen, men netop i disse Aar indtraf det afgørende Omslag i Retning af en strengere luthersk Ortodoksi, ført frem især af den teologiske Professor Hans Poulsen Resen, der 1615 blev Sjællands Biskop. P. M. Aastrup maatte opleve at sidde til Doms over Resens Modstandere og senere — med liden Glæde — tage Del i Prøvelsen (og Godkendelsen) af Resens Forsvarsskrift for sin spekulativt farvede Teologi *De sancta fide* (1615) for tilsidst selv at indvie ham til at beklæde den højeste Værdighed i den dansk-norske Kirke. Der kan næppe være Tvivl om, at alt dette har været P. M. Aastrup pinligt; han stod aabenbart som en Modstander af Resens Lærestandpunkt,²³ og der var da ogsaa i Samtiden dem, som mente, at han selv allerede var udset til at falde som det næste Offer for Resens Utaalsomhed.²⁴ Dette undgik han vel, og som flere andre, hvem Tidens Udvikling gik imod, havde han intet andet at gøre end i Stilhed at bøje sit Hoved og samle sig om Varetagelsen af Dagens Opgaver, for hans Vedkommende en flittig og nidkær Administration af det store Stift.

I Litteraturen er Poul Mortensen Aastrup blot optraadt som Forfatter af nogle Ligprædikener over adelige. De afspejler som Helhed Tidens melanchtonisk farvede Fromhedstype²⁵ og viser iøvrigt Taleren som en belæst Mand, der med rund Haand formaar at indstrø Citater af klassiske og nyere Forfattere i sine opbyggelige Udviklinger. Ogsaa Indførslerne i Visitatsbogen tillader at tegne en Kontur af visse Sider af hans Personlighed. Sammenlignet med sin Efterfølger M. J. Medelfar gør han et mere forfinet Indtryk. Dette viser sig saaledes i hans Udtryksvis, blandt andet ved hans Forkærlighed for Ord, afledede fra Græsk, men ogsaa andre Ejendom-

²³ Bjørn Kornerup, anf. Skrift I, 386—7, 434, 471, 473, 477 f.

²⁴ Danske Magazin 4. R. II, 230.

²⁵ Selv i Visitatsbogen kan man finde Spor af P. M. Aastrups teologiske Anskuelser, saaledes i den typisk melanchtoniske Formaning »ad poenitentiam et novam vitam» (V. 75—6).

meligheder præger hans Form. Karakteristisk for ham synes det saaledes at have været, at han havde Forkærlighed for Ironi og Satire, og han yndede at forme sine Domme om Forhold og Mennesker i korte, knappe Sætninger, ofte tilspidsede med en skarp satirisk Brod. Nogle Eksempler kan tjene til at belyse dette:

Om de gejstlige Forhold i Kvidinge, S. Åsbo Kontrakt, hedder det kort og godt: »Præsten er en Rævepels (versipellis), Degnen ham ikke ulig» (V. 90), og Præsten i Jemshög karakteriseres med Anvendelse af et bekendt klassisk Ordsprog saaledes: »Præsten er en Mand, der over for andre er skarpsynet som en Los, over for sig selv som en Muldvarp» (talpa (V. 114)). Præstens Hustru i Silvåkra affærdiges blot med Udtrykket »mala bestia» (V. 28), medens Præsten i Igelösa faar det Vidnesbyrd, at »man maatte ønske, at han i sit Liv udtrykte det samme som i sine Ord» (V. 28). Ikke meget forskelligt karakteriseres hans Embedsbroder i Stoby: »Hr. Christopher holdt en meget passende Prædiken — hvis hans Levned svarede dertil, vilde han i Sandhed være en god Præst!» (V. 102). Heller ikke Provsten i Malmö, Mag. Hans Ravn gaar Ram forbi: »Provsten rosté alle Præsterne for Ærlighed i Liv og Lære — med hvilken Samvittighed maa han selv svare til» (V. 29), og om Menigheden i Hvellinge hedder det sørgmodigt-ironisk: »Menigheden synes at være som et Faar, der er betroet Ulven» (V. 35).

Af en væsentlig anden Type var Poul Mortensen Aastrups Efterfølger, *Mads Jensen Medelfar* (1579—1637),²⁶ grovere i Trækkene, ikke saa nuanceret som Forgængeren, men en magtfuld Bispeskikkelse ogsaa han. Som Navnet antyder, stammede han fra Middelfart i Fyen, og som Forgængeren havde ogsaa denne Mand i sin Ungdom foretaget lange Studierejser i det fremmede. Symbolsk for hans Udvikling var det dog, at han gjorde et fireaarigt Ophold i det ortodokse Wittenberg. Fra sin Ungdom var han saaledes indlevet med Tidens førende teologiske Retning og hjemmefra knyttet til denne Retnings Bannerfører i Danmark, Hans Poulsen Resen. Tidligt blev han bekendt for sine betydelige Evner, og tidligt kom han ind paa en straalende Løbebane. Efter at have viet Christian IV til Kirstine Munk blev han kgl. Hofpræst (Con-

²⁶ Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., XV, 430—1. H. F. Rørdam i Kirkehist. Saml. 4. R. V, 1—55, 607 f.

fessionarius) 1616, Biskop i Lund 1620 og Dr. theol. s. A. I Lund virkede han til sin Død 1637. Hans Ligsten findes i Domkirke-musæet og hans Epitafium i Domkirkens søndre Sideskib. At dømme efter Portrættet paa dette har han været en ærværdig Skikkelse med et smukt, alvorligt Ansigtsudtryk.²⁷

Særlig berømt blev Mads Jensen Medelfar som gejstlig Taler. Hans talrige Ligprædikener over adelige og hans uhyre vidtløftige Indvielsestale af Trefoldighedskirken i Kristianstad, *Encoenia sacra* (1633), giver et godt Indtryk af hans Formaaen i saa Henseende. Bugnende af Lærdom, ordrige og allegoriserende i Formen, strengt ortodokse i Indholdet er disse Taler typiske for Tidens homiletiske Ideal, men det levende, kærnefulde Sprog er et Udtryk for Talerens egen kraftigt skaarne Personlighed. Netop en udpræget Personlighed synes Dr. Mads da ogsaa helt igennem at have været, bestemt af Karakter, myndig af Optræden, ikke saa lidt stridbar, men nidkær og utrætteligt virksom i sit Bispeembede. Den, der vilde modsætte sig hans Vilje, fik at mærke, at han skulde omkring et skarpt Hjørne, og sikkert mangan en Præst og Degn i Lunde Stift har skælvet, naar M. J. Medelfar drog ind i deres Sogn for at holde Visitats. Naar det jævnlig i hans Visitatsbog hedder: jeg gennemheglede den eller den alvorligt (*acriter taxavi*),²⁸ saa hører der ikke megen Fantasi til for at forestille sig, hvor ubehageligt det har været for de paagældende at stedes for denne Jupiter tonans.

5. Medens det er vanskeligt at tilkende den ene eller den anden af de to Biskopper Forrangen som flittig Visitator, siger det sig dog selv, at det blev M. J. Medelfar, der paa Grund af sin langt længere Embedstid kom til at gøre den største Indsats i denne Henseende.

Iøvrigt maa det siges, at lige saa tiltrængt som et nøje Tilsyn med Datidens Præster og Degne var, lige saa store Krav stillede denne Opgave til Visitatoren. Allerede Stiftets uhyre Udstrækning gjorde Visitatsarbejdet besværligt. Det datidige Lunde Stift ind-

²⁷ Ewert Wrangel, *Konstverk i Lunds domkyrka*, 1923, S. 70. Pl. XXXVI.

²⁸ Eksempler: V. 57 (*acriter taxavi et reprehendi*), V. 100 (*taxavi acriter*), V. 104 (*acriter corripui et taxavi sub poena remotionis*). I Veinge talte Biskoppen baade Præst, Degn og Sognefolk skarpt til (V. 148), og i Andrarum vilde han af Vrede over Præstens Forsømmelighed ikke en Gang betræde hans Hus (V. 57).

befattede Skaane, Halland og Blekinge samt Bornholm og udgjorde med sine ca. 20000 □² et Omraade, der var omtrent tre Gange saa stort som det gamle Sjællands Stift.²⁹ Hertil kom endvidere Vejenes daarlige Tilstand og Befordringsmidlernes mangelfulde Karakter. Man skulde næsten tro, at det var Hensynet hertil, som medførte, at M. J. Medelfar jævnlig foretrak at holde Visitats i Januar og Februar Maaneder — Slædeføret har da muligvis gjort det lettere at færdes end med Vogn om Sommeren. Forøvrigt var Visitatsbesøgene ikke indskrænket til en bestemt Tid af Aaret, Maaned efter Maaned det hele Aar igennem kunde man træffe Biskoppen fra Lund paa Farten i det store Stift.

Kirkeordinansen synes at forudsætte, at Biskoppen paa Visitatsrejserne var ledsaget af den kgl. Befalingsmand (Lensmand),³⁰ men dette synes at være gaaet af Brug, om det overhovedet nogensinde har været fast Skik, i den her omhandlede Periode. Derimod ser det ud til, at Herredets Provst (V. 64, 102) var en stadig Ledsager af Biskoppen, der vistnok tillige ofte medførte sin Famulus,³¹ som undertiden har gjort Antegnelser i Visitatsdagbogen paa Biskoppens Vegne.

Natteleje og Ophold paa Visitatserne fandt Biskoppen efter gammel Skik i de enkelte Sognes Præstegaarde, og af Optegnelserne ser man, at det var højst forskelligartede Forhold, han her kunde møde. Ikke faa Steder kunde der baade af den ene og den anden Grund være trangt nok. Præstegaarden i Tryde var saaledes ved M. J. Medelfars første Besøg faldefærdig (V. 45), og intet Hjørne i den tæt for Regn og Sne. Ogsaa i Tranås (V. 51) og i Borlunda (V. 66) var Præstegaarden ved at styrte sammen, det sidste Sted var Præsten endog klædt i Pjalter.

Andetsteds fik Biskopperne Indblik i huslige Forhold af lidet opbyggelig Karakter. I Stehag bemærkes det, at Præsten ikke kunde forliges med sin strenge Hustru (V. 73), i Konga var Præsten meget gerrig, skønt han var den rigeste i hele Herredet (V. 73), og heller ikke han kunde enes med sin Hustru, og i Ramdala viste

²⁹ En omtrent samtidig statistisk Beskrivelse af Lunde Stift med Angivelse af alle Herreder og Sogne findes i Arent Berntsen, Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed, 1656, S. 57 ff., 205 ff.

³⁰ H. F. Rørdam, Danske Kirkelove I, 115.

³¹ Tidligere biskoppelige Famuli omtales V. 65, 67.

Præstens Hustru sig som en herskelysten Person, mere optaget af at smykke sit Ydre end af at holde sit Hus i Orden (V. 129). Andre Steder saa det dog bedre ud, og jævnlig falder der rosende Ord af om virksomme og brave Præstefolk, der modtog Biskoppen med Gæstfrihed (V. 75, 88, 102, 120). I Mjällby omtales Præstens Hustru 1624 som »overmaade huslig» (V. 120), og efter Visitatsen i Gullarp 1626 noterer M. J. Medelfar med kendelig Glæde, at han havde følt sig som en kær Gæst hos Præstefolkene, som havde vist ham al mulig Honnør (V. 74, jvfr. 56, 57).

6. Hovedformaalet med Visitatsen var dog at undersøge den kirkelige Tilstand i hvert Pastorat. Stiftets overordentlige Udstrækning gjorde det imidlertid umuligt for Biskoppen at indfinde sig i hver enkelt Kirke. Ikke blot maatte han nøjes med at besøge højst een Kirke i hvert Pastorat, men meget ofte — især i M. J. Medelfars Bispetid — blev Menighederne fra tilgrænsende Sogne stævnet til at møde i en eller anden Kirke, der laa bekvemt for Visitatsruten.³²

Baade i P. M. Aastrups og i M. J. Medelfars Tid var det fast Praksis, at Visitatsen normalt omfattede tre Led: at paahøre Præstens Prædiken, at efterprøve Katekismeundervisningens Tilstand og at formane Folket enten i Almindelighed til Guds frygt og Lydighed mod Øvrigheden eller med Hensyn til specielle konkrete Forhold. Efter selve Visitatsen kunde der jævnlig blive Lejlighed til at forhandle om Kirketugtsager, Lønningsforhold o. l. eller til at stifte Fred mellem stridende Præster og Præstehustruer, Degne og Sognemænd.³³ I Købstæderne havde Biskoppen desuden Pligt til at undersøge de latinske Skolers Tilstand og til at besøge Hospitalerne for at forvisse sig om, at der ikke skete de fattige Uret.

Undertiden fandt der Præsteordinationer Sted ved Visitatserne,³⁴ og jævnlig benyttede Biskoppen Lejligheden til at samle Herredets Præsteskab til et »conventus pastorum» for at behandle forskellig-

³² Skønt Eksempler kan hentes fra næsten hver Side i Visitatsbogen, kan her nævnes, at 1627 mødte Menighederne fra Tullstorp og Svenstorp i Vemmenhög (V. 43), s. A. fra Löderup og Hörup i Ingelstorp (V. 47), s. A. fra Sövestad, Bromma, Skårby, Balkåkra og Snårestad i Bjäresjö (V. 50) og 1636 fra Borgeby, Löddeköpinge og Hofterup i Barsebäck (V. 77) o. s. v.

³³ V. 38—9, 41, 63, 74 og oftere.

³⁴ V. 26, 76, 79, 80, 88, 110.

artede Embedssager. Gennemgaaende var disse Sammenkomster mellem Biskop og Præsteskab ikke præget af en særlig blid Stemning. Ret neutralt var det vel, at der ved Konventet i Forbindelse med Visitatsen i Strö 1615 (V. 66) blev udvalgt en ny Provst i Herredet, men oftere havde Mødet en ubehagelig Karakter. I Skabersjö 1615 holdt P. M. Aastrup en Formaningstale i al Almindelighed til Præsteskabet om at forene Renhed i Læren med et ulasteligt Levned (V. 81), men værre gik det til i Kristianstad 1625, hvor M. J. Medelfar i alle Præsternes Nærværelse gennemheglede Herredets Provst for hans Forsømmelighed og Egenraadighed (V. 109). I Hälsingborg afsatte P. M. Aastrup 1612 Provsten fra hans Embede paa Grund af Drukkenskab og andre Laster og det i Nærværelse af Lensmanden, Borgmester og Raad samt alle Herredspræsterne (V. 83),³⁵ og i Fjärås holdt den samme Biskop 1616 en Tordentale til Præsteskabet for en Række Forseelser, det havde gjort sig skyldig i. Blandt andet ankede han over, at der fandtes Præster, der meget sjældent gik til Alters (V. 162).

Om alt, hvad der var forefaldet i Kirker og ved Præstekonventer, indførte Biskopperne en kort Beretning i deres Visitatsbog. Det Helhedsbillede af Tilstanden i Lunde Stift i denne Periode, der kan udvindes paa Grundlag af denne Bog, er i alt væsentligt mørktfarvet, og man kunde tænke sig, at dette for en stor Del skyldtes subjektive Ejendommeligheder ved den foreliggende Kilde. Imidlertid er man saa heldigt stillet, at man fra anden Side har bevaret Kildemateriale — Kongebreve, Synodalmonita, Referater af gejstlige Rets-sager o. l. —, som delvis tillader en kritisk Prøvelse af Kildeværdien af Visitatsbogen. Stort set tegner disse Kilder det samme dystre Billede som Visitatsberetningerne og vidner om, at disse ikke er Udtryk for et ensidigt Sortsyn, men paa troværdig Maade afspejler den datidige Virkelighed. Men selvfølgelig gør man vel i at erindre, at det er Manglerne og Fejlene, der stærkest springer i Øjnene gennem Kilder af denne Art, hvorimod de normale Forhold, det gode trofaste Arbejde i Hverdagenses Løb, nu en Gang ikke sætter sig saa stærke Spor i historiske Beretninger.

7. Det laa i Sagens Natur, at Biskoppen ofte maatte være vanskeligt stillet, naar han skulde danne sig en Forestilling om en

³⁵ Jvfr. Kancelliets Brevbøger 1609—15, udg. af L. Laursen, S. 547.

Præsts hele Position. I Almindelighed havde han ved sin personlige Tilstedeværelse i Sognet ikke Adgang til at skaffe sig et synderligt indgaaende Førstehaandskendskab til Præstens Livsførelse, men kun til hans »Lære», det vil i Praksis sige hans Prædiken.

Om Præsternes Prædikemaade indeholder Visitatsbogen da ogsaa en Række Udtalelser, der indirekte giver en meget god Forestilling om, hvad der var Tidens homiletiske Ideal. En afgjort Ros var det, naar Biskoppen, som det oftere var Tilfældet, kunde skrive, at en Præst prædikede »godt og lærdt» (V. 31, 80) eller »lærdt og tydeligt» (V. 32, 54). Ved en »lærd» Prædiken (*concio docta*)³⁶ skal der aabenbart ikke tænkes paa en Prædiken, som var oppyntet med sjældne Kundskaber fra afsidesliggende Omraader, men paa en Prædiken, der baade gav Udtryk for det rette dogmatiske Standpunkt og formelt udmærkede sig ved god logisk Sammenhæng, var metodisk gennemført og vel inddelt. At denne Forstaaelse af Begrebet er rigtig, fremgaar ved Sammenligning mellem en Række forskellige Steder og kan støttes derved, at det modsatte Begreb »ulærd» (*indocta*) en Gang netop bestemmes som »daarligt disponeret» (*male composita*, V. 56).

Karakteristisk — og naturligt — for Tidens Betragtningmaade paa dette Omraade er den stærke Vægt, der lægges paa det pædagogiske Synspunkt. Det var af stor Betydning, at Prædikenen var forstaaelig for en ikke alt for tankevant Landalmue, og som et vigtigt ydre Middel hertil maatte det anses, at Prædikanten fremlagde Indholdet i en klar Form og med en tydelig Stemme (V. 93, 106, 129, 147). Det var derfor en afgjort Dadel, naar det om en eller anden Præst kunde bemærkes, at han haspede sin Prædiken af, saa at han maatte formanest til at tale langsommere, for at han kunde forstaaes af Tilhørerne (V. 79, 95). Gamle, affældige Præster kunde man undertiden næsten ikke høre paa Grund af deres svage Stemme (V. 89) eller Hæshed (V. 82). Om en iøvrigt brav Mand, Præsten Hr. Søren i Förslöv, hedder det, at han prædikede i høj Grad søvnigt, ikke lukkede Munden saa meget op, som var nød-

³⁶ Lignende Udtryk: »*concio doctissime concinnata et enunciata*» (V. 42), »*concio elegans et erudita*» (V. 66), »*concio ... non solum efficacissima, sed et optima dispositione ornatissima*» (V. 66). Jvfr. ogsaa Synodaliernes Forskrifter om Prædikener (H. F. Rørdam, *Monumenta Historiæ Danicæ* 2. R. II, 295 ff.).

vendigt, og talte saa hurtigt, at han ikke kunde siges »at lære med Frugt» (V. 92). Dog kunde der ogsaa forekomme Overdrivelser til den modsatte Side. Om Præsten i Hjárnarp siges det, at han prædikede i høj Grad salvelsesfuldt (pompose) og affekteret (V. 94), og om Præsten i Reslöv, at han vel havde en klangfuld Røst, men uden Nødvendighed lod den klinge alt for meget, hvorfor han da ogsaa blev admoneret (V. 74). En anden Præst (i Fridlevstad i Blekinge) syntes at lægge Vægt paa en affekteret Udtale af Ordene, vistnok som Udtryk for en vis Sindets Opblæsthed (V. 127).³⁷ Et fra de sædvanlige afvigende Vidnesbyrd som Prædikant fik 1624 Peder Struch i Asarum (i Bräkne Herred), om hvem det hedder: »Han prædiker flammende og kaster Ild ind i Tilhørernes Sjæle» (V. 123).

8. Ikke mindre vigtig end Præstens Embedsgerning var hans Livsførelse, men i den Henseende var der adskilligt, Biskopperne med god Grund kunde anke over. Særlig gælder dette Præsteskabet i Nordskaane og i Halland. En Gennemgang af Visitatsbogens Notisser giver i det hele det Indtryk, at mindst hver tredje, fjerde Præst kunde fortjene at fjernes fra sit Embede paa Grund af manglende embedsmæssige eller moralske Kvalifikationer, og naar Afsættelse kun sjældnere fandt Sted, skyldtes det uden Tvivl, at en mere rigorøs Fremgangsmaade vilde have kastet Landet ud i en lidet tjenlig Præstenød. Derfor maatte Biskopperne ofte lukke et Øje og lade det forblive ved en mere eller mindre kraftig Formaning til de paa-gældende om en bedre Vandel.

Naar Biskopperne skulde danne sig en Forestilling om Præsters Livsførelse, var de ofte vanskeligt stillede. Fra meget gammel Tid var det nedarvet Skik, at Menigheden ved Visitatsen skulde give Præsten et Skudsmaal, lige som Præsten Menigheden,³⁸ og jævnlig tales der om, at en eller anden Præst fik et »godt» (V. 54, 64, 65, 98) eller endog »udmærket» Vidnesbyrd af sine Sognefolk (V. 90, 104). Det er dog ikke altid godt at vide, om Virkeligheden svarede til de smukke Ord. Der kunde være mange Grunde for begge Parter til i Bispens Nærværelse at være tilbageholdende med at fremføre

³⁷ Om en Prædiken i Lösen 1624 hedder det: »qvam canendo magis qvam loqvendo absolvit non absqve auditorum tædio» (V. 129).

³⁸ Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. af Lis Jacobsen, V, 78—9.

eventuelle Klager,³⁹ og naar det af og til hedder, at »Præst og Menighed indbyrdes gav hinanden et godt Vidnesbyrd» (V. 74), er det undertiden klogt at stille sig kritisk reserveret over for et saadant testimonium. Begge de her behandlede Biskopper var sikkert saa gode Menneskekendere, at de jævnlig har haft paa Fornemmelsen, om Vidnesbyrdet dækkede Virkeligheden eller ej, og i hvert Tilfælde P. M. Aastrups Bemærkninger viser, at han meget vel har forstaaet, hvor megen Vægt man kunde tillægge »Sognemændenes hæderlige Vidnesbyrd». En Gang, da der var en alt for aabenbar Uoverensstemmelse mellem Skudsmaalet og de faktiske Forhold, bemærkede han tørt i Visitatsbogen: »at man ikke med Tryghed kan lide paa Bøndernes Vidnesbyrd, er kun alt for vel bekendt!» (V. 140).

Manglerne hos Præsteskabet var dog ofte saa iøjnefaldende, at det var umuligt at skjule dem. Ikke faa Præster var saaledes aabenbart kundskabsmæssigt lidet funderede, og naar det enkelte Gange i M. J. Medelfars første Bispetid hedder om en Præst, at han maatte forpligte sig til »anden Eksamen» (V. 37, 55, 58), saa maa man vistnok derved forstaa, at de maatte love paa ny at underkaste sig den Prøve, der gik forud for Præsteordinationen — nogen almindelig teologisk Embedseksamen indførtes først 1629 ved Universitetet.

Andre Præster var paa Grund af deres Alder blevet uskikkede til at føre deres Embede med den Kraft, som maatte anses for ønskelig. Ikke faa af saadanne alderstegne Præster blev det derfor paalagt at holde Kapellan til Medhjælper i Præstegerningen (V. 46, 53, 62, 63, 65, jvfr. 206, 208). Af og til var de paagældende dog lidet tilbøjelige til at efterkomme et saadant Paabud. I Bjäresjö omtales der saaledes en gammel vranten Sognepræst (senex morosus), som paa Grund af sin smudsige Gerrighed ikke vilde antage nogen »commi-nister» (V. 81), og i Ivö protesterede en 80-aarig, affældig Præst mod at faa beskikket en Kapellan, idet han gjorde gældende, at han ikke kunde underholde ham. Han havde kun ni Tiendeydere og følte sig for Resten stadig arbejdskraftig (V. 115). Forøvrigt er det forstaaeligt nok, at Sognepræsterne jævnlig vægrede sig ved at holde Kapellan, thi foruden det økonomiske kunde ogsaa andre Hensyn gøre det mindre bekvemt. Jævnlig udviklede der sig et alt andet

³⁹ I Kvidinge søgte Præsten 1636 at holde Sognefolket borte fra Visitatsen, »metuit enim sibi malum procul dubio vitæ testimonium ob nimiam avaritiam et sorditiam» (V. 90).

end harmonisk Forhold mellem Sognepræst og Kapellan. I Stora Herrestad omtales saaledes 1618 en anmassende og misundelig Kapellan (V. 50), i Gråmanstorp maatte Biskoppen 1619 stifte Fred mellem Hr. Sören i Örkelljunga og hans Kapellan, der ydmygt maatte krybe til Korset og blandt andet love ikke at ville holde Kro (V. 96); andetsteds hører man om, at Præsten i Oderljunga ikke paa nogen Maade vilde give Kapellanen det fornødne Underhold (V. 97).

9. Naar Forholdene i Stiftets Præstegaarde ofte lod en Del tilbage at ønske, maa det ikke glemmes, at Livsvilkaarene i det 17. Aarhundrede i Almindelighed bar et langt barskere Præg end i senere Perioder. Ogsaa mange Præster maatte stride en haard Kamp for Tilværelsen, og det mærkede dem ofte paa mere end een Maade. 1623 beklagede Præsten i Norra Åkarp sig over, at Sognemændene i Annekset (Vittsjö) ikke vilde give ham det Offer, de var pligtige, og det skønt hans Embede var saa besværligt, at han undertiden maatte tilbagelægge en Strækning paa fem Mil frem og tilbage, naar han skulde ud i Sygebesøg (V. 105). Præsten i Hästveda besværede sig samme Aar over, at han aldrig kunde køre, men altid maatte ride og da begynde, »naar Hønsene gale en Time eller 3 før Dag». Ofte red han tilmed vild sammen med Degnen, naar der var Taage eller Snefog, og satte sit Liv i Vove (V. 101). Adskillige Præster maatte desuden døje meget ondt af deres Sognefolk, der var opsætsige og trodsige og karrige med Hensyn til at udrede det nødvendige til Præstens Underhold (jvfr. nedenfor). Enkelte Steder har man Indtrykket af, at Almuen næsten helt havde kyst Livet af deres Præst, hvis han var en lidt forsagt Natur (V. 98, 158).

Disse Omstændigheder maa tages med i Betragtning, naar man ser, hvor ofte Tidens Præster gjorde sig skyldige i Overtrædelser — ofte af den groveste Art — af Morallovens Bud. Særlig synes de at have været svage over for Drik, Utugt og Strid.

En af Tidens mest fremherskende Laster i alle Stænder var Umaadeholdenhed med Hensyn til stærke Drikke. Det kan da ikke undre, at der ogsaa blandt Præsteskabet i Lunde Stift fandtes adskillige, der ikke just var præget af Nøgternhed i denne Henseende. I Tullstorp maatte P. M. Aastrup meget alvorligt og indtrængende formane Præsten Hr. Oluf til at afholde sig fra Svir (og Kortspil) (V. 41), i Sövde var det ikke Præsten, men hans Hustru,

hvem den samme Biskop maatte tage alvorligt i Skole paa Grund af hendes store Drukkenskab (V. 63). Hun maatte endda forpligte sig til stedsevarende Fængsel, hvis hun ikke forbedrede sig paa dette Punkt. I Åhus undsaa Hr. Oluf sig end ikke for at møde vel beskænket ved Biskoppens Ankomst (V. 117), i Konga var Hr. Søren i Ry for at hænge over Bægeret (*creber in poculis*, V. 73), men i endnu højere Grad var der Grund til Forargelse i Simrishamn, hvor P. M. Aastrup 1615 med Sorg maatte høre, at Sognepræsten Hr. Niels, der tilmed var Provst, var bekendt for at være en Slughals, hengiven til Brændevinsdrikkeri (*vini adusti heluo*). Da Biskoppen tre Aar senere igen kom paa Visitats til dette Sted, maatte han paa ny erfare sørgelige Ting om den gode Hr. Niels: da han sidste Juledag havde forrettet Gudstjenesten i sin Kirke, havde han været saa beskænket af Brændevin, at han var faldet ned af Prædikestolen! (V. 53).

Ogsaa over for Forseelser in puncto sexti var der jævnlig Lejlighed til at gribe ind, og om ikke helt faa kunde det gælde, hvad M. J. Medelfar skrev om Hr. Jens i Torhamn: »han forestaar ikke sit Embede paa nogen god Maade, hengiven som han er til Drukkenskab og Løsagtighed» (V. 131). Præsten i Tygelsjö blev 1632 indstævnet for utugtlig Omgang med en Pige (V. 30), det samme hændte Hr. Søren i Konga, der tilmed var svag over for Drik og tilbøjelig til Voldshandlinger (V. 73), medens Hr. Hans i Norra Åkarp i det hele var ilde berygtet for sit Forhold til Kvinder (V. 105). Særlig pinlige var Forholdene i Fulltofta 1625. Præsten Hr. Hans, der iøvrigt var en velbegavet Mand, fik et meget daarligt Vidnesbyrd baade af sine Sognefolk og af sine Embedsbrødre, han levede i høj Grad udsvævende, interesserede sig mere for et fremmed Hus end for sit eget, idet han stod i Mistanke for utilladelig Omgang med en Adelsdame, der boede i hans Anneks. Da han 1626 blev indstævnet for Landemodet i Lund, blev der rejst en Række alvorlige Anklager imod ham, bl. a. for at han havde villet bestikke en Student til at forføre hans egen Hustru (V. 67, 217).

En højst forargelig Præsteskikkelse var ogsaa Hr. Jens Eriksen i Ramdala. Ved Visitatsen blev det berettet P. M. Aastrup, at Hr. Jens en Majdag sammen med en fremmed Kvinde havde lukket sig inde i Kirken, hvor de drak tæt — man kunde endog lugte Vinen ved Kirkedøren! Paa Biskoppens Spørgsmaal til en tidligere Ka-

pellan hos Hr. Jens om, hvad han troede om denne Mand, svarede han blot: »alt slet!», og P. M. Aastrup kaldte selv Gud til Vidne paa, at da han hørte Hr. Jens prædike ved Visitatsen, saa skete det paa en saadan Maade, at det hverken kunde være Gud til Ære eller Menigheden til Gavn. Særlig uheldigt var det, at han slet ikke kunde høres af Tilhørerne paa Grund af stærk Hæshed, som efter Provstens Udsagn skulde skyldes Syfilis (*ex morbo Gallico*, V. 128).

Det groveste Eksempel af denne Art forekom dog i Brandstad, et Tilfælde, som i kulturhistorisk Henseende er saa meget mere interessant, som det synes at være det eneste Eksempel, der er kendt fra den ældre lutherske Kirke i Danmark paa Homoseksualitet hos en Præst. Da Sagen var blevet aabenbar for alle, havde P. M. Aastrup selvfølgelig ikke andet at gøre end at fjerne Præsten. Hans egne Ord herom lyder saaledes: »Jeg udstødte ham af vor Embedskreds og paalagde ham, at han skulde meddele Grunden hvorfor; thi jeg vilde hellere udholde hans Had end Guds saare retfærdige Straf, hvis jeg tav til dette» (V. 60).⁴⁰

Lejlighedsvis omtales der ogsaa Præster, der var hengivne til andre Laster end de her nævnte. En Præst i Arrie var berygtet som en haardhjertet Aagerkarl (V. 30), Hr. Poul i Hjårsås praktiserede den lidet tiltalende Næringsvej at sælge Øl til Bønderne endog om Søndagen før Prædikenen, hvad der afstedkom mange usømmelige Ting i Kirken, endog Manddrab (V. 103), Hr. Bent i Borrbby var en trætkekær Person, der stod stift paa sin Ret og idelig førte Processer ogsaa om ganske ubetydelige Ting (V. 54), og Hr. Peder i Brågarp, en »perfidus socius», var 1614 anklaget til Ting for Manddrab, men forstod — om end uvist ved hvilke Midler og med hvilken Ret — at redde sig (V. 82).

10. Som ovenfor bemærket, maa man sikkert i høj Grad tilskrive hele Tidsaanden en betydelig Indflydelse i disse og lignende Tilfælde. Stærkere Naturer blev let forgrovede, svagere næsten knust under Indtrykket fra Omgivelserne. To typiske Eksempler paa den forskelligartede Indvirkning paa ulige psykologiske Dispositioner

⁴⁰ Den 11. Juli 1613 havde P. M. Aastrup faaet kgl. Befaling til at »degradere» Hr. Peder i Brandstad for »slemme sodomitiske Gerninger» (Kancelliets Brevbøger 1609—15, udg. af L. Laursen, S. 622—3).

kan fremføres fra M. J. Medelfars Visitats i Norra Åsbo Kontrakt 1622—3 fra to Nabopastorater.

Det ene var Oderljunga og Perstorp. Her havde der ikke været afholdt Visitats i over 50 Aar, og det kunde i Sandhed mærkes. Præsten Hr. Niels beskrives som en Olding af Aar, ikke af Slethed, der førte et Liv, som lidet anstod sig hans Embede, i Drukkenskab og de øvrige Laster, der er dennes Følgesvende. Hans skændige Lemmer kløede endnu af gejl Lidenskab, saaledes at han, skønt han var 80 Aar gammel, nu for tredie Gang beredte sig til at træde ind i Ægteskabet. Sin Kapellan derimod vilde han ikke unde det nødvendigtste til at leve af. Kort sagt — slutter Biskoppen —: hans Hjem er et Tilholdssted for Forargelse, fyldt med Drukkenskab, Vellyst, Falskhed og Gud ved hvilke andre Laster. Biskoppen besluttede sig til at indberette Sagen til den kgl. Lensmand, men dette synes ikke at have ført til noget (V. 97).

I Modsætning til denne lastefulde, robuste Skikkelse, som tømte Livets Bæger lige til Bærmen, fremtræder hans Nabopræst Hr. Christian Foss i Riseberga og Färingtofta i et helt andet, men just ikke glædeligere, Lys. M. J. Medelfar beskriver ham som en svagelig Mand, from og lærd, i den Grad hengiven til uafladelige Studeringer, at han ved sin Nattevaagen syntes at have tildraget sig Tæring. Hans Sognemænd derimod var oprørske Folk, blandt hvilke der fandtes mange Manddrabere, mange, der øvede Blodskam, Hor og Utugt, og som i det hele var besmittede med enhver Slags Laster. Præsten turde af Frygt for sit Liv næppe tale dem til. Det turde imidlertid Biskoppen, og han benyttede Lejligheden til at holde en dundrende Prædiken, hvori han under Paaberaabelse af mange Skriftsteder hegledede Menigheden igennem for dens grove Synder (V. 98).

11. Det vilde dog være i høj Grad uretfærdigt og ensidigt, hvis man alene vilde fæste Blikket paa de her omtalte uheldige og uværdige Præsteskikkelser. Som Modstykke bør der fremhæves en Række Præster, om hvem begge Biskopper udtaler sig i rosende, ofte i høj Grad anerkendende, Udtryk. Blandt Karakteristikker af denne Art kan følgende nævnes: »en god og vellærd Mand, værdig til et Provsteembede» (V. 41, 42), »en i høj Grad god Mand, lærd, i sit Embede tro og virksom» (V. 45), »forretter sit Embede upaaklageligt» (V.

51, 88), »en from, lærd, brav og troskyldig Mand» (V. 51), »en Mand, der forener Renhed i Læren med en oprigtig Livsvandel» (V. 66), »en udmærket lærd og god Mand» (V. 72), »en Mand, hvis Liv er upaaklageligt, og som fik et udmærket Vidnesbyrd af sine Tilhørere» (V. 77), »en lærd og i sine Studier omsorgsfuld Mand» (V. 85).

Meget anerkendende hedder det om Hr. Peder i Vinslöv 1618, at han var en saadan Mand, at man kunde ønske, at alle andre var hans jævnbyrdige (V. 104), og om Hr. Søren Pedersen i Mjällby, at han var »en saare god, lærd, husholderisk Mand, værdig til et Provsteembede» (V. 120). Et særdeles smukt Vidnesbyrd fik ogsaa Hr. Hector i Oppmanna 1613: »Præsten, en god og vellærd Mand, skyer ingen Møje, for at hans Tilhørere daglig maa gøre Fremskridt i Iver for Fromhed, og det kan ikke siges, hvor fortræffeligt oplært Landsbyungdommen er blevet i Katekismekundskab ved hans Arbejde og Ihærdighed» (V. 114).

Ogsaa med mindre straalende, men dog hæderlige Vidnesbyrd kunde mangen en Præst være godt tilfreds. »En god og virksom, ikke ulærd Mand» (V. 50), hedder det saaledes om en, og om en anden, at han var »from, beskeden og nidkær» (V. 62). Undertiden kan det for Nutids Øren være vanskeligt nøjagtigt at faa fat paa den Nuance, der ligger i ethvert af de her anvendte Epiteta. Ordet »simplex» synes saaledes i Almindelighed at maatte tages i positiv Betydning »troskyldig», »trohjertet» o. l., men i enkelte Tilfælde maa det vistnok snarere forstaas som »enfoldig», saaledes under Omtalen af Hr. Jacob i Vemmerlöv, der betegnes som »i høj Grad »simplex», *men* lærd, from og nidkær i sit Embede» (V. 55).

12. Præstens Prædiken (og Vandel) var ikke det eneste, der lod sig prøve ved selve Kirkevisitatsen. Af største Betydning var ogsaa Undersøgelsen af den Kristendomskundskab, som fandtes hos de unge (catechumeni) som Resultat af Katekismeundervisningen, der blev meddelt dels af Præsten, dels — og især — af Degnen (Klokkeren). Lige fra Reformationens Indførelse havde de lundensiske Biskopper atter og atter i deres Synodalmonita ivret for Vigtigheden af dette Led i Tidens kristelige Folkeopdragelse.⁴¹ Efter 1615 kom der fornyet Liv i disse Bestræbelser, da Kirkens Primas, Dr. Hans Poulsen

⁴¹ H. F. Rørdam, Monumenta Historiæ Danicæ 2. R. II, 299 ff., 344 ff.

Resen, ansaa det for en Hovedopgave at drive Katekismeundervisningen frem i den dansk-norske Kirke. Baade P. M. Aastrup og M. J. Medelfar, alle Forskelligheder fraregnede, lagde da aabenbart ogsaa ved deres Visitatser den største Vægt paa at danne sig et paa-lideligt Skøn over, hvilket Arbejde der i denne Henseende var ydet, og hvilke Resultater der var opnaaet.

Sandt at sige maa Hovedindtrykket paa dette Omraade vistnok betegnes som temmelig kummerligt. Vel var der hæderlige Undtagelser, Sogne, i hvilke Ungdommen kunde kaldes saa vel oplært, at den ikke blot kunde Katekismen, men ogsaa mange andre teologiske Spørgsmaal (V. 46, jvfr. 29), — eller som det hedder i Ö. Broby: »Drengene og Pigerne kunde Luthers Katekismus paa Fingrene» (V. 99) — eller som det viste sig 1623 i Trolle-Ljungby, hvor Biskoppen med dyb Beundring iagttog, hvor nøjagtigt de unge svarede ved Katekisationen (V. 116), men i det store Antal Sogne kunde Tilstanden kun betegnes som værende nogenlunde (non nisi mediocriter).⁴² En Del Steder kunde end ikke et saa reserveret Udtryk anvendes, da Tilstanden var helt ynkelig. I Veddige 1624 »kunde de unge overhovedet intet» (V. 162), i Kvistofta havde Ungdommen intet lært (V. 70), og saa fremdeles.

Hvad var da Aarsagen til denne store, ofte forekommende Uvidenhed? Som saa ofte kan heller ikke dette Spørgsmaal besvares med en enkelt Formel. Nogle Steder bar sikkert Præsterne Hovedskylden, men det væsentlige Ansvar falder dog gennemgaaende paa Degnene, som synes at have talt en ualmindelig stor Mængde forsømmelige, uvidende og lastefulde Personer i deres Midte.⁴³ Det er meget sjældent, at Biskopperne har et rosende Ord tilovers for Degnene, for deres tro Undervisning af Ungdommen eller deres gode Kirkesang (V. 60, 61—2, 74). Derimod møder man et Utal af Gange Bemærkninger om, at efterladende Degne alvorligt blev formanede til større Nidkærhed ofte under Trusel af Afsættelse (ad majorem

⁴² Saaledes V. 27, 32, 43, 51, 78, 111 og flere andre Steder.

⁴³ Højnende for Standen og for Katekismeundervisningen var det naturligvis endnu mindre, naar et Sogn ikke havde en fast bosiddende Degn, »Sæde-degn», men maatte nøjes med en af de større Disciple fra en nærliggende latinsk Skole, en »Løbedegn» (V. 29, 70, 123, 152). V. 107 hedder det sikkert meget betegnende i Araslöv i Östra Göinge Kontrakt: »diaconus, qvi ex schola mittitur, potius docendus catechismum, qvam ut alios docere possit, ideoqve pessime ibi instituta iuventus».

diligentiam sub remotione ab officio).⁴⁴ I Äspö blev en Degn afsat af Biskoppen, fordi ikke en af Drengene kendte Katekismens fem Parter (V. 39), men da Sognemændene lagde et godt Ord ind for ham, blev han rigtignok igen taget til Naade, men kun paa Betingelse af, at han afgav en »Forpligt» (obligatio) om at vise større Nidkærhed i sin Embedsførelse.⁴⁵ Det er ikke helt sjældent, at en saadan Forpligt omtales, og ogsaa af andre Grunde kunde det være betimeligt jævnlig at tale Degnene skarpt til. I Kviinge klagede 1623 de fleste af Menigheden over Degnens Trods, hvorfor M. J. Medelfar alvorligt maatte tage ham i Skole og true ham med Afsættelse. Han lovede da ogsaa Bod og Bedring, men naar Biskoppen i den Anledning skrev »Gud give en god Udgang herpaa!», var det sikkert et kun alt for velbegrundet Hjertesuk (V. 104).

En stærkt medvirkende Aarsag til, at det stod saa ringe til med Katekismekendskabet, maa endvidere søges i Menighedens Holdning. Det fremgaar med al forønskelig Tydelighed af Visitatsbogen, at paa mange Steder stillede Befolkningen sig afgjort vrangvilligt til at opfylde de Krav, som Lovgivningen om Katekisation nu en Gang medførte. Atter og atter maatte Biskopperne paa deres Visitatsrejser formane Sognefolket til, at de paa Søn- og Helligdage fremstillede Ungdommen til Katekisation, og bestandig lød der Klager fra Provster og Præster over »Forældrenes Forsømmelighed med Hensyn til deres Børns Oplæring» (V. 28, 29, 79, 87, 93, 104). I Årstad maatte M. J. Medelfar 1621 efter Kongens Bud true saadanne genstridige Forældre med Bandlysning, d. v. s. med Udelukkelse fra den hellige Nadver, hvis de vedblev at sætte sig ud over god kirkelig Orden (V. 147, jvfr. 80). Overhovedet var det utroligt, hvad der i denne Henseende kunde blive budt selv Biskopperne ved Visitatser. I Brunnby maatte P. M. Aastrup 1615 opleve, at en fræk Fyr (protervus nebulo) overhovedet ikke vilde svare paa Biskoppens Spørgsmaal og heller ikke tillod sin Søn, der stod ved Siden af, at tage Del i Katekisationen (V. 87).

13. Med Hensyn til selve Katekismeundervisningens Art faar man ogsaa hist og her en og anden Oplysning gennem Visitatsbogen.

⁴⁴ V. 55 (to Steder), 59, 60, 66, 78, 93 og oftere.

⁴⁵ En saadan »Forpligt» fra Degne omtales i det hele ikke sjældent (V. 28, 40, 57, 63).

Vistnok kun i de færreste Tilfælde benyttedes trykte Katekismer, i Almindelighed foregik Undervisningen mundtligt. Degnen sagde Ordene for, og Børnene gentog dem. Meget betegnende hedder det et Sted, at en Degn maatte forpligte sig til inden en bestemt Termin at lære Katekismen udenad (de verbo ad verbum memoriter, V. 164, jvfr. 194). Enkelte Steder forsøgte man dog ogsaa at lære de unge at læse, men denne fortjenstfulde Bestræbelse kunde nu og da føre til mærkelige Resultater. Saaledes klagede Præsten i Eldsberga over, at han bittert maatte fortryde den Umage, han havde gjort sig for at lære Bønderne at læse, thi da de var kommet saa vidt, vilde de kun studere Recessen og Lovbøgerne — som det hedder — »til deres Lærers (Præstens) Fordærv» (V. 151).⁴⁶

Foruden Katekismeundervisningen havde Degnene ogsaa andre Pligter. Blandt andet skulde de Morgen og Aften »ringe Fredsklokke»,⁴⁷ en Pligt, som de oftere synes at have villet unddrage sig (V. 85, 126, 136), og i det hele taget gaa Sognepræsten til Haande. Som Forholdet mellem Sognepræst og Kapellan tit kunde være disharmonisk, saaledes opstod der ogsaa jævnlig skarpe Gnidninger mellem Præst og Degn. Flere Steder maatte Biskopperne stifte Fred mellem de stridende Parter (V. 90, 91, 124), og undertiden antog Forholdet en aldeles utaalelig Karakter. Saaledes i Välinge, hvor Præst og Degn mødte Biskoppen med en Regn af gensidige Beskyldninger. Præsten beklagede sig over, at Degnen havde slaaet ham og hans Hustru, at han beskyldte Præsten for Tyveri, og at han var forsømmelig baade med den kateketiske Undervisning og med at ringe Fredsklokke. Til Gengæld fremkom Degnen med en lang Række Klagepunkter, bl. a. at Præsten skulde staa i Forhold til Degnens Hustru, og at Præstekonen havde kaldt Degnekonen »en Hore» m. m. Biskoppen henskød Sagen til den verdslige Rets Afgørelse og suspendede Degnen indtil videre (V. 85). En lidet tiltalende Repræsentant for Standen var aabenbart ogsaa Degnen Matthias i Listerby i Blekinge (V. 126). Ved P. M. Aastrups Besøg maatte han fjernes, fordi han forsømte Fredsklokken, lod Præstens Gærde hugge om og udæskede ham selv til Slagsmaal, ønskede, at

⁴⁶ I Hammarlöv omtales det 1627 aabenbart som en Mærkværdighed, at mange af Bøndernes Børn fra Tommarp kunde læse indenad (in libris legere potuerunt, V. 37).

⁴⁷ Om denne Skik se bl. a. H. F. Rørdam, Monumenta 2. R. II, 338, 345.

Præsten var hængt i Klokkestrengen, og kaldte Præstens Fader en Horkarl og en Troldkarl!

14. Beretningerne om Visitatsernes Forløb kaster ogsaa mærkelige Strejflys over Menighedstilstande i de mange Sogne rundt om i Stiftet. Helhedsbilledet er ogsaa her mørktfarvet. Næsten overalt faar man Indtrykket af en saa stærk Vildskab i Folkekarakteren og en saa gennemgaaende Raahed i Sæder og Skikke, at det maa vække Forundring selv hos Kendere af det 17. Aarhundredes indre Historie. Særlig i Halland og i Nordskaane stod det ringe til. Ofte udartede den almindelige Vildskab til de forfærdeligste Forbrydelser, og det er en ganske artig Buket af allehaande moralske Brøst, der lader sig sammenstille, naar man gennemgaar Beretningen om de Kirketugtssager, som blev bragt paa Bane ved Visitatserne. Flere Steder havde Befolkningen ganske taget Modet fra Præsterne, og selv over for Biskopperne skortede det jævnlig paa den fornødne Respekt.

Naturligvis fandtes der ogsaa her — ligesom blandt Præsterne — adskillige Oaser i Ørkenen, hvor Biskoppen kunde notere, at Almuen var god, rolig og lydige (V. 147), at en Præsts Tilhørere var brave og omgængelige Folk (V. 74), eller som det hedder med et meget anvendt Yndlingsudtryk hos begge Biskopper, at alt forholdt sig sømmeligt og i god Orden (*εὐσχημόνως καὶ κατὰ τὰ ἕξιν*, jvfr. 1. Kor. 14, 40), men saare ofte var der Grund til at klage over Menighedens Tilstand.

I Igelösa var Folket ulydigt og forsømmeligt (V. 28—9), i Riseberga holdt man Kro i Kirkeladen (V. 98), i Halmstad førte Borgerne Øl og Brændevin med sig til Kirke, hvad der affødte »Drik og Sværmeri under Prædikenen» (V. 142), i Hæglinge syntes Menigheden kun at interessere sig lidt for deres Sognepræsts Rygte eller Anseelse (han fortjente det ganske vist heller ikke, tilføjes der trøsterigt (V. 99)), og det er i det hele en staaende Vending, at Biskoppen ved Visitatsens Slutning saa sig nødsaget til at formane Sognefolket til Nidkærlighed for Guds Ord, til et mere fromt Sindelag og til Lydighed mod Øvrigheden.⁴⁸ Det er et meget karakteristisk Træk ved

⁴⁸ Saadanne Slutningsformaninger forekommer bl. a. i typisk Form V. 77, 80, 89. En staaende Formel er det (som i Gladsax 1618): »post concionem a pastore habitam populum ad studium verbi, pietatem, caritatem, maxime ad oboedientiam erga magistratum cohortatus est [episcopus]». (V. 56.)

Tiden, at den ældre lutherske Kirke gennem sine Biskoppers Indskærpelse af Lydighedspligten direkte virkede som en Samfundsstøtte af ikke ringe Betydning.

Ikke faa Præster klagede ved Visitatserne over den Behandling, de var Genstand for. I Kyrkheddinge beskrives Menigheden som meget utaknemmelig og uvillig til at udrede Tiende og Offer til Præsten (V. 80), og det sidste Ankepunkt dukker atter op i Brågarp (V. 82); i Björnekulla gjorde en Bonde »perlement i Kircken», vilde overfalde Præsten og mødte ikke en Gang efter Biskoppens Befaling (V. 91), i Ausås holdt en Bonde sig i 7 Aar borte fra Kirken af lutter Had og Avind (V. 91), i Farhult besad Præsten ikke den fornødne Autoritet over for de trodsige Bønder (V. 86).

Bøndernes Ligegyldighed for Kirken og for deres gejstlige Øvrighed kunde saaledes give sig mange forskellige Udslag. Forholdsvis uskyldigt var det, at de fleste blev borte fra Visitatsen i Förslöv 1622 paa Grund af Marked i det nærliggende Båstad (V. 92), lige som det samme var Tilfældet i Vallda 1624 paa Grund af Markedet i Kungsbacka (V. 164),⁴⁹ men værre var det, at Biskopperne nu og da blev mødt med direkte Uforskammethed og Trods. Da P. M. Aastrup 1616 holdt Visitats i Tvååker, maatte han bittert beklage sig over, at Sognefolket paa fræk Maade afbrød ham midt i hans Tale og siden flygtede ud af Kirken, knapt nok førend Katekisationen var til Ende. Tilmed maatte Biskoppen opleve den Tort, at da han beklagede sig til Lensmanden Jacob Beck, blev han kun mødt med Spot (V. 156).

15. Almuens Trods og Vedhængen ved gamle Vaner nævnes som en Hovedanstødssten for Gennemførelsen af den kirkelige og sociale Orden, som man kæmpede for i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. En alvorlig Hindring var ogsaa den Holdning, som Adelen, især den

⁴⁹ I Ilstorp blev Visitatsen 1628 forhindret, »quia pannicus terror omnes invasit de vana fama hostium præsentium» (V. 64). Andre Steder søgte Præsterne af en eller anden Grund at faa Visitatsen aflyst. I Gråmanstorp foregav Præsten 1636 Upasselighed (V. 96), i Västra og Östra Vram oppebiede Præsten Skærtorsdag 1617 ikke Biskoppens Ankomst. Der indførtes da følgende i Visitatsbogen (V. 112): »Causam hanc divinat m. Paulus fuisse, qvod de sacratissimo illo corporis dominici mysterio se blaterantem noluit ipsum audire».

lavere Landadel, indtog. Selv Kongemagtens Repræsentant, den kgl. Befalingsmand (Lensmand), kunde undertiden — som det fremgaar af det ovenfor nævnte Eksempel med Jacob Beck — stille sig lidet forstaaende over for Biskoppernes berettigede Klager. Som Regel havde disse dog vistnok en god Støtte i de kgl. Lensmænd, blandt hvilke der i denne Periode kan nævnes Mænd som Sigvard Grubbe til Hofdala, Tage Thott til Eriksholm o. fl.

Derimod hører vi gentagne Gange Klager over menige Adelsmænd. I Nedraby i Ingelstads Kontrakt vilde Palle Rosenkrantz til Ørup uden Kongens Tilladelse nedlægge en Kirke (V. 47), og i Lövestad gav en derboende Adelsmand (vistnok Bjørn Mormand til Vanstad) et slet Eksempel, idet hans Sognepræst med Taarer maatte beklage, at denne levede fuldstændigt som en Hedning (prorsus ἄθεον esse): meget sjældent kom han i Kirke, og i ti Aar havde han holdt sig borte fra Guds Bord (V. 61). I Balkåkra lagde Otte Marsvin til Marsvinsholm Sognepræsten alle mulige Hindringer i Vejen for at forrette sit Embede, hvad der naturligvis havde til Følge, at Sognemændene fulgte i deres Herres Fodspor og viste sig i høj Grad trodsige (V. 51). Det var den samme Otte Marsvin, der ikke betænkte sig paa mod al Ret og Billighed at berøve den latinske Skole i Kristianstad dens Hører, som han uden videre satte til at være Informator for sine egne Børn, idet han dog lod Skolen betale Gildet! (V. 108). Naar der fandtes saadanne Repræsentanter for Adelen, forstaar man, at der var Grund til det Hjertesuk, P. M. Aastrup en Gang udstødte: Bønderne vil hellere lyde deres adelige Herskab end Kongen (V. 44), og karakterfuldt svarede M. J. Medelfar en Gang en Herremand, der vilde have Biskoppen til at føje ham i et ulovligt Ønske: »jeg har svoret Kongen en Ed, ikke Adelen» (V. 196).

Efter det daværende Samfunds hele Tilstand kunde det sikkert ofte være vanskeligt selv for en myndig Biskop at sætte sig i Respekt over for en genstridig Adelsmand. Adelen besad som Rigets eneste Herrestand en saa langt større social Anseelse, at Episkopatet alene af den Grund ikke stod paa lige Fod med denne. Hvad der af en Adelsmand kunde blive budt selv en Biskop som Mads Jensen Medelfar, ser man af det bekendte Optrin i Lund 1629, da Holger Rosenkrantz den Rige til Glimminge trængte sig ind i Bispegaarden, overfaldt Biskoppen med Slag og teede sig uhøvisk mod Bispinden

og hendes Datter.⁵⁰ Selv om et saa groft Brud paa Respekten for det biskoppelige Embedes Værdighed staar uden Sidestykke i denne Periode, saa var der dog Lejligheder nok, hvor en Biskop maatte træde tilbage for en Adelsmand. Ikke mindst gjaldt dette Præstekaldelserne, ved hvilke Adelsmænd kunde øve en Indflydelse, der var lidet stemmende med de kirkelige Interesser, og vel undertiden har krydset Biskoppens Ønsker.⁵¹

Endelig kan fremhæves, at netop paa Grund af den sociale Ulighed mellem Adel og Gejstlighed har Biskopper (og Præster) gennemgaaende følt sig smigrede, naar de mødte Gunstbevisninger fra Adels Side. Selv M. J. Medelfar noterer med kendelig Glæde, at han 1624 i Kristianstad blev indbudt til Frokost af den selvraadige Otte Marsvin (V. 109). Nu og da findes ogsaa Notitser om, at Biskopperne paa Visitatsrejser har holdt Ligprædikener over Adelspersoner (V. 94, 108), en Forretning, der heller ikke i økonomisk Henseende var til at kimse af. Med Tilfredshed bemærkes det ogsaa i Visitatsbogen, naar der i en Sognekirke ved Visitatsen var mødt Repræsentanter for Pastoratets Herskab.⁵² Et enkelt Sted bemærkes det, at M. J. Medelfar ved Visitatsen i Svalöv 1630 besøgte Else Viffert paa Axelvold og i et Par Timers Tid af Guds Ord trøstede hende i de svare Fristelser, hun befandt sig i (V. 72). Om en anden adelig Dame, Ellen Daae i Vinslöv, hører man ca. 1613, at hun længe havde været hengiven til »superstitiones pontificiae», men ved sin Sognepræsts nidkære Arbejde nu vandrede »ad Vejen til Livet» (V. 104).

16. Et Rids af Menighedstilstandene rundt i Lunde Stift vilde være ufuldstændigt uden Omtale af den Rolle, Kirketugten spillede. Hele Perioden — især fra 1617 — var levende optaget af gennem en strengere Kirketugt at hæve Menighedslivet. Foran i Visitatsbogen er der — vistnok allerede fra P. M. Aastrups Tid — indført

⁵⁰ Kirkehistoriske Samlinger 4. R. V, 31 f., 607 f., Kancelliets Brevbøger 1630—1632, udg. af E. Marquard, S. 44. Bjørn Kornerup, Frederiksborg Statskoles Historie S. 27, 266. — En anden Gang blev Biskoppen i Anledning af en Ægteskabssag overfaldet af en Kvinde »med Vold og Slag» (Kancelliets Brevbøger 1624—26 S. 323, 324).

⁵¹ Jvfr. Khs. Saml. 6. R. IV, 29 ff. og V. 45, 65, 70.

⁵² V. 55, 81, 82, 85, 103, 116.

en Række Bestemmelser, der skulde tjene som Rettesnor ved Behandlingen af Kirketugtssager (V. 167 ff.). Karakteristisk for disse Bestemmelser er det især, at man vilde hævde Kirketugten som en gejstlig Forret uden Indblanding af den verdslige Retsplejes Repræsentanter, samt at man var meget ængstelig for, at Gejstlige skulde benytte Bandlysningen (Udelukkelse fra Nadveren, resp. fra det borgerlige Samfund) som et privat Straffemiddel, hvorved de kunde komme deres personlige Fjender til Livs. Derfor maatte Bandlysning blot foregaa efter Forhandling med Herredsprovsten og andre Embedsbrødre (V. 167—9). Senere i M. J. Medelfars sidste Bispetid udkom den 27. Marts 1629 den berømte Forordning om Kirkens Embede med ubodfærdige,⁵³ der i endnu højere Grad betonedede Vigtigheden af en alvorlig Kirketugt.

Baade ved de indledende Bestemmelser og ved de mange enkelte Kirketugtssager, som omtales i Visitatsbogen, giver denne meget gode Bidrag til Belysning af Kirketugtens hele Historie i den ældre lutherske Kirke. Det vilde sikkert være værdifuldt, om en Retshistoriker vilde søge at udlæse den Praksis, den usus, der efterhaanden uddannede sig ved Behandlingen af saadanne Sager. Her maa det være tilstrækkeligt at fremhæve nogle Eksempler for nærmere at belyse Tidens sociale og moralske Tilstande.

Ret almindeligt synes det at have været, at Bønder holdt sig borte fra Kirkegang og Nadvernydelse. I Håslöv var saaledes en Bonde ikke gaaet til Alters i tre Aar (V. 36), i Maglarp var det samme Tilfældet med en Møller, der dog kom til en anden Forstaaelse af sine Pligter ved Biskoppens Tiltale ved Visitatsen (V. 36), i Hammarlöv var der igen en Bonde, der ikke var gaaet i Kirke eller til Alters i tre Aar (V. 37), og hvem man besluttede at bandlyse, hvis han ikke bedrede sig efter at være formanet privat og officielt. I Brandstad var Forholdene ved P. M. Aastrups første Visitats særlig skandaløse. Der fandtes i dette Sogn en stor Nimrod, der i syv Aar havde levet i Hor og i denne Tid ikke havde søgt Herrens Bord; desuden et letfærdigt Fruentimmer, der seks Gange havde født uægte Børn til Verden. Nu begærede hun endda efter fem Gange at være absolveret at optages i Kirkesamfundet efter at have staaet »aabnbare

⁵³ H. F. Rørdam, Danske Kirkelove 1536—1683 III, 140—69. Jvfr. ogsaa Rørdam, Monumenta 2. R. II, 312 ff.

Skrifte». Dette blev hende dog nægtet, og i Stedet bestemtes det, at hun skulde udjages af Sognet (V. 60).

I Uppåkra havde en gift Mand to Gange besøvet en Skøge og betalt Bøder til Herskabet herfor. Med dette mente han, at Sagen maatte være afgjort, men Biskoppen (M. J. Medelfar) forlangte, at han tillige skulde »staa aabenbare Skrifte». Vilde han ikke det, skulde han excommuniceres (V. 79). I Eldsberga forekom to ret mærkelige Tilfælde (V. 151). En Kvinde havde fornægtet og afsvoret Brugen af Alterens Sakramente. Det blev da besluttet at undersøge, om hun var ved sin Fornufts fulde Brug og i bekræftende Fald lade hende formane ved to Præster. Vilde hun ikke høre dem, skulde hun excommuniceres. En anden Person i samme Sogn vilde heller ikke gaa til Alters, men dette skyldtes »en gammel Had til sin Sognepræst». Desværre bemærkes det ikke, hvad der skulde gøres ved ham. I Morup anmærkedes et groft Tilfælde af Blodskam: en Kvinde havde staaet i Forhold til to nære Slægtninge (consobrini) og begge Gange født Børn (V. 152—3); i Tvååker var der en Slyngel, der pryglede sin Fader (V. 156) o. s. fr.

Svagheden ved Udøvelsen af Kirketugten i den lutherske Kirke var i Almindelighed den, at den væsentlig kun ramte de lavere staaende i Samfundet, medens de højere Lag som oftest gik fri. Det er da ganske interessant at se Eksempler paa det modsatte fra Lunde Stift. Saaledes hedder det under P. M. Aastrups Visitats i Hasslöv, at en adelig Dame, Dorothea Krabbe, som »havde givet sig til Pris for alle» (qvæ omnibus se prostituit), ikke skulde antages til Herrens Bord, førend hun havde staaet *offentligt* til Skrifte (V. 149); og i Halmstad (i Luggude Kontrakt) fik en Præst Befaling til at tage sig af Aksel Ulfstands Konkubine (V. 84). Sikkert har der været god Grund for Biskopperne til paa Landemoderne i Lund (1614 og 1625) i Almindelighed at indskærpe, at det ikke maatte tillades Adelen at holde Konkubiner (V. 190, 216).

Naar det fastholdtes som en ubrydelig Regel, at Præster ikke paa egen Haand maatte foretage Bandlysningen, skyldtes det uden Tvivl, at der jævnlig forekom Tilfælde af denne Art. Dette fremgaar ogsaa af Visitatsbogen. I Skartofta (nu Öved) maatte P. M. Aastrup skride ind over for en Præst, der egenmægtigt uden at have plejet Raad med det øvrige Præsteskab i Herredet havde bandlyst to Tyve, og Præsten maatte da tilsidst krybe til Korset og bede om

Tilgivelse (V. 59). Et lignende Eksempel omtales ogsaa i Sövde 1615, hvor Præsten vel netop derfor karakteriseres som en selvraadig Person (V. 63, jvfr. 97).

Naar det var vanskeligt at faa Præsterne til at adlyde Kirkens Bud, kan man ikke undre sig over, at Bønderne ofte var genstridige og lidet bodfærdige. Ret typisk er det sikkert, hvad der berettes fra Välluv, at Præsten klagede over en Bonde, som samme Dag han var blevet publice absolveret, gik bort og drak sig drukken i Kroen (V. 87). I Björnekulla forelagde Præsten Biskoppen et lignende Spørgsmaal: kan den, der samme Dag, han har nydt den hellige Nadver, hengiver sig til Drukkenskab, atter indlades til Herrens Bord uden først at faa offentlig Absolution? Svaret herpaa kan næppe have været tvivlsomt, om det end ikke findes indført i Visitatsbogen (V. 90).

17. Blandt de mange Foreteelser fra Menighedslivet, som findes omtalt i Visitatsbogen, er der en lille Gruppe, der frembyder særlig Interesse. Det er Bemærkningerne om de Levn af katolsk og hedensk Tankegang, Biskopperne lejlighedsvis stødte paa. Et Par Menneskealdres vedholdende Kamp fra Præsters og Biskoppers Side havde vel medført, at Landets officielle Præg var luthersk, men bag den korrekte Overflade gemte der sig ikke desto mindre mangt og meget af forsvundne Perioders Tankegang og Kultformer. Selvfølgelig har det kun været en forsvindende Del, som var saa stærkt fremtrædende, at Biskopperne kunde faa Kundskab om det ved Visitatserne, men hvad der berettes af denne Art, er i flere Henseender af ejendommelig Karakter.

I Gässie fastholdt man saaledes den gamle Skik med »Sjæleringning» (V. 31), den Ringning med Kirkeklokkerne ved Dødsfald, hvorved man mente at kunne »ringe Sjælen ind i Himmerige». Det var en gammel katolsk Overlevering, som man efter Reformationen ivrede stærkt imod.⁵⁴ Baade Kongebreve og Synodalmonita forbød kategorisk Sjæleringning, men trods alt holdt man fast ved den til langt ned i det 19. Aarhundrede, om end med ændret Motivering.⁵⁵

⁵⁴ Sst. I, 85. Kancelliets Brevbøger 1576—79, udg. af L. Laursen, S. 83, 418. H. F. Rørdam, Monumenta 2. R. II, 325. V. 190, 201, 208.

⁵⁵ Nicolovius, Folkklifwet i Skytts härad i Skåne, 1847, S. 201. Samlingar till Skånes historia, utg. af M. Weibull, 1871, I (= vol. 3), 92.

Ikke mindre almindelig synes Tilliden til forskellig Slags Signen og Manen at have været. I Källstorp omtaler P. M. Aastrup, at der fandtes en trolddomskyndig og bedragerisk Spaakvinde (saga), som havde stort Tilløb af mange, der søgte hendes Hjælp for at blive befriet fra de Ulykker, der timedes dem gennem onde Menneskers Indvirkning. »Saa berømt er denne Spaadoms Kvinde» — skriver Biskoppen —, »at hvis nogens Børn, Venner, Lastdyr eller Kvæg lider af en eller anden alvorlig Svaghed eller pines af en usædvanlig Sygdom, saa holder Bønderne i hele denne Egn intet saa tjenligt som snarest muligt at hente hende og søge hendes Hjælp» (V. 42). Ogsaa i Bosarp hører man om en Kvinde, »som bruger Signen och andet Spøgerii» (V. 73). Hun blev da ogsaa kendt værdig til at forvises den hellige Nadver. Imidlertid var det ikke blot gamle Kællinger, der var virksomme paa dette Omraade — nu og da synes ogsaa Degnene at have lagt sig en Bibeskæftigelse til af lignende Art (jvfr. V. 216). I Skurup maatte P. M. Aastrup tale alvorligt med Degnen Bertel, som blev overbevist om ved utilstedelige Midler, Konsekrationer o. l. at helbrede syge (V. 40), og i Fjäre Kontrakt maatte samme Biskop formane alle Herredets Degne til, at de ikke gav sig af med Signen (*superstitiosae benedictiones*, V. 163).

Mærkværdig og uudryddelig var ogsaa Almuens Vedhængen ved Overtro, knyttet til bestemte Steder. I Edestad i Blekinge fandtes en Kilde, der var berømt for at kunne helbrede syge, og til hvilken »overtroiske Mennesker strømmede til i Mængde, idet de tværtimod Guds saare alvorlige Forbud mente, at der dør fandtes helsebringende Guddomme». Paa Præstemødet i Ronneby 1614 paalagde P. M. Aastrup Herredets Præsteskab, at det paa ny skulde holde Kilden tildækket (obtinerent), og vistnok ved Visitatsen i Edestad samme Aar paabød Biskoppen Provsten, at han i Forening med nogle Nabopræster og Degne skulde dække Kilden til. Megen Virkning har dette biskoppelige Paabud aabenbart ikke haft, thi da Aastrup nogle faa Aar senere var paa Visitats samme Sted, hedder det, at Kilden vel nogle Gange var kastet til med Sten, men hver Gang blev den hemmeligt rensset op »af nogle». Forklaringen paa dette Fænomen ligger aabenbart ikke blot i Bøndernes Vedhængen ved det gamle Kultsted, men ogsaa deri — som det udtrykkeligt

siges —, at Stedets Sognepræst lukkede det ene Øje i, fordi det var Skik at sende ham en Del af Offergaverne! (V. 124, 126).

Særlig vigtige er dog de Efterretninger, Visitatsbogen har overleveret om St. Olafs-Kulten. I Hallaröd i Frosta Kontrakt fandtes et gammelt Kultsted for denne Helgen, og længe efter Reformationen valfartede Almuen derhen. P. M. Aastrup noterer, at Tage Thotts Foged havde Ord for at gemme Nøglen »til den Affgud i Hallerød» og for at gøre Regnskab for de Offergaver, der henlagdes paa dette Sted (V. 67). Ogsaa i en anden Egn af Skaane havde St. Olafsdyrkelsen et betydningsfuldt Sæde, Sognet St. Olof i Albo Herred. I Kirken her fandtes et pragtfuldt Billede af den berømte norske Helgen, og det var Genstand for ivrig Dyrkelse af Bondebefolkningen. Da Biskop M. J. Medelfar 1627 holdt Visitats i St. Olof, fyldte dette Levn af papistisk Surdejg aabenbart den strengt lutherske Biskop med den stærkeste Harme, og han besluttede for altid at gøre Ende paa denne Kult. De Linier, han har indført herom i sin Visitatsbog, indeholder en saa farverig og ejendommelig Skildring af det bevægede Optrin, at der vil være Grund til at gengive dem her in extenso, skønt de allerede tidligere har været benyttet i den historiske Litteratur. M. J. Medelfars Ord lyder saaledes:

»Hint Afgudsbillede (St. Olaf), som var Genstand for Tilbedelse, kastede jeg ud af Kirken og behandlede med Foragt, idet jeg alvorligt formanede Almuen til at fly Afgudsdyrkelse som selve Djævelen. De havde iført dette udskaarne Gudebillede Linklæder, som jeg med stor Nidkærhed sønderrev i en meget talrig Forsamlings Nærværelse, og hvad der kunde være til nogen Gavn og Nytte, bestemte jeg til Brug for fattige Kællinger og sørgede straks for, at det blev uddelt. Alvorligt forklarede jeg hin danske Psalme for Tilhørerne »*Love Gud, I fromme Kristne!*», ligeledes [Verset] »*De klæde Stokke og Stene / og holde besynderlige Dage / Dermed ville de Gud tjene / Og derfor Himmerig have*» (V. 58).⁵⁶

Trods M. J. Medelfars karakterfulde Optræden, som uden Tvivl maa have gjort et gribende Indtryk paa Tilhørerne, gik det her som

⁵⁶ Jyfr. Hans Thomissøn, Den danske Psalmebog, 1569, Fol. 131 v ff. — Ogsaa i Hallaröd holdt M. J. Medelfar 1626 en Tordenprædiken mod afguderisk Billeddyrkelse (V. 73).

i Edestad. Almuens Vedhængen ved de gamle Kultformer var stærkere end selv den mest nidkære lutherske Biskop i sin hele Nimbus — det rigt udskaarne St. Olafsbillede pryder den Dag i Dag den Kirke,⁵⁷ hvorfra M. J. Medelfar med egen Haand kastede det ud.⁵⁸

18. Naar Biskopperne fra Landsognene kom til Stiftets mange Købstæder, antog Visitatsen en lidt anden Karakter. Et Visitatsbesøg i en Købstad krævede væsentlig længere Tid, især fordi det gjaldt om at efterprøve den stedlige Latinskoles Tilstand.

Fra Kirkeforholdenes Nyordning efter Reformationen havde man ganske overvejende opfattet den højere (latinske) Skole som et Led af det kirkelige Arbejde. Skolens Maal var at uddanne Præster, Undervisningen var tilrettelagt saaledes, at de kirkelige Interesser var fremherskende, Lærere og Disciple blev — som tidligere i den katolske Tid — anset som en Slags gejstlige Personer, der bl. a. maatte søge en Del af deres Underhold ved Kirketjeneste, og Skolerne selv var i første Række stillet under Tilsyn af Stiftets Superintendent.

Helhedsbilledet af det latinske Skolevæsens Tilstand i Lunde Stift i den her omhandlede Periode er ikke lysteligt. Det er kendeligt, at baade P. M. Aastrup og M. J. Medelfar, begge stærkt skoleinteresserede, med største Iver har stræbt at højne Skolevæsenet, men uden større Fremgang. Der kommer da ogsaa ofte alvorlig Bekymring til Orde i deres Udtalelser om, hvad de i saa Henseende havde mødt paa deres Vej. De økonomiske Kaar, Lærere og Disciple levede under, var gennemgaaende saa kummerlige, og det Personale, der kunde finde Ansættelse som Rektorer og Hørere især ved de mindre Latinskoler, af saa ringe Kvalitet, at selv de mest nidkære Biskopper ikke kunde faa Livet til at gro frem paa denne Stengrund.

Den største og fornemste Skole i Stiftet var den gamle Katedralskole i *Lund*. Visitatsbogen indeholder kun faa Bemærkninger om

⁵⁷ Gengivet i Sture Bolin, Skånelands historia II, 177.

⁵⁸ Ogsaa anden Slags Overtro findes lejlighedsvis omtalt, Majfester (Majgrever) V. 79, jvfr. 206, 239 og Sengehalm i Kirkerne V. 57, 221. Første bibliotekarie, fil. dr. Bror Olsson har oplyst, at der hermed sigtes til den gamle Skik ved Juletid at bestrø Kirkegulvet med Halm til Erindring om Jesu Fødsel i en Stald. (Lychnos 1943 S. 313.)

dens Tilstand, men de er af afgjort rosende Karakter (V. 26). Anderledes stod det til med Skolerne i Stiftets mange smaa Købstæder. Næst i Rang efter Katedralskolen i Lund kom den latinske Skole i *Malmö*. Endnu 1613 var Helhedsindtrykket her dog gunstigt, og P. M. Aastrup havde den Fornøjelse at høre to latinske Taler af Disciplene, den ene en Lovprisning af Staden *Malmö*, den anden en Takketale for den nylig afsluttede Fred. Man mærker tydeligt, at Skolen nød godt af til Rektor at have en Mand som den senere saa bekendte Latindigter og Epistolograf Bertel Knudsen Aquilonius. Mindre glædeligt udviklede Forholdene sig i den følgende Tid. Gang paa Gang maatte Biskopperne visitere Skolen, især efter at man 1614 havde opdaget, at den efter et Rektorskifte var sin Undergang nær: Disciplene var faa og tøjlesløse, og hele Lærerpersonalet forsømte deres Pligter og førte et usømmeligt Liv. I Løbet af faa Aar skiftede Skolen gentagne Gange Rektor, men det var ofte kun til det værre, og trods alle Anstregelser kom man dog aldrig videre end, at Skolens Tilstand maatte betegnes som middelmaadig (*mediocris*, V. 34). Det samme var Tilfældet i *Ystad*, hvor Biskoppen 1620 retter den Anklage mod Byens Raad, at det var ganske ligeglad med deres egne Sønners boglige Uddannelse og ikke tog det fjerneste Hensyn til Biskoppens Formaninger i saa Henseende. Heller ikke denne Skole arbejdede sig i Aarens Løb frem til nogen større Anseelse (V. 48—9). I *Simrishamn* var Skolens Tilstand 1615 helt elendig; Skolen havde knapt 8 Disciple, og den raadede ikke over nogen Indkomster eller Stipendier. Et Par Aar senere hedder det, at Skolen her var sunket i Grus og næsten bragt til det yderste Forfald, bl. a. paa Grund af Rektorens Forsømmelighed og uordentlige Liv (V. 53).

Det er blot nogle faa Eksempler, der er nævnt her, men Hovedindtrykket er stort set det samme, hvor man vender sig hen i Stiftet, til Landskrona og Hälsingborg, som til Kristianstad, Ronneby, Varberg eller Laholm. Nu og da kunde der noteres en lille Fremgang, naar en ny og nidkær Rektor kom til Styret, men længe varede det ikke, førend alt igen sank hen i den gamle Slendrian. Gang paa Gang maatte Rektorer og Hørere aflægge højtidelige Løfter om Forbedring af deres Levned og større Flid i deres Embedsførelse, men lige meget hjalp det.

For en senere Eftertid kan det ofte staa som ikke saa lidt af en Gaade, hvorledes det under saadanne Forhold overhovedet var muligt at lære noget i de tarvelige latinske Skoler. Et uhyre Spild af Tid og Kræfter har i hvert Tilfælde fundet Sted, men glemmes maa det dog ikke, at trods alle Mangler udgjorde de latinske Skoler et vigtigt Element i Datidens lærde Republik og afgav Grundlaget for alt højere Aandsliv.

19. Heller ikke med Prøvelsen af Skolerne var Biskoppernes Visitatsvirksomhed udtømt. Endnu stod Omsorgen for de fattige tilbage. 1600-Tallets sociale Forsorg var meget primitivt organiseret og indskrænkede sig væsentligt til de Hospitaler, som var indrettet i Købstæderne paa Reformationstiden eller i den følgende Menneskealder, for gamle, svage og arbejdsudygtige Mennesker. Stod det ringe til med de latinske Skoler i Lunde Stift, forholdt det sig rent elendigt med Hospitalerne.

I *Malmö* gik det endda saa nogenlunde; de forhaandenværende Midler var vel ikke rundelige, men de blev fortræffeligt forvaltede (V. 34). I de mindre Købstæder derimod er det en stadig tilbagevendende Klage, at der ikke var tilstrækkeligt økonomisk Grundlag til Stede for Forsørgelsen af de fattige, og flere Gange anmærkes det, at Hospitalernes Forstandere forgreb sig paa Stiftelsernes Midler. Om en Raadmand i Vä, som havde Tilsyn med Hospitalet i Åhus, hedder det, at Gud maa vide, hvordan han skraber alle Hospitalets Indkomster til sig (V. 117).

I højeste Grad forargelige var Forholdene i Ystad. Ved Visitatsen 1620 klagede de fattige over deres daarlige Forplejning, men en kraftig Optræden af M. J. Medelfar og den bekendte Lensmand Sigvard Grubbe til Hofdala syntes for en Tid at skulle bringe Orden i Forholdene. Det varede dog ikke længe. Allerede ved Visitatsen 1622 opdagede Biskoppen, at der igen var Ugler i Mosen. Det viste sig nu, at Byens Raad, der skulde føre Tilsyn med Hospitalet, havde forfalsket Gavebrevene til de fattige, og selv tilvendt sig en Del af Pengene, medens Hospitalsforstanderen ved samme Lejlighed blev afsløret som en oplagt Tyveknægt. Han blev straks afsat, og gennem nye Obligationer blev de fattiges Kapitaler sikrede. Meget kan det dog ikke have hjulpet, thi nogle faa Aar senere skildrer

Biskoppen Hospitalets Tilstand som »yderlig elendig» (extrema miseria). (V. 48—9).

*

:

*

For moderne Mennesker tager Tilværelsen sig væsentligt anderledes ud, end den gjorde for Poul Mortensen Aastrup og Mads Jensen Medelfar, da de for 300 Aar siden som Visitatorer drog rundt paa de skaanske Sletter. De maatte arbejde og dømmen efter de Idéer og Idealer, der nu en Gang var blevet deres, men hvor fjern deres Opfattelse end kan synes Nutiden, saa har disse Mænd paa mere end een Maade været med til at forberede de kommende Tiders langt rigere Kulturudvikling.

De lundensiske Biskopper fra Christian IV's Dage indtager ikke blot en hæderlig Plads i deres egen Tidsalders Historie, men ved deres hele Indsats, ved deres ufortrødne Arbejde for under trange Kaar og i stadig Kamp med genstridigt Menneskemateriale at skabe Orden og Fasthed i Samfundslegemet og holde Aandens Lue brændende har de bidraget til at opbygge det Grundlag, hvori baade svensk og dansk Kultur gennem Aarhundreder har haft sine Rødder. Ogsaa disse Mænds Navne har derfor Krav paa en Plads i Nordens Kulturhistorie.

HANS GABRIEL WACHTMEISTERS DAGBOK
1807—1809

AV

STEN CARLSSON

Av de icke-officiella källorna till Sveriges politiska historia under åren 1807—1809 torde ingen ha blivit så uppmärksammasom dåvarande lagmannen och tillförordnade revisionssekreteraren Hans Gabriel Wachtmeisters dagbok.¹ Alltsedan den år 1889 i ett utförligt urval publicerades av Elof Tegnér,² ha dess uppgifter blivit synnerligen flitigt utnyttjade av forskningen och i regel tillmätts ett mycket stort värde. Det är därför ägnat att förvåna, att den aldrig blivit underkastad någon källkritisk granskning. Att en sådan ställer dagboken i en delvis ny belysning torde framgå av det följande.

Originalhandskriften av Wachtmeisters dagbok — om vilken Tegnér lämnat mycket knapphändiga upplysningar³ — förvaras numera på Trolle-Ljungby, vars nuvarande ägare hovjägmästaren greve C. A. Trolle-Wachtmeister haft älskvärdheten att ställa den till förfogande. Den ingår i ett band av kvartformat, som även inrymmer några anteckningar från åren 1811 och 1812⁴ och är det första i en serie på fyra volymer »Anteckningar och Erinringar samlade af H. G. T. W—r». De tre senare volymerna härstamma från åren 1814—1817. Wachtmeister har även efterlämnat åtskilliga anteckningar från sin senare levnad, ända in på 1860-talet;⁵ han dog först 1871.

¹ Då H. G. Wachtmeister antog namnet Trolle-Wachtmeister först efter faderns död 1810, användes här genomgående hans tidigare namn. Fadern antog namnet Trolle-Wachtmeister den 5 apr. 1808. Registratur i inrikes civilärenden s. d., RA.

² Hans Gabriel Trolle-Wachtmeister, Anteckningar och minnen, i urval ordnade och utgifna af Elof Tegnér (1889), I, s. 59 ff. Arbetet intogs sedan som del IV i Tegnér's Valda skrifter (1905). Sidohänvisningarna i det följande äsyfta den senare utgåvan. Vid alla direkta citat följes emellertid originalhandskriften.

³ S. VIII.

⁴ Med vissa utslutningar återgivna av Tegnér, s. 241 ff.

⁵ S. VIII ff.

Dagboken, som löper från slutet av februari 1807 fram till den 5 juni 1809, är i rätt stor utsträckning — före den 13 mars 1809 i omkring 15 % av anteckningarna — förd i ett ganska enkelt bokstavs- och sifferchiffer. Detta har sedermera blivit löst, dels av Wachtmeister själv och dels av hans andra hustru, som blev gift med honom 1811 och dog 1825.⁶ Dechiffreeringen har gjorts dels mellan raderna, dels i marginalen och dels — vid längre partier — på särskilda blad som fogats in i volymen efter handskriftens paginering. De chifferade avsnitten behandla främst Gustaf IV Adolfs lynnesutbrott och svordomar, åtskilliga samtal mellan honom och Wachtmeisters fader riksdrotsen Carl Axel Trolle-Wachtmeister, ämbetsmännens intriger mot konungen samt vissa utrikespolitiska och militära nyheter; någon särskild konsekvens har dock inte iakttagits.⁷ Efter revolutionen den 13 mars 1809 har Wachtmeister endast vid tre tillfällen tillgripit chiffret, nämligen den 25 och 30 mars vid behandlingen av tronfrågorna⁸ samt den 10 april på tal om sin egen av hertig Carl föreslagna men av drotsen avböjda designering till riksdrots efter fadern.⁹ Wachtmeister har även försett dagboken med åtskilliga rättelser och marginalanteckningar. De flesta av dessa torde vara gjorda på ett mycket tidigt stadium, men en av dem kan med säkerhet dateras till 1822 och en annan till tidigast detta år,¹⁰ vilket alltså visar, att Wachtmeister ännu på 1820-talet varit sysselsatt med att korrigera eller åtminstone komplettera sin dagbok.

På Trolle-Ljungby förvaras även en av okänd hand gjord ren-

⁶ En stor del av Wachtmeisters anteckningar 1812—17 äro skrivna med hustruns hand. Han meddelar i dagboken den 1 jan. 1816, att han på kvällarna antingen själv skrev eller för hustrun dikterade dagens anteckningar (påpekadt av fil. lic. Nils Nilsson Stjernquist).

⁷ Anmärkas kan, att uppgifterna om de militära kupplanerna den 29 jan. samt den 11 och 13 febr. 1809 (s. 134 ff.) ej äro skrivna i chiffer.

⁸ Avsnitten »Hertigen skall nödgas» — »blifva svensk» (s. 162 f.) och »Egentliga ändamålet» — »Finland i hemgift» (s. 166).

⁹ Stycket som börjar »Riksdrotsen var i dag» (s. 170).

¹⁰ I en marginalnot till anteckningen för den 6 mars 1808 använder Wachtmeister uttrycket »nu 14 år efter händelsen». I en not till anteckningen den 10 apr. 1809 talar han om C. A. Löwenhielm som »numera statsråd». Löwenhielm var statsråd 1822—1839 och dög 1861.

skrift av dagboken, under rubriken »Anteckningar förde under sista åren af Konung Gustaf den 4. Adolphi regering samt näst efter regementsförändringen». Den följer i regel originalet med dess dechiffreeringar, rättelser och tillägg. Den förut omtalade marginalnotisen från 1822 har här ryckts in i själva texten, vilket ju ger en säker terminus post quem för handskriften.¹¹ Någon säker terminus ante quem torde inte kunna sättas förrän 1847, då Wachtmeister lånade detta exemplar av sin dagbok till Peter Wieselgren i och för en artikel i Biographiskt Lexicon.¹² I denna handskrift har Wachtmeister själv gjort åtskilliga rättelser och marginalanteckningar, av vilka en är skriven tidigast 1849.¹³ Wachtmeister har sålunda ännu vid århundradets mitt arbetat på sina anteckningar. Anmärkningsvärt är, att några ändringar gjorts parallellt både i originalet och i renskriften; Wachtmeister har tydligen inte alldeles lagt det förra åt sidan, sedan han fått renskriften.¹⁴ Märkligt är det

¹¹ Noten om Löwenhielm saknas i renskriften.

¹² Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män, XVII (1849), s. 379; P. Wieselgren till C. W. Bergman 6 okt. 1853, Bergmans saml. vol. 2, LUB. — Någon säker slutsats beträffande renskriftens datering kan ej dragas därav, att det omedelbart efter den sista dagboksnotisen följer en uppsats av Wachtmeisters egen hand med titeln »Något angående vårt politiska förhållande med Frankrike», som återger ett brev till justitierådet Magnus Torén, vari Wachtmeister försvarar 1812 års politik. Vid uppsatsens rubrik står dateringen juni 1824, men då denna måhända avser brevet — som i varje fall är skrivet efter Carl Johans trontillträde — kan den ej godtagas såsom någon säker terminus ante quem för dagboksrenskriften. Efter uppsatsen följer sedan ett tillägg från år 1837, men då detta ej är skrivet med Wachtmeisters egen hand och alltså kan vara en avskrift, kan man inte heller härav få något stöd för en närmare datering.

¹³ I en not till anteckningen för den 4 mars 1809 bekräftar Wachtmeister en uppgift i Biographiskt Lexicon, XVII (1849), s. 348, meddelad av »numera statsrådet» Gabriel Poppius (död 1856), angående ett uppdrag som riksdrotsen gav Poppius kort före revolutionen.

¹⁴ Det tydligaste exemplet finns i marginalnoten vid den 6 mars 1808, där det i bägge handskrifterna ursprungligen stått, att amiral Cronstedt inte uppgivit Sveaborg, »om arméen icke sprungit sin väg», vilket sedan på båda ställena ändrats till »om arméen stått kvar», varefter i bägge handskrifterna inskjutits en passus om huru fördelaktigt det hade varit att från Sveaborg göra en landstigning i fiendens rygg. Ett exempel på en parallellt företagen strykning meddelas nedan, s. 60. Tydligen har Wachtmeister räknat med, att båda handskrifterna skulle kunna komma att bli föremål för eftervärldens studium.

också, att åtskilliga avsnitt av den ursprungliga dagboken — i originalhandskriften markerade med blyertsstreckningar — ej tagits med i renskriften. I dessa partier behandlas huvudsakligen intriger av skilda slag, främst under de konstitutionella striderna på våren 1809,¹⁵ och det är möjligt, att Wachtmeister ej velat, att dessa partier skulle komma till eftervärldens kännedom, fastän man måste räkna med, att strykningarna även kunna ha gjorts av andra, mera praktiska skäl.¹⁶

Man skulle alltså kunna tala om fyra »upplagor» av Wachtmeisters anteckningar: 1) den ursprungliga dagboken, delvis skriven i chiffer; 2) den dechiffrerade och reviderade dagboken, avslutad tidigast 1822; 3) renskriften, gjord mellan 1822 och 1847; 4) den reviderade renskriften, avslutad tidigast 1849. Tydligt är, att dessa »upplagor» äga olika källvärde. Vikten av att hålla detta faktum i sikte vid utnyttjandet av Wachtmeisters dagbok kan belysas med ett par konkreta exempel.

¹⁵ Följande av Tegnér återgiva stycken och meningar saknas i renskriften: 29 apr. 1807 (s. 55): meningen som börjar »Armfelt hade skrivit»; 20 maj (s. 57 f.): de två sista styckena; 19 juni (s. 58): hela anteckningen; 14 mars 1808 (s. 83): första stycket incl. datumrubriken; återstoden har sammanförts med föregående anteckning, som i renskriften och i Tegnér's utgåva daterats den 12 mars, medan originalet har den 13 mars; 15 mars (s. 84): första stycket; 21 nov. (s. 104): stycket som börjar »Ugglas är säker»; 23—24 mars 1809 (s. 161 f.): de två näst sista styckena; 25 mars (s. 162 f.): fjärde och femte styckena; 26 mars (s. 163): hela anteckningen; 27 mars (s. 164): andra stycket; 28 mars (s. 165): hela anteckningen; 30 mars (s. 165 f.): de två första styckena; återstoden har sammanförts med anteckningen den 27 mars under den felaktiga rubriken den 29 mars; 15 apr. (s. 171 f.): sista stycket; 20 apr. (s. 172 f.): de tre första styckena utom tredje styckets åtta första rader; återstoden står under den 15 apr.; 4 maj (s. 178): avsnittet »Bryderiet var» — »vidtals» samt hela sista stycket; 5 maj (s. 178 ff.): avsnitten »Idag första plenum» — »skriftligen af Adlersparre», »Dessa alla» — »nej eller ja» och »Likväl torde» — »skola få se»; återstoden står under den 4 maj; 10 maj (s. 185): näst sista stycket; 12 maj (s. 185 f.): andra och fjärde styckena; 13 maj (s. 187): de tre första styckena; återstoden står under den 12 maj; 14 maj (s. 187): avsnittet »och att vi» — »till mötes»; 15 maj (s. 187 f.): de två första styckena; 24, 25 och 26 maj (s. 190 ff.): hela anteckningarna; 30 maj (s. 194): de tre sista styckena.

¹⁶ Renskriften är försedd med följande ingress: »Det missvärdade och orediga skriftsättet ursäktas derigenom at dessa anteckningar till det mästa varit upsatte i chiffer, och det har ej syn(t)s löna mödan at vid renskrifningen underkasta dem någon förbättrad redaction».

Under rubriken den 14 mars 1808 anför Wachtmeister bl. a. följande:

Riksdrotsen hade önskat, at Lagerbring ej anvisat den sistnämnde utvägen (rör. lantvärnet). I den öfvertygelse at kungens tvingande till riksdag är det enda räddningsmedlet i närvarande crise bör man söka alla utvägar at snart förmå kungen dertill, hvilket då han sielf både hatar och frugtar stenderne ej kan ske, utan at han nödsakas dertill för at få ressourcer. Detta leder alla riksdrotsens steg, och han önskade, at då hvart ögonblick är dyrbart, den afgörande stunden ej aflägsnades genom skapande af paillativer (sic), som blott tiena at förlänga och förvärra oredan.¹⁷

Denna anteckning är högst märklig. Enligt den skulle riksdrotsen redan ett helt år före revolutionen ha varit inriktad på att ämbetsmännen genom en mycket negativ finanspolitik skulle tvinga kungen att inkalla ständerna. Att drotsen i slutet av år 1808 varit inne på en dylik linje är ganska väl dokumenterat,¹⁸ men ingenting utom denna dagboksnotis tyder på att han redan på våren följt en så målvedveten kurs. Under alla förhållanden synes Wachtmeisters anteckning vittna om en anmärkningsvärd framsynthet hos antecknaren själv, som redan nu kunnat skissera upp en kommande utveckling.

Problemet kommer emellertid i ett annat läge, om man går till originalhandskriften. Det visar sig nämligen då, att hela notisen är ett senare marginalinskott, och man får inte ens av dess presensform draga den slutsatsen, att den är av så tidigt datum, att den ändå äger värde som ett samtida uttalande. I inskottet använder Wachtmeister nämligen stavningen *dertill*, medan han annars alltid på våren 1808 skriver *där*- i alla kombinationer. Först i december börjar han använda stavningen *der*-, som dock ej blir alldeles allena-rådande.¹⁹ Marginalinskottet kan således inte vara skrivet förrän

¹⁷ S. 84. Notisen är citerad i Sveriges krig åren 1808 och 1809, utg. av Generalstabens krigshistoriska afdelning, VIII (1921), s. 231 not. — I alla dagbokscitat äro förkortningarna upplösta. Originallet har i regel K. för kungen, RDr för riksdrotsen etc.

¹⁸ Förf. har för avsikt att i annat sammanhang behandla åtskilliga sakproblem, som beröras i Wachtmeisters dagbok.

¹⁹ Stavningen *e* förekommer första gången den 6 dec. och blir mot slutet

tidigast i december 1808 och kommer därmed i ett naturligt kronologiskt sammanhang. I renskriften har det emellertid förts in i själva texten.

Av intresse är också ett annat inskott i dagboken, under rubriken den 7 maj 1809:

Silfverskölds, Adelsvärds och Mackleans plan var at införa en republikansk constitution med en president i spetsen för styrelsen; dock skulle hertigen nu få kunglig värdighet, som för hans lifstid skulle bibehållas. De utlätto sig häröfver ganska öppet för hertigen vid ett företräde de häromdagen hade hos honom.

Denna uppgift om att det funnits republikanska sympatier på riddarhuset är onekligen rätt märklig, och den har också vederbörligen uppmärksamrats i litteraturen.²⁰ Dess dokumentariska värde är emellertid ganska tvivelaktigt. Den är nämligen ursprungligen en marginalnot, som av någon anledning inte införts av Wachtmeister själv utan av hans andra hustru. Uttrycket »häromdagen» är således vilseledande. I renskriften har Wachtmeister emellertid låtit sätta in noten i texten; att han varit en smula tveksam framgår dock därav, att han senare ändrat »utlätto» till »skola hafva utlåtit» samt betecknat planen som »hemlig».²¹

I övrigt förekomma mera betydande inskott vid bl. a. följande data: den 10²² och 27 december²³ 1808, den 25 mars,²⁴ den 24²⁵ och 29 april,²⁶ den 5 maj²⁷ och den 2 juni²⁸ 1809. I ett fall, den

av månaden den vanliga för att sedan bli alltmer dominerande. Stavningen *ä* uppträder dock alltjämt ganska ofta, senast den 16 maj 1809.

²⁰ M. Sandegren, Till historien om statshvälfningen i Sverige 1809 (1890), s. 32 not; B. Sjövall, Georg Adlersparre och tronfrågan 1809 (1917), s. 142 not; S. Andgren, Konung och ständer 1809—1812 (1933), s. 15.

²¹ Tegnér (s. 181 f.) återger den ändrade ordalydelsen.

²² Meningen som börjar »Denne bonde» (s. 115).

²³ Partiet »Hvartill hielpa ansträngningar» — »genom ständerne m. m.» (s. 121 f.).

²⁴ Andra stycket (s. 162).

²⁵ Partiet »I allmänhet röjer» — »att giöra ständerne» (s. 174 f.). Tegnér har här felaktigt datum, se nedan s. 53.

²⁶ Partiet »Denna utväg» — »blifvit en följd» (s. 176).

²⁷ Partiet »Och sannerligen är det» — »för hans skuld» (s. 180).

²⁸ Partiet »Öfver hufvud» — »i constitutionen» (s. 194).

13 mars 1809, har i Tegnér's utgåva intagits en mening, som inskjutits i renskriftens marginal.²⁹

Ett alldeles speciellt och mycket märkligt förhållande råder med anteckningarna för den 8—12 mars 1809, alltså dagarna före revolutionen. Att döma av Tegnér's utgåva har Wachtmeister här varje dag fört mycket noggranna anteckningar, som synas vara desto värdefullare, som han hela tiden stod händelsernas centrum nära. Redan av den tryckta editionen framgår det emellertid, att åtminstone anteckningen för den 12 mars ej kan vara fullt samtida. Den innehåller nämligen ett grovt minnesfel, i det att Wachtmeister uppger, att Drottningens livregemente redan på aftonen den 12 mars avmarscherat till Södertälje,³⁰ medan det i själva verket förhöll sig så, att ordern om avmarschen utfärdades först kl. $\frac{1}{2}$ 2 på natten, varvid tidpunkten för densamma utsattes till kl. 4.³¹ Trots att Wachtmeister avslutat dagens anteckning med orden »Ännu kl. $\frac{1}{2}$ 12 är kungen i staden», måste den alltså vara skriven senare, av minnesfelet att döma åtskilliga dagar efter revolutionen.

Denna slutsats bekräftas nu av originalhandskriften. Av denna framgår det nämligen, att Wachtmeister under dagarna den 8—12 mars ej hunnit med att göra några verkliga dagboksanteckningar utan endast i all hast rafsats ner några rapsodiska rader, som han tydligen velat ha som stöd för en senare, mera avrundad utformning. En sådan har också kommit till stånd efteråt, och det är den, som återges av Tegnér.

Då de ursprungliga, sedan överstrukna dagboksanteckningarna givetvis äga betydligt större källvärde än den senare framställningen, återges de här in extenso. Kursivering anger — liksom i senare citat — chifferskrift; märkas bör, att de chifferade partierna i detta avsnitt ej dechifferats i dagboken.

d. 8 Mars onsdag.

Aldercreutz berättelse — densamma med närmare uppgifter af Silfverstolpe.

²⁹ Meningen som börjar »Han inpackades i en portchaise» (s. 154). Originalmanuskriptets anteckning för den 13 mars — som emellertid är antedaterad, se nedan s. 52 — innehåller ett flertal inskott och rättelser.

³⁰ S. 150.

³¹ Se Konungens justerade order 13 mars 1809, Generaladjutantens arkiv, KrA, samt Generaladjutantens registratur s. d., Krigshandlingar 1808—1809, vol. 5, KrA.

Kungen kom in ridande kl. $\frac{1}{2}$ 10 om aftonen — huru då tillgick — kuriren — kungen for ut kl. $\frac{1}{2}$ 4 — huru han blifvit under rättad — de Rodais och Stedingk — Stedingk till U(gglas) — sedermera till Haga — *straxt en polisgevaldiger*³² *kurir från Ugglas till Örebro. Kungen yr i hufvudet.*

d. 9 Mars.

Förhören i slottskansliet hållne i e. m. — *skarp(a) saker som riksdrotsen sade Ugglas i anledning af allt detta. Mitt bref från Ankarsvärd.*

d. 10 Mars.

Förhören fortfara — jag uppkallad kunde ej påminna mig om det var väckeligen onsdagen³³ eller tisdagen jag varit på societeten. *Kungen vid grufveligt humeur.*

de Rodais och hans vänner skrika öfver Stedingks förfarande under åberopande tillika at R(odais) blott omtalt för honom ett löst rygte han hört på gatan af personer som taltes vid och dem han ej kände.

d. 11 Mars.

Ännu ingen kurir återkommen — ej heller höres af den officeren som skulle arresteras vid Grisslehamn i händelse en sådan presenterade sig der till öfverfart till Åland, *den som man trodde vara skickad till åländska arméen från den västra.*

Jag uppkallad för at bestämt upge hvilken dag det var som jag varit på Societeten och huru dags.

Förhör hållne af kungen sielf med några — bland dem Stedingk och Rodais — deras confrontation³⁴ — utgången häraf — Rodais arresterad — confronterad i arresten med S(ilfverstolp)e.

d. 12 Mars.

Postens dröjsmål samt kurirernes uteblifvande ge stöd åt rygget³⁵ — *brefvet skickadt*³⁶ *till Noreus* — bruket han gjorde däraf — brefvets innehåll — kungen i staden kl. 5 — slottsportarne stängde

³² Orden *en polisgevaldiger* senare inskjutna.

³³ Ordet *onsdagen* understruket.

³⁴ Orden »deras confrontation» senare inskjutna.

³⁵ Denna mening senare inskjuten. Ursprungligen har efter *Noreus* stått: Postens dröjsmål ger misstankar.

³⁶ Ordet *skickadt* senare inskjutet.

— officerarne upkallade — A(dlersparre)s manifest känt af kungen — dess lydelse — kungen föra riksdrotsen till Skåne med sig — skickar U(gglas) och notificerar honom det samt begär råd — riksdrotsens svar på bägge delarne — kungen ännu $\frac{1}{2}$ 12 i staden — natten ohygglig — patrouller och ordonnancer som foro af och an — magistraten samlad — *Adlercreutz underrättad genom mig om resan med mera samt at han nu ej bör dröja at gå till riksdrotsen — Banken.*³⁷

Samtliga dessa anteckningar äro uppenbart skrivna före revolutionen; det framgår redan av chiffreringen. Mera ovisst är, om de förts dag för dag eller nedskrivits på en gång, i så fall under natten till den 13 mars. Notisen för den 8 mars kan i varje fall inte vara avslutad förrän tidigast följande morgon. Troligast är emellertid, att anteckningarna nedtecknats successivt. Särskilt gör uppgiften den 11 mars om kurirens dröjsmål intryck av att vara skriven samma dag.

En jämförelse mellan primäranteckningarna och den slutgiltiga framställningen visar nu, att den senare endast i begränsad utsträckning underbygges av de förra. Det mesta är tillagt senare. Så förhåller det sig t. ex. med Wachtmeisters egna deklARATIONER med anledning av Adlersparres uppror och hans samtal med Adlercreutz den 9 mars, med kungens svordomar och utfall mot ambassadören Stedingk och dennes svinningsanfall den 11 mars samt med riksdrotsens fräna svar till kungen den 12 mars.³⁸ Inte heller har Wachtmeister till fullo utnyttjat sitt primärmaterial. Han har sålunda aldrig meddelat, vad det var för skarpa saker som riksdrotsen sade presidenten Ugglas den 9 mars, och ej heller har han i sin senare framställning nämnt något om överstelöjtnanten de Rodais' förebråelser mot Stedingk följande dag. Där saknas egendomligt nog också uppgiften om att Wachtmeister själv natten till revolutionsdagen lät uppmana Adlercreutz att besöka riksdrotsen.

Frågan är nu, när Wachtmeister skrivit ner sin slutgiltiga framställning. I manuskriptet har han omedelbart efter de ovan citerade notiserna åter börjat med den 8 mars och så fortsatt framåt. Om

³⁷ Detta ord, vars tre första bokstäver även stå i marginalen vid »samlad» men där strukits, synes vara skrivet med senare bläck.

³⁸ S. 144 ff.

nu anteckningen för den 13 mars vore samtida, skulle man alltså kunna draga den slutsatsen, att avsnittet den 8—12 mars är skrivet denna dag. Det är emellertid i och för sig föga troligt, att Wachtmeister på själva revolutionsdagen skulle ha hunnit med att göra så vidlyftiga anteckningar. Av närmast följande datumrubrik, den 14—22 mars, får man också klart besked om att nästa anteckning är skriven tidigast den 22 mars; formuleringen »Adlersparre ryckte in den 22»³⁹ tyder t. o. m. på en ännu senare avfattning. Det förut omtalade minnesfelet i anteckningen för den 12 mars stöder också ett antagande, att hela partiet den 8—22 mars är skrivet först ett titotal dagar efter revolutionen; först då har Wachtmeister tydligen fått tid att åter syssla med sin dagbok. Från den 24 mars synas hans anteckningar åter ha verklig dagboks-karaktär; härpå tyda sådana uttryck som »I afton skall Adlersparre hafva en vigtig conference med hertigen» och »Idag (den 24) kl. 8 om morgonen flyttades kungen till Gripsholm»,⁴⁰ ehuru dessa formuleringar, såsom framgår av det föregående, i och för sig ej kunna anses bevisande.

Fastän Wachtmeister ej utplånade primäranteckningarna, gav han likväl sin senare framställning sken av att vara fullt samtida med de skildrade händelserna. I renskriften, där de ursprungliga notiserna helt saknas, har dagboks-karaktären sedan ytterligare understrukits genom några små retucheringar, som respekterats av Tegnér. Den 8 mars ha sålunda inledningsorden »Bittida om morgonen» supplerats med »idag», varjämte samma dag uttrycket »om aftonen kl. $\frac{1}{2}$ 10» ändrats till »i afton kl. $\frac{1}{2}$ 10» och följande dag tidsbestämningen »kl. $\frac{1}{2}$ 4 om morgonen» utbyts mot »kl. $\frac{1}{2}$ 4 i morgons».⁴¹

På några ställen har Tegnér återgivit Wachtmeisters ord direkt felaktigt. Den 13 mars 1809 står det sålunda i hans utgåva, att Adlercreutz hela natten dansat i Amaranterorden,⁴² medan båda handskrifterna — ehuru felaktigt och i strid med Wachtmeisters egen upplysning kort dessförinnan⁴³ — tala om Innocenceorden.⁴⁴

³⁹ S. 160.

⁴⁰ S. 161 f.

⁴¹ S. 144 f.

⁴² S. 152.

⁴³ S. 151. Jfr G. Rein, Karl Johan Adlercreutz, I (1925), s. 444.

⁴⁴ Notisen står i originalhandskriften i marginalen.

Den 14—22 mars uppges det, att »tvenne» adjutanter skickades till kanslipresidenten Ehrenheim,⁴⁵ handskrifterna ha »3ne». Den 20 april talas om att landshövding Håkansons konstitutionsförslag antogs av kommitterade med tillägg av redan påtänkta »handlingar»;⁴⁶ i dagboken står »ändringar». Den 30 mars hade man enligt Tegnér's utgåva till tronföljare föreslagit prins Georg av Holstein-Oldenburg,⁴⁷ »som kunde antagas såsom gift med en rysk prinsessa föra med sig Finland i hemgift».⁴⁸ I handskriften står (i chiffer, slutet i marginalen): »som kunde antagas genom adoption och såsom gift med en rysk prinsessa föra med sig Finland i hemgift». Vidare har Tegnér utelämnat två datumrubriker, varigenom ett par partier kommit att stå under felaktigt datum.⁴⁹ Hans datumrubriker den 23 och 24 april 1809 sakna också stöd i handskrifterna, som båda faktiskt ha omvänd ordning; förmodligen skall det vara den 24 och 25 april.⁵⁰ I detta sammanhang bör även nämnas, att den långa anteckning, som såväl i handskrifterna som i Tegnér's edition har rubriken den 14 maj 1808, måste vara feldaterad. Den omtalar nämligen flera händelser, som inträffade först efter denna dag.⁵¹

⁴⁵ S. 156.

⁴⁶ S. 172. Den felaktiga ordalydelsen har utnyttjats av Sandegren, a. a., s. 17 not.

⁴⁷ I handskriften står endast »Holstein».

⁴⁸ S. 166. Den felaktiga ordalydelsen citeras av B. Sjövall, Några problem i samband med tronföljdsfrågan 1809, *Historisk Tidskrift* 1938, s. 247 not.

⁴⁹ Före meningen »Bägge tyska regementerne» (s. 96) skall stå den 26 oktober (1808). Renskriften saknar denna rubrik och har före meningen »Stora flottan» den 13 i st. f. den 23 oktober. Före stycket »Revolutionsandan som tilltager» (s. 188) skall stå den 16 maj (1809). Handskriften har dessförinnan under denna rubrik några stycken, som utelämnats av Tegnér.

⁵⁰ Anteckningen för den 23 apr. hänvisar till framställningen den 24 med uttrycket »igår» (s. 175). Tegnér's datering har utnyttjats av Sandegren, a. a., s. 18.

⁵¹ S. 89 ff. Bl. a. omtalas de engelska hjälptrupperna såsom redan ankomna till Göteborg; i själva verket kommo de först den 17 maj. Se *The diary of Sir John Moore*, ed. by J. F. Maurice, II (1904), s. 205. Vidare omtalas generalmajor von Vegesacks förestående expedition till Finland, om vilken han själv fick instruktioner först den 25 maj. Se *Sveriges krig åren 1808 och 1809*, IV (1905), s. 248. Den likaledes omtalade planen på landstigning i Själland kan heller inte ha varit aktuell redan i mitten av maj. Märkas bör också, att åtminstone senare delen av anteckningen — såsom klart framgår av ett i Tegnér's edition uteslutet avsnitt — är skriven först efter det att Wachtmeister flyttat över till Skåne, dit i varje fall hans far reste först omkring den 21 maj. Se

Mycket talar för att den rätta dateringen är den 14 juni; närmast följande anteckning är skriven först den 22 juni.

Såsom Tegnér själv meddelat, har han av utrymmesskäl utelämnat sådana militära och diplomatiska underrättelser, som Wachtmeister hade först i andra hand, genom tidningar och rykten, eller som annorstädes finnas fullständigt återgivna; däremot anser sig Tegnér ha tagit med allt, som kan betraktas som bidrag till tidens inre historia.⁵² Kvantitativt äro också hans utslutningar föga betydande; ett fullständigt återgivande hade endast betytt en ökning med omkring $\frac{1}{3}$. Tyvärr har han emellertid inte alltid markerat dem. På fem ställen har han sålunda försummat att utsätta tecken för utslutning,⁵³ medan han i ett fall placerat det på oriktig plats⁵⁴ och i två fall använt det utan orsak.⁵⁵

Mest anmärkningsvärt är det emellertid, att de utslutna avsnitten i många fall innehålla uppgifter, som måste anses vida intressantare än mycket av det, som Tegnér tagit med. Särskilt gäller detta några notiser, som beröra tiden omkring Gustaf III:s död och tydligen enligt Tegnér's uppfattning fallit utom ramen för

Protokoll i inrikes civilärenden 20 maj, RA, (då riksdrotsen var kvar i Stockholm) samt Hans Järta till J. G. Gahn 23 maj, UUB F 857 i (då han omtalas som avrest).

⁵² S. 47.

⁵³ Anteckningen den 19 juni 1807 (s. 58) är ofullständigt återgiven. En kort — i och för sig bagatellartad — militär notis av den 11 nov. 1808 har helt förbigåtts (s. 102). Anteckningen den 3 dec. (s. 112) avslutas, efter ett av Tegnér endast delvis återgivet inskott angående en på Åland anbefalld »mordbrand», sålunda (i chiffer): »Kungen sade till riksdrotsen at han ämnar taga Tibell äfven till generaladjutant för flottorne efter Rajalin. Fåfängt gjorde riksdrotsen föreställningar häremot». Anteckningen den 11 jan. 1809 (s. 130) avslutas sålunda (i chiffer): »Man behöfver ej nämna med hvad humeur kungen utgaf dem /fadder-gåfvomedlen/». Anteckningen den 6 maj (s. 181) avslutas sålunda: »Nu vet man at Napoleon expresse förbehållit sig at icke hvarken kungen eller hans /son/ måtte komma till kronan. (Skulle möjligtvis kunnat vara fabricerad af oss sielfva för at drifva igenom saken). Tidningen om Napoleons seger vid Donawerth hade en uplifvande värkan på sinnena.» — Parentesen den 6 maj är ett senare inskott. — De tre sist nämnda anteckningarna saknas i renskriften.

⁵⁴ S. 105. Tecknet bör stå i slutet av anteckningen för den 21 nov. i st. f. i början av följande anteckning. Det utslutna partiet lyder: »Kungen kom idag ej in till ordenscapitlet och gjorde ingen enda utnämning».

⁵⁵ Den 23 och 27 dec. 1808 (s. 119 och 121).

den egentliga dagboken. Det är ju också uppenbart, att dessa uppgifter, som huvudsakligen härstamma från riksdrotsen, ur källsynpunkt äro underlägsna de anteckningar som beröra samtida händelser och förhållanden. De äro emellertid delvis så pass sensationella, att de i varje fall förtjäna att diskuteras.

Den 8 mars 1807 omtalar Wachtmeister sålunda, att det var meningen, att Gustaf III vid sin avresa från armén 1788 skulle arresteras på Sveaborg, varefter en revolution »medelst ständernes sammankallande skulle gå för sig i Stockholm».⁵⁶ Kungen räddades emellertid därigenom, att kommandanten, Mikael Anckarsvärd — vars namn chiffererats — »i momentet af executionen förlorade hufvudet eller courage och ej gaf den öfverenskomna signalen». Överste Sebastian Leijonhufvud, som var en av de förnämsta i planen, skulle ha blivit kommandant efter arresteringen. Riksrådet Axel von Fersen misstänktes »skäligen» för att vara inblandad; efter misslyckandet visade han riksdrotsen ett brev från Finland, vari han underrättades om »at något sådant förehades». Förmodligen gjorde han detta, anmärker Wachtmeister, för att i händelse av en rannsaking kunna säga, att han för kungens högste ämbetsman yppat, vad han visste. Kungen hade först trott, att det var fråga om ett lönnmord men blev sedan övertygad om att han efter revolutionen och efter ett återinförande av 1720 års regeringsform skulle ha blivit satt på fri fot. Anckarsvärd kom ej i onåd utan »bidrog sedermera till upptäckande af åtskillige omständigheter i denna anläggning, *däruti hertig Carl hade del*».

Huru mycket sanning det finnes i dessa uppgifter är svårt att säga. Att hertig Carl och Anckarsvärd år 1788 umgåtts med ganska vittsvävande planer är väl känt, men de samtida källorna utvisa ej, att de varit så avancerade som Wachtmeister vill göra gällande.⁵⁷ Man torde dock a priori kunna utgå ifrån att åtskilliga konspirationer förekommit, vilkas spår mer eller mindre fullständigt blivit utplånade.

⁵⁶ Anmärkas kan, att Wachtmeister försett denna notis med marginalrubriken »Gustaf III:s arresterande». Över huvud taget har Wachtmeister ganska flitigt ehuru utan full konsekvens försett sin framställning med marginalrubriker, som stundom äga ett visst intresse.

⁵⁷ Jfr bl. a. A. Grades biografi över Anckarsvärd i Svenskt Biografiskt Lexikon, I, s. 618 ff. (1918).

Den 8 mars 1807 berör Wachtmeister även »Gustaf III:s sista testamente», d. v. s. den av kungen på dödsbädden uppsatta kodicill, enligt vilken riksstyrelsen i st. f. åt hertig Carl ensam skulle uppdragas åt en konselj under hertigens ledning. Enligt Wachtmeister skulle detta dokument redan före kungens död ha blivit förstört av riksdrotsen såsom juridiskt ogiltigt, varpå efter kungens död det rätta testamentet uppbröts och promulgerades. »Hertigen har», tillägger Wachtmeister, »sedan skrutit at det var han som genom sin autoritet emparerade sig däraf och sönderslet det». Denna framställning är uppenbart oriktig, ty vi veta av andra källor, att riksdrotsen — som själv fått kodicillen av statssekreteraren Schröderheim — överlämnade aktstycket till hertigen och att det var denne som förklarade det för annullerat; huruvida han senare rev sönder det är mera ovisst.⁵⁸ Att riksdrotsen härvid spelat en framträdande men i den gängse litteraturen förbisedd roll⁵⁹ framgår emellertid inte bara av Wachtmeisters dagbok. I en notis från mars 1793 har hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta sålunda uppgivit, att det var på drotsens inrådan som hertigen förklarade kodicillen ogiltig,⁶⁰ och i en nyligen framdragen odaterad relation av sekreteraren Carl Lagerbring, vars uppgifter måste anses förtjäna stor tilltro, skildras saken så, att hertigen först uttryckte sitt ogillande av kungens förordnande och i samband därmed begärde riksdrotsens utlåtande, vilket utmynnade i ett juridiskt underkännande.⁶¹

Märklig är också en notis av den 5 augusti 1807, som i motsats till de övriga här nämnda saknas i renskriften:

Vi fingo med säkerhet af riksdrotsen veta, at allmänhetens gissningar voro sanne, at *Brahe och Claes Lewenhaupt voro medvetande i kungamordet. Riksdrotsen sade, at om den undersökningen blifvit utsträckt, så hade hvarannan af de bättre familierne burit sorg.* Taube (öfverstekammar-

⁵⁸ Den utförligaste redogörelsen för de olika källorna finns i H. Schücks arbete *Elis Schröderheim, En levnadssaga från Gustav III:s tid* (1942), s. 535 ff.

⁵⁹ Se bl. a. Elof Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt*, andra uppl., II (1894), s. 3 ff.; L. Stavenow, *Den gustavianska tiden 1772—1809* (Sveriges historia till våra dagar, X, 1925), s. 230; F. W. Morén, *Den gustavianska tiden 1792—1818* (Svenska Folkets Historia, V, 1942), s. 244.

⁶⁰ Hedvig Elisabeth Charlottas *Dagbok*, öfversatt och utgifven af Carl Carlsson Bonde, III (1907), s. 560.

⁶¹ Schück, a. a., s. 550 ff.

junkaren) som då var med i affairerne disputerade starkt häröfver med riksdrotsen. Han ville at den borde utsträckas så långt möjligt. Riksdrotsen afbröt den i hofrätten på eget bevåg och soutenerade det sedan inför hertigen. — Det hade icke gagnat till något att förfara annorlunda, men å andra sidan igen var riksdrotsen högst emot den lindring som gafs de personer som voro dömda och hvilket med skäl scandaliserade allmänheten.

Mest anmärkningsvärt i detta stycke är utan tvivel påståendet, att de högadliga familjerna i så stor utsträckning varit inblandade i mordplanerna. Beskyllningarna mot grevarna Brahe och Lewenhaupt få emellertid anses ovissa.⁶²

Som den mest uppseendeväckande av Wachtmeisters uppgifter om 1790-talets händelser måste man emellertid anse en notis från början av mars 1807⁶³ angående de gustavianska papperen:

För kortt tid sedan fick jag bekräftelse på hvad jag en gång påminner mig hafva hört, at hertig Carl och Reuterholm öpnat kistan med k. Gustaf III:s arbeten, som ej skulle öpnas på 50 år samt tagit åtskilligt därutur och äfven efter anledning ditlagt annat. *Riksdrotsen sade mig det som säkert.*

Fogad till den tungt vägande indicieargumentering som Daniel Almqvist nyligen lagt fram⁶⁴ torde denna direkta uppgift kunna anses som det slutgiltiga beviset för att hertig Carl verkligen kort efter Gustaf III:s död företagit gallringar bland dennes papper, vilka tydligen inrymt en del för honom obehagliga aktstycken. Påståendet att Reuterholm varit med vid själva öppnandet är däremot kronologiskt orimligt,⁶⁵ liksom man också måste sätta ett fråge-

⁶² Jfr betr. M. F. Brahe G. Jacobsons biografi i Svenskt Biografiskt Lexikon, V, s. 732 (1925). Brahe och Lewenhaupt voro svågrar.

⁶³ Handskriften har här datumrubriken »Slutet af februari» men talar under denna om att »i den ställning voro sakerne ännu den 7 mars». Litet senare, före stycket »Düben, chargé d'affaires . . .», står så rubriken den 7 mars. Tegnér har (s. 49 ff.) slagit samman dessa båda avsnitt under rubriken »Slutet af februari—början af mars».

⁶⁴ D. Almqvist, De gustavianska papperens öppnande, Personhistorisk Tidskrift 1941—1942, s. 110 ff.

⁶⁵ I ett brev till C. W. Bergman den 17 nov. 1853 har Wachtmeister också uttryckt tvivel om att fadern verkligen nämnt Reuterholm i detta sammanhang. Bergmans saml. vol. 2, LUB.

tecken för uppgiften att hertigen lagt ner andra papper i st. f. de borttagna.⁶⁶

Vid ett par tillfällen kommer Wachtmeister in på frågan om Gustaf IV Adolfs börd, som enligt hans mening ej var legitim. Bl. a. omtalar han den 17 maj 1809, att den fångne kungen till sin farbroder överlämnat ett aktstycke, vari A. Munck redogjort för sin högst egendomliga roll vid den äktenskapliga försoningen mellan Gustaf III och Sofia Magdalena år 1775. Wachtmeister, som synes ha underrättats om berättelsens innehåll genom sin fader, uppehåller sig nu ganska utförligt vid den, särskilt vid de skabrösa detaljer, varmed Munck späckat sin framställning. Enligt en marginalanteckning i dagboken skall kungen ha tillbragt en halv natt med att under nästan oupphörlig gråt läsa upp den för sin väktare överste Silfversparre. Liksom hertiginnan, vilken också omnämnt Muncks berättelse, anser Wachtmeister emellertid, att den snarast var ägnad att stärka misstankarna angående kungens börd.⁶⁷

Mindre märkliga äro Wachtmeisters uppgifter rörande Gustaf IV Adolfs tidigare regering. Bl. a. skriver han den 5 augusti 1807, delvis i chiffer, att kungen vid Norrköpings riksdag år 1800 hade varit mycket orolig för böndernas motstånd i bevillningsfrågan; riksdrotsen hade då sett honom »så miuk at han kunde utan ringaste möda fått honom at afsäga sig hvilken af sina rättigheter som hälst». Om inte J. C. Toll hade lyckats med sitt bekanta övertalningsförsök,⁶⁸ så skulle drotsen ha talat till bönderna i kungens närvaro, »och sedan skulle våld brukas».

⁶⁶ Egendomligt nog återkomma bägge dessa uppgifter i M. J. Crusenstolpes Morianen eller Holstein-Gottorpiska huset i Sverige, IV (1841), s. 258 f. Jfr Almqvist, a. a., s. 128 f.

⁶⁷ En avskrift av Muncks år 1779 skrivna berättelse finnes i Engeströmska saml., Osign. 13 b, KB. Ett utdrag finnes tryckt i O. Kuylenstierna, Gustav III. Hans liv, person och gärning (1921), s. 247 ff. Se vidare C. T. Odhner, Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering, I (1885), s. 409; Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok, översatt och redigerad av Cecilia af Klercker, VIII (1939), s. 381 f.; Sam. Clason, Den kunglige fången på Gripsholm. Journal öfver Gustaf IV Adolfs fängelsetid och bref ur hans enskilda brefväxling (1911), s. 48. — Även i anteckningen den »16 eller 17 mars» 1807 antyder Wachtmeister som sin uppfattning att Munck var far till Gustaf IV Adolf.

⁶⁸ Jfr Sam. Clason, Några anmärkningar rörande riksdagen i Norrköping år 1800, Historisk Tidskrift 1897, s. 28 f.

Wachtmeisters underrättelser från krigsskådeplatsen i Pommern 1807 sakna i regel primärt värde. Redan från början framträder han som motståndare till kungens krigspolitik, och han är angelägen att betona, att hans fader redan i oktober 1805, före krigsutbrottet, inför kungen gjorde invändningar mot krigsförberedelserna, medan däremot Toll vid samma tillfälle föredrog att tåga.⁶⁹ Märkligt är emellertid, att han i början inte betraktar kungens föresats att bekämpa Frankrike såsom orygglig. Tvärtom uppger han den 11 mars, att artilleriöversten C. G. Helvig, som träffat kungen i Malmö, berättat att denne varit nära att skilja sig från England — »hvarmed han ock, som jag vet, hotat», inskjuter Wachtmeister — då en rapport kom från general Armfelt i Pommern, vari denne lovade att bringa fransmännen i svårt trångmål om han fick förstärkningar; tydligen avses en skrivelse av den 10 januari.⁷⁰ På samma sätt uppger Wachtmeister den 15 juli, att Gustaf IV Adolf efter sin återkomst till Sverige på hösten 1806 yttrat till riksdrotsen, »att han ville se på den som kunde narra honom in i en coalition mera», en föresats, tillägger Wachtmeister, vars övergivande han nu torde komma att ångra. Den 25 juli omtalar Wachtmeister emellertid att kungen förklarar för den engelske ministern, att han aldrig skulle sluta fred med Bonaparte, och i fortsättningen inskräper dagboken gång på gång, hur oförsonlig kungen trots alla varningar var gent emot Frankrike.

Wachtmeisters intresse för de inrepolitiska händelserna är under denna tid ganska litet. Utöver vad Tegnér meddelat skall här blott anföras en notis från våren 1807, enligt vilken polisen skall ha fått befallning att spionera på åtskilliga misstänkta personer, nämligen familjen von Fersen — särskilt skulle man ha ögonen på hertiginnans dagliga besök hos riksmarskalken Fersens syster grevinnan Piper — grevinnan Rålamb (f. von Düben), statssekreteraren Gustaf Lagerbjelke och överste Carl Mörner.⁷¹ Uppgiften är intressant därför att den visar, att det enligt Wachtmeisters mening vid denna tid rådde misstro mellan kungen och hertigparet; märkas bör, att grevinnan Rålamb var hovfröken hos hertiginnan

⁶⁹ Dagb. 15 juli 1807.

⁷⁰ Se Armfelt till konungen 10 jan. 1807, Skrivelser till konungen, RA.

⁷¹ Dagb. »16 eller 17 mars» 1807.

och att Lagerbjelke stod hertigen nära. Kungens ovilja skall emellertid även ha riktat sig direkt mot det fersenska huset. Wachtmeister meddelar sålunda i oktober 1807, att kungen betecknat grevinnan Piper som »en riktig diefvel», och i januari 1808, att han om henne använt uttrycket »en diefvul i menniskoskepnad». Vid det senare tillfället skall han även ha uttryckt sin starka antipati mot Axel von Fersen och talat om dennes stora oduglighet; närmast föranleddes detta därav, att riksdrotsen gjorde energiska men fåfänga försök att få riksmarskalken utsedd till ledamot av den nyinrättade Kungliga beredningen.⁷²

En person, som Wachtmeister mycket sysselsätter sig med, är presidenten i kammarkollegium S. af Ugglas, vilken är föremål för hans stora ovilja och förakt.⁷³ Bl. a. påstår han, att Ugglas i januari 1808 genom olika intriger »låt it plåga» kungen med en begäran att bli excellens och att kungen för riksdrotsen beklagat sig häröver men till sist givit efter.⁷⁴

Nyheten om det ryska infallet i Finland i februari 1808 synes hos Wachtmeister inte ha väckt några starkare patriotiska känslor. Högst märkligt är det sålunda, att han i en anteckning, som stått kvar ännu i renskriften men som sedan strukits i bägge handskrifterna, framhåller att det svenska publicerandet av den ryska proklamationen till Finlands inbyggare⁷⁵ torde få en helt annan effekt än den avsedda, emedan den visade, hur sorgfälligt ryssarna tänkte tillvarataga alla enskildas rättigheter och hur de t. o. m. tänkte minska skattebördorna.⁷⁶ Den 17 mars förklarar han, att ingen framgång stod att vinna mot den överlägsna fienden, särskilt som soldaterna, vilkas tapperhet var mycket berömvärd, ledo brist på allt. Ryssarnas »beskedliga framfart» ävensom den svenska regeringens nonchalans mot Finland påstås dessutom ha inverkat ofördelaktigt på den finska allmogen; först i augusti börjar Wacht-

⁷² Dagb. 10 okt. 1807 (s. 67) och 14 jan. 1808. Bägge anteckningarna äro skrivna i chiffer.

⁷³ Jfr s. 82, 118, 121 m. fl. ställen.

⁷⁴ Dagb. 14 och 24 jan. 1808 (ej i renskriften). Ugglas blev excellens den 24 jan.

⁷⁵ Tr. i Inrikes Tidningar den 4 mars 1808, Bihang, och i Sveriges krig åren 1808 och 1809, I (1890), bil. 1.

⁷⁶ Dagb. 4 mars 1808.

meister klaga över ryssarnas grymma och blodiga plundringar i Finland.⁷⁷ Den 6 april ondgör han sig över att den åländska allmogen trots sina bristande resurser fått befallning att »utan ändamål» resa sig mot ryssarna; i själva verket var det ju just genom en bonderesning som Åland en månad senare befriades från den ryska ockupationen.⁷⁸ Wachtmeisters kritik riktar sig också mot finska arméns chef fältmarskalken Klingspor. Vid underrättelsen om dennes entledigande på hösten 1808 förklarar han, att armén ingenting förlorade härpå, allra helst som general Adlercreutz alltjämt var kvar,⁷⁹ och i den förut omtalade marginalanteckningen från 1822 ifrågasätter han, om inte Finland hade kunnat räddas, därest general Klercker hela tiden hade fått föra befälet, varigenom krigföringen skulle ha blivit mera aktiv och mera utnyttjat ryssarnas svagheter.⁸⁰ Wachtmeister angriper även Klingspors adjutant, överste Gustaf Löwenhielm, 1822 kallad fältmarskalkens »storpratande mentor»; dagboken uppger den 28 april, att Löwenhielm till följd av onykterhet efter en amorös eskapad åsidosatt sina militära plikter i slaget vid Pyhäjoki, där han föll i rysk fångenskap, och att han därigenom ådragit sig kungens synnerliga ovilja.

På sommaren 1808 vistades Wachtmeister, liksom föregående sommar, på Trolle-Ljungby, där han fick alla nyheter först i andra hand, och Tegnér har därför ansett det lämpligt att helt utesluta hans anteckningar från denna tid.⁸¹ Helt utan intresse äro dessa dock inte. Såsom en anmärkningsvärd omständighet kan det sålunda noteras, att Wachtmeister trots sin annars mycket starka kritik mot kungen inte anför något direkt klander mot denne för hans uppträdande i samband med den bekanta Mooreska expeditionen.⁸² Tvärtom synes han vilja lägga huvudskulden på engelsmännen; hans avoghet mot dem tycks där ha tagit överhand över hans ovilja

⁷⁷ Dagb. 6 och 17 aug. 1808.

⁷⁸ Se Sveriges krig åren 1808 och 1809, IV (1905), s. 215 ff.

⁷⁹ Dagb. 14 sept. 1808. Redan den 8 febr. (s. 76) klandras Klingspor i skarpa ordalag.

⁸⁰ Dagb. 6 mars 1808, tillägg.

⁸¹ Se s. 91 not.

⁸² I en överstruken chifferanteckning av den 9 juli 1808 skriver Wachtmeister dock, att kungens försök att kvarhålla Moore förmodligen blott berodde på »ilska utan plan». — Betr. saksammanhanget se S. Clason, Gustaf IV Adolf och general Moore, Historisk Tidskrift 1912, s. 1 ff.

mot kungen. Sålunda skriver han den 26 juni, att ändamålet med den engelska expeditionen förmodligen var att besätta Karlstens fästning och skydda de engelska magasinerna i Göteborg, men sedan kungen nu avslagit britternas begäran att »bereda sig ett Gibraltar vid vår kust», hade deras nit för Sveriges försvar betydligt svalnat. Den 6 augusti återger Wachtmeister, säkerligen med tillfredsställelse, ett rykte om att general Moores uppförande allmänt ogillades i England.

Den 7 oktober 1808, börjar Wachtmeister, som då återkommit till Stockholm, ett nytt avsnitt i sin dagbok, i originalhandskriften försett med rubriken »Anteckningarnes andra samling». Detta inledes med en lång skildring av den svenska landstigningen vid Helsing i södra Finland i slutet av september. Kungens dispositioner kritiseras givetvis som alltid; mera intressant är, att Wachtmeisters ovilja även vänder sig mot landstigningsföretagets chef överste G. R. Boije, medan däremot dennes adjutant, överstelöjtnant G. O. Lagerbring, i en marginalanteckning prisas som »en af de förste officerarne i arméen i alla afseenden».⁸³

Den 17 december framhåller Wachtmeister, vilken lysande karriär generaladjutanten G. V. af Tibell vid tiden kring sekelskiftet hade gjort i Napoleons tjänst; bl. a. hade han blivit chef för den italienska fältingenjörkåren och utnämnts till brigadgeneral. Märkligt nog hade han emellertid 1803 avbrutit denna bana och återvänt till hemlandet med dess mera begränsade möjligheter. Av detta förhållande drager Wachtmeister, ehuru mycket försiktigt och hypotetiskt, den slutsatsen, att Tibell helt enkelt kan ha varit skickad av Napoleon för att i Sverige tjäna dennes intressen. Även i andra sammanhang anför Wachtmeister dylika misstankar men kan aldrig prestera några mera direkta bevis.⁸⁴

Av dagbokens framställning från år 1809 finns det inte mycket av intresse att nämna utöver vad Tegnér publicerat. Det bör dock kanske omtalas, att en not i renskriften — som emellertid ej införts av Wachtmeister själv — vid den 10 maj 1809 innehåller en uppgift om att f. d. hovkanslern C. B. Zibet, »en snillrik och energisk

⁸³ Dagb. 7 okt. 1808. Se vidare S. Carlsson, Gardesregementenas degradering 1808, *Historisk Tidskrift* 1943, s. 389, 394. Märkas bör, att klandret av Boije överstrukits i renskriften.

⁸⁴ Den 8 maj och 23 dec. 1808 (s. 89 resp. s. 120). Jfr s. 117.

man, despotismens orubbliga tjenare», hade ämnat tala emot av-sättningsbeslutet på rikssalen nämnda dag, om han hade kunnat låta transportera sig dit från sin sjukbädd, vilket han ej förmådde. Några dagar senare (den 16 maj) avled han.

Till sist bör också nämnas en överstruken anteckning av den 21 maj 1809, vari Wachtmeister med skärpa vänder sig mot »riddarhusets oförfärade democratiserande skrikare», som ämnade söka fälla konstitutionsutskottets förslag till regeringsform. Deras och deras anhängares oförskämdhet gick så långt, att de beskyllde utskottets ledamöter för att vara dels köpta, dels influerade av »hofpartiet». »Det var», skriver Wachtmeister, »en oväntad beskyllning för dem som nyss ansågos såsom chefer för democratiska partiet och i synnerhet är denna förebråelse ny för en Hans Järta (f. d. baron Hierta, utskottets sekreterare, som deri har stort inflytande och hvilken genom sitt talrika anhang på riddarhuset och stora relationer i borgareståndet dref igenom propositionen, at hertigen ej borde blifva kung, förrän konstitutionen blifvit färdig, i händelse han ej vid kronans emottagande skulle villa afsäga sig sin rätt till veto)». Denna långa mening har emellertid strukits, och i stället har Wachtmeister i marginalen insatt följande korta uttalande: »Den (konstitutionen) är till hufvudsakelig del modellerad på det förkastade projectet af constitutionscomittéen och efter alla moderatas tankar så bra som ett hast- och lappverk kan vara».⁸⁵ Man torde emellertid kunna våga den slutsatsen, att Wachtmeister strukit hela avsnittet därför, att det innehöll en felaktig spådom om kommande konstitutionella stridigheter, och inte därför, att det inrymde någon faktisk oriktighet. Under alla förhållanden bör man lägga märke till att Wachtmeister — i överensstämmelse med en äldre, numera allmänt övergiven uppfattning — tilldelar Hans Järta en betydande roll inom konstitutionsutskottet, med vilket Wachtmeister enligt egen uppgift stod i ständig kontakt.⁸⁶

Det återstår nu att söka företaga en närmare bedömning av dagbokens källvärde. Först bör man då ställa sig frågan, varför Wachtmeister förde denna dagbok. Att det inte var av övervägande privata skäl är alldeles uppenbart. Det torde inte vara lätt att finna

⁸⁵ Se s. 189.

⁸⁶ Dagb. 21 maj 1809 (s. 189).

en mindre egocentrisk dagbok än Wachtmeisters; författaren meddelar ingenting om sina ämbetsvärv, sitt privatliv eller sina familjeförhållanden. Dagboken är helt och hållet politisk. Den börjar med att redogöra för en bekant händelse på våren 1807, då Gustaf IV Adolf under hänvisning till en gammal svensk fordran hos Ryssland lade beslag på en stor del av de subsidier, som England vid denna tid skickade till Ryssland över Sverige, och den slutar med att omtala den nya regeringsformens antagande och Carl XIII:s utkorande till konung den 5 juni 1809. Wachtmeister har med andra ord velat skildra Gustaf IV Adolfs enligt hans mening olyckliga politik från 1807, och han har ansett sin uppgift avslutad, i och med att en ny regeringsform antagits och en ny kung uppstigit på tronen. Att Wachtmeister velat bringa sina anteckningar till eftervärldens kännedom är också uppenbart; därom vittnar inte minst den stora möda, som han tid efter annan nedlagt på dem.⁸⁷ Han har även varit angelägen att understryka sina anteckningars betydelse som fullt samtida dokument; därom ge hans antedateringar i mars 1809 klart besked. Däremot kan han inte ha haft för avsikt, att dagboken — vare sig originalet eller renskriften — i sin helhet så småningom skulle publiceras; i så fall hade han nämligen måst stryka eller retuchera det för all publicitet absolut olämpliga referatet av Muncks berättelse. Ett faktum är emellertid, att han flera gånger ställde sina anteckningar till intresserade forskares förfogande.⁸⁸

⁸⁷ Nämnas kan också, att Wachtmeister i sina ursprungliga anteckningar hänvisat till några bilagor: Adlersparres revolutionsproklamation (den 12 mars), hertig Carls manifest efter revolutionen (den 14—22 mars), Napoleons brev till hertig Carl den 18 april (den 30 april) och Lagerbjelkes riksdagsberättelse (den 9 maj). Dessa hänvisningar ha emellertid sedan i slutet av originalhandskriften ersatts med allmän hänvisning till det bekanta arbetet *Historisk tafla af f. d. konung Gustaf IV Adolfs sednaste regeringsår (1810—1811)*. Kvar stå däremot ett flertal sidohänvisningar inom dagboken själv.

⁸⁸ Se H(enrik) R(euter Dahl), Ernst Moritz Arndt och hans tillgörande för den nyare svenska historien, *Studier, kritiker och notiser 1841*, s. 79, 84 f.; *Biographiskt Lexicon*, XVII (1849), s. 373 ff. (jfr ovan s. 45); Wachtmeisters brev till C. W. Bergman 1853—54, *Bergmans saml. vol. 2*, LUB; Schinkel-Bergman, *Minnen ur Sveriges nyare historia*, IV (1854), s. 268 f., 371 f., 413 ff., V (1854), s. 7, 31 m. fl. ställen. Stora delar av Wachtmeisters dagbok (renskriften) finnas i en avskrift, gjord av C. W. Bergmans syster, i *Bergmans saml. vol. 9*.

Wachtmeister ser inte de politiska händelserna som den objektive, utifrån betraktande iakttagaren. Han är själv livligt engagerad i det politiska spelet, dels som sin faders medhjälpare och dels — särskilt efter revolutionen — även mera självständigt. Under studentåren i Uppsala 1798—1801 — han var född 1782 — hade han grundlagt en oppositionell och radikal åskådning, som till sist så hade oroat hans far, att denne 1804 sände honom utomlands för att — likväl utan resultat — söka bota honom för hans »jakobinism». Redan året dessförinnan hade han kommit i direkt konflikt med kungen genom att avböja en erbjuden post som överstekammarjunkare.⁸⁹ Hans motvilja mot det kungliga allenastyret går också som en röd tråd genom dagboken.

Wachtmeister är sålunda en partiman, och hela dagboken skulle kunna betecknas som en partiskrift. Detta har heller aldrig bestritts — vissa forskare ha t. o. m. framhävt det mycket starkt⁹⁰ — men i regel har man haft den inställningen, att Wachtmeisters uppgifter likväl äro mycket pålitliga och objektiva; i modern litteratur har detta särskilt understrukits av Edén och Sjövall.⁹¹

Mot denna höga uppskattning av dagboken kan emellertid, såsom framgår av det föregående, först invändas, att åtskilliga av dess anteckningar ej äro fullt samtida och följaktligen måste bedömas som memoaruppgifter. Därtill kommer, att även en del av de egentliga primärnotiserne äro antedaterade; vi kunna här bortse från anteckningarna i mars 1809, med vilka ju råder ett särskilt förhållande. Wachtmeister har visserligen själv i början av dagboken förklarat, att »den utmärkta dag är dies notitiæ», men en närmare granskning visar, att detta påstående inte alltid håller streck. Den 7 september 1807 omtalar han sålunda, att kungen nu kommit från Rügen till Karlskrona och var mycket matt.⁹² Då kungen emellertid kom först på eftermiddagen samma dag,⁹³ kan

⁸⁹ S. 4 ff., 13 f.

⁹⁰ Se t. ex. A. Grade, Runebergs teckning av Gustaf IV Adolf i dikten »Konungen», *Historisk Tidskrift* 1915, s. 61; S. Bolin, Gustaf IV Adolf i svensk historisk opinion, *Svensk Tidskrift* 1941, s. 331 f.

⁹¹ N. Edén, 1809 års revolution, andra uppl. (1928), I, s. 36; B. Sjövall, Georg Adlersparre och tronfrågan 1809 (1917), s. XVII.

⁹² S. 64.

⁹³ G. af Wetterstedt till J. C. Toll 7 sept. 1807, *Tollska saml. C*, LUB.

Wachtmeister, som vid denna tid vistades på Trolle-Ljungby, inte ha fått någon kunskap härom förrän tidigast följande dag. Även anteckningen för den 11 april 1808 måste delvis vara antedaterad. Efter dess första stycke, som handlar om de engelska subsidierna, har Wachtmeister nämligen skrivit »d. 19» men sedan strukit detta. Först sedan han tillfogat ytterligare ett par stycken (bl. a. om lantvärnet)⁹⁴ under den 11 april och även insatt en notis (om arbetet på en krigsgärdsförordning) med dateringen den 18 april, skriver han så åter den 19 april. Tydligen har han, just som han tänkte börja sin anteckning för denna dag, kommit att tänka på att han först borde komplettera sin tidigare framställning. På samma sätt har han efter sin anteckning för den 9 juli 1808 skrivit ett stycke under rubriken den 13 juli, som sedan strukits, varefter han gjort ett tillägg till den tidigare anteckningen för att sedan åter skriva den 13. Vidare har han den 14 januari 1809 refererat ett kommittéutlåtande, som är daterat först följande dag.⁹⁵ Säkerligen äro även ett flertal andra anteckningar, som ej kunna kontrolleras, på motsvarande sätt antedaterade. Man kan ju, såsom framgår av det föregående, aldrig draga några säkra dateringsslutsatser av sådana uttryck som »i dag», »i morse» etc.

Antedateringar av ovan anförda slag torde emellertid förekomma i de flesta dagböcker och rubba inte nämnvärt denna dagboks källvärde. Anteckningarnas innehåll och form visar också otvetydigt, att de i sin ursprungliga form överlag kunna betraktas som samtida eller i det närmaste samtida med de skildrade händelserna. Några grövre minnesfel torde ej kunna uppletas, och dagbokens kronologi gör ett genomgående pålitligt intryck. Men därmed är ingalunda sagt, att dess uppgifter utmärka sig för någon objektivitet. I denna fråga är en särskild undersökning nödvändig.

Minst betydelse äga Wachtmeisters meddelanden om krigshändelserna, vilka i regel skildras efter bulletiner och rapporter eller

⁹⁴ Wachtmeister uppger bl. a., att Toll ansåg lantvärnsutskrivningen som olaglig och för den skull kom i konflikt med det skånska lantvärnets chef greve J. De la Gardie. Jfr s. 90.

⁹⁵ S. 131. Se Kommitterade angående bildande af en amorteringsfond, skrivelse till konungen 15 jan. 1809, RA, tr. i Handlingar rörande den i september månad år 1808 förordnade committé til medels anskaffande för krigsfonden (1809), s. 49 ff.

någon gång efter privatbrev och muntliga underrättelser. Här finnas ju i regel primärkällor att tillgå, för vilka Wachtmeisters framställning under alla förhållanden måste vika. Att hans dagbok är full av obestyrkta och grundlösa rykten är ju ganska naturligt, inte minst med tanke på den dåtida officiella nyhetstjänstens brister. Att han från sin pessimistiska utgångsställning gärna lyssnade till orosrykten framgår bl. a. därav, att han den 1 februari 1809 omtalar, att det i Slesvig och Holstein, där det enligt kanslipresidenten Ehrenheims försäkran inte skulle finnas en enda fransman, nu i själva verket fanns 30.000 man eller hela Bernadottes kår.⁹⁶ I realiteten förhöll det sig så, att Bernadotte, vars kår på våren 1808 tycks ha uppgått till bortåt 30.000 man men sedan blivit starkt minskad, vid denna tid ej höll något annat danskt område besatt än staden Altona.⁹⁷

Ett exempel kan också lämnas på hur tendentiöst Wachtmeister utnyttjar sina källor. Den 19 oktober 1808 berättar han följande:

Inrikes tidningen för i dag innehåller underrättelser från fiendteliga sidan, enligt hvilka folkbristen i Ryssland är så stor, at man endast kunnat taga till arméen 15-åriga barn och gamla gubbar och at de sist till Finland komne förstärkningar bestått af dylika varelser m. m. *Hvilken gemenhet. Detta är för at kasta skugga på arméen, som retirerade för ryssarne och reta allmänheten emot dem. Man tror kungen har sielf skrivvit denna artikel, som i anseende till skrifsättet är dålig och däri man tror sig igenkänna hans expressioner.*⁹⁸

Wachtmeister bygger här på ett par notiser i Inrikes Tidningar nämnda dag bland »underrättelser ifrån fiendtliga sidan»:

Ryske soldaterne berätta allmänt, att i Ryssland numera skall vara så knappt om manskap, att de vid sina utskrifningar endast få unga gossar eller gamla gubbar. Det tyckes äfven vara sant, emedan alla de sednast till Finland ankomne förstärkningar bestått af dylika varelser.

Hvad här sagdt är om folkbristen i Ryssland är troligt; ty den sista förstärkningen, något manstark, som gick igenom Tawastland till Öster-

⁹⁶ S. 135.

⁹⁷ T. Höjer, Carl XIV Johan. Den franska tiden (1939), s. 372 ff., 383 f.

⁹⁸ Dagb. 19 okt. 1808 (s. 94). Orden *15-åriga barn, gamla gubbar* samt *bestått af dylika varelser* äro understrukna i originalet. Renskriften har, liksom Tegnér, satt in »sinnena» i st. f. »allmänheten».

botten, har bestått mest af 15-åriga barn, och för en vecka sedan war i Borgo stad en obetydlig samling af gamla eländiga bönder, som blifvit utskrifne till recruter.

En förbehållslös granskning av dessa notiser måste leda till helt andra slutsatser än dem som Wachtmeister dragit. Det är sålunda obegripligt, att han i tidningens uppgifter, som blott äro typiska propagandauttalanden och f. ö. äro betydligt mindre kategoriska än hans referat, kunnat se någon insinuation mot de egna trupperna; där säges ju inte ens, att de undermåliga ryska förstärkningarna ännu deltagit i några militära operationer. Och vad stilen beträffar, kan den varken sägas vara så dålig som Wachtmeister påstår eller så uttrycksfull, att man av den kan draga några slutsatser om författaren. Antagandet att kungen själv skrivit notiserna torde kunna betecknas som en ren fantasi.

Mera givande är emellertid en granskning av Wachtmeisters skildring av de diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och England under dessa år. Här skulle man ha kunnat vänta sig en relativt korrekt framställning. En närmare undersökning ger dock ett annat intryck.

Under vintern 1807—1808 driver Wachtmeister med skärpa den tesen, att kungen var likgiltig för Finland och i stället endast tänkte på att med engelsk hjälp göra erövringar från Danmark. För att styrka detta anför han emellertid sådana direkt felaktiga uppgifter som att England lovat kungen både Norge och Själland, ifall Finland förlorades, och att den svensk-engelska subsidietraktaten innehöll ett engelskt löfte att hjälpa Sverige med 14.000 man, som skulle landstiga i Norge.⁹⁹ Att själva huvudtesen är oriktig framgår f. ö. redan av ett uttalande den 14 februari 1808 av kanslipresidenten Ehrenheim, som då förklarade, att kungen ville slåss om Finland fot för fot och ej ansåg Norge och Själland som någon fullgod ersättning.¹

⁹⁹ Dagb. 6 dec. 1807 (s. 69) samt 31 jan., 8 och 15 febr., 3 och 11 mars 1808 (s. 75 ff.). Betr. saksammanhanget se främst K. Key-Åberg, De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien under Gustaf IV Adolfs senaste regeringsår (1891), s. 24 ff.

¹ Ehrenheim till Adlerberg (svensk minister i London) 14 febr. 1808, Anglica, RA, citerat i Key-Åberg, a. a., s. 40.

Lika skev är Wachtmeisters uppgift den 14 oktober 1808:

Engelsmännen hafva tillbudit ännu 800.000 pund för detta år. Ehrenheim annonserade det som en ganska god nouvelle; *men kungen var vid elakt humeur och kastade brefvet under bordet, sågande: »Jag vill ej hafva deras förbannade tiggstyfrar». Han lär nu vara nära galenskap; han sade till Wetterstedt, at han ville kalla hop riksdag och abdiquera, emedan han ej vill styra en så usel nation.*²

Wachtmeisters sagesman är här tydligen direkt eller indirekt kabinetssekreterare Wetterstedt, som vid denna tid vistades hos kungen på Åland. Denne har emellertid själv den 8 oktober i ett brev till Ehrenheim, som befann sig i Stockholm, givit en annan version av saken. Enligt honom gällde kungens tvekan endast utfärdandet av fullmakter för svenske ministern i London att sluta en ev. konvention om tilläggs subsidier; kungen förklarade nämligen bl. a.: »Jag vill först veta om man i England vill ge mera subsidier och behöfver ej vara tiggare».³ Det är alltså tydligt, att kungen verkligen önskade få subsidier, låt vara att hans hållning beträffande fullmakterna är egendomlig. Att han efterlyste bestämda engelska utfästelser var ganska naturligt, ty tvärt emot vad Wachtmeister påstår, hade engelsmännen aldrig givit något löfte om 800.000 pund, ehuru den svenske finanschefen presidenten Lagerheim helt optimistiskt räknade med en sådan tillökning i subsidierna.⁴ Wetterstedt nämner också i sitt brev, att kungen kastat fram »några ord om riksdag . . . jämte någon anledning om abdication», men i hans brev står ingenting om nationens uselhet. Hela notisen ger ett ganska belysande prov på Wachtmeisters arbetsmetoder.

I en chifferanteckning av den 5 januari 1809 uppger Wachtmeister, att kungen i »ett sturskt brev» till England fordrat 5 mill. pund och hotat att annars bli neutral.⁵ I själva verket stannade de svenska anspråken vid 1.7 mill. pund.⁶

² S. 93. — Ordet »ännu» i första raden senare inskjutet.

³ Wetterstedt till Ehrenheim 8 okt. 1808, Kanslipresidentens arkiv.

⁴ Lagerheim till Brinkman (svensk minister i London) 23 sept. 1808, Lagerheims saml. vol. 6. Wachtmeister konstaterar den 2 dec., att all förhoppning om de 800.000 punden nu var ute; han hänvisar i detta sammanhang till sin förra uppgift om att kungen ej velat ha pengarna utan kallat dem tiggstyvrar.

⁵ Dagb. 5 jan. 1809.

⁶ Ehrenheim till Merry (engelske ministern i Stockholm) 7 dec. 1808, Kanslipresidentens arkiv, tr. i Historisk tafla, II, bil. 55.

Störst betydelse äger dagboken emellertid på det inrikespolitiska området, där Wachtmeister i första hand bygger på sin faders meddelanden. Här är det betydligt svårare att kontrollera hans framställning, som främst relaterar muntliga diskussioner och privat-samtal. Visserligen kan man utan vidare konstatera, att den verbala noggrannhet, med vilken Wachtmeister ofta återger samtal mellan t. ex. kungen och riksdrotsen, omöjlig kan återspegla den exakta verkligheten, men detta hindrar ju inte, att samtalsens gång och innehåll kunna vara riktigt refererade. Det torde också vara uppenbart, att Wachtmeister här rör sig på säkrare mark än i fråga om utrikespolitiken. Emellertid kan man även på det inrikespolitiska området konstatera svåra misstag i hans framställning.

Den 1 april 1808 skildrar Wachtmeister ett sammanträde i Kungliga beredningen, där hans far var ordförande. Till behandling förelåg ett förslag av generalkrigskommissarien vid västra armén J. P. Billberg om att man för att täcka arméns livsmedelsbehov skulle tillgripa tvångsrekvisitioner i ganska rigorösa former. Wachtmeister påstår nu, att kungen »under yttrande af sitt bifall» överlämnat detta förslag till beredningen, vars prövning därigenom fjättrades. Drotsen lyckades emellertid ändå genomdriva, att förslaget fälldes, varigenom kungen alltså desavouerades.⁷ Enligt protokollet hade kungen emellertid ej tillstyrkt förslaget utan endast anmodat beredningen att dels yttra sig om detta och dels om ett av honom själv framlagt projekt om en allmän persedelutskrivning, som företrädesvis skulle drabba de mera förmögna; han skilde alltså tydligt på Billbergs tankar och sina egna. Märkligt är det också, att Wachtmeister i sitt referat helt förtiger det viktiga principbeslut, som blev huvudresultatet av beredningens debatt, nämligen att en direkt krigsgärd vore att föredraga framför en persedelutskrivning.⁸ Möjligen döljer sig häri en föraning av att just krigsgärdsförordningarna skulle bli en av oppositionens främsta angreppspunkter mot kungen.

Den 30 december 1808 meddelar Wachtmeister i en chifferanteckning, att kungen på ett memorial, vari några kommitterade

⁷ S. 86 f. Jfr Arne Forssells biografi i Svenskt Biografiskt lexikon, IV, s. 354 f. (1923).

⁸ Protokoll i krigsärenden 1 april 1808, RA.

sökte erhålla ett visst uppskov med ett uppdrag att författa en krigsgårdsförordning, skrivit en resolution, att de »vid högsta ansvar» ägde att fullgöra hans befallning.⁹ Man får här ett bestämt intryck av att Wachtmeister citerar ordagrant; till yttermera visso äro orden »vid högsta ansvar» understrukna i renskriften. I själva verket finnas de ej i kungens resolution, som endast innehåller en kort hänvisning till hans tidigare befallning.¹⁰

Den 5 januari 1809 berättas riksdrotsen ha fått en biljett från kungen »af innehåll ungefär at riksdrotsen förständigades det kungl. beredningen förbiödes att göra reflectioner utan egde ovillkorligen att lyda».¹¹ I själva verket fick beredningen blott befallning att granska krigsgårdsförordningen och föreslå ändringar och tillägg.¹²

Den 11 januari refererar Wachtmeister ett föregående dag uppsatt kommittéutlåtande sålunda, att kommitterade, som hade att yttra sig om en ev. emittering av nya sedlar, begärde att kungen skulle fixera en absolut maximigräns för emissionens storlek och dessutom offentligen lova att inkalla ständerna, när sedlarna voro åtgångna.¹³ I själva verket fixerade kommitterade själva en maximigräns (6 mill. rdr), och deras krav på riksdag var betydligt mera inlindat och försiktigt än Wachtmeisters referat ger för handen.¹⁴

Den 27 februari omtalar Wachtmeister, att presidenten Lagerheim efter ett par dispyter med kungen blivit så förvirrad, att han gjort upp en plan att utge statsverksobligationer till ett belopp motsvarande krigsskulden. Vid Kungliga beredningens sammanträde

⁹ S. 123.

¹⁰ Kommitterades skrivelse med kungens påskrift är tr. i Crusenstolpe, *De frånvarande*, tredje uppl. (1836), s. 40 ff.

¹¹ S. 127. Ordet »ungefär» är senare inskjutet. Orden *förständigades* och *ovillkorligen att lyda* äro understrukna i originalet.

¹² Historisk tafla, III, bil. 28. Tegnér (s. 127 not) anser biljettens »andemening» rätt återgiven.

¹³ S. 129 (i originalet i chiffer).

¹⁴ Kommitterade hemställde, att kungen, om sedlarna togo slut före kriget, »i nåder täckes vidtaga andra (utvägar) och sådane, hvilka efter rikets grundlagar och constitution öppna Kongl. Maj:t tillfälle at med dess trogna folk öfverlägga om de mått och steg, hvilka då voro de lämpeligaste och nyttigaste til rikets frelsning och uprätthållande». Kommitterade ang. bildande af en amorteringsfond, skrivelse till konungen 10 jan. 1809, RA, tr. i Bihang til *De förut tryckte Handlingar rörande den år 1808 förordnade särskilde commité til medels anskaffande för krigsfonden* (1809), s. 4 ff.

den 22 februari — då riksdrotsen var frånvarande på grund av sjukdom — skulle detta förslag ha blivit antaget, om ej ett par ledamöter, amiral Lagerbjelke och presidenten Ugglas, talat emot det och med de övrigas stillatigande bifall genomdrivit ett avslagsyrkande.¹⁵ Allt detta är oriktigt. I själva verket avvisade Lagerheim — jämte sin medkommitterade Tibell — uttryckligen tanken på att utge obligationer och föreslog i stället, att de fordringsägare som så önskade skulle få s. k. fordringsbevis. Detta förslag blev ingalunda avstyrkt av Kungliga beredningen utan lades tvärtom med vissa smärre modifikationer till grund för en kort därefter utfärdad förordning. Huru Lagerbjelke och Ugglas ställde sig upplyses ej av protokollet, som ej omtalar någon debatt.¹⁶

Det skulle vara lätt att påvisa ytterligare talrika onöjaktigheter och oriktigheter i de avsnitt av Wachtmeisters anteckningar som över huvud kunna kontrolleras. Det redan anförda torde emellertid vara tillräckligt för att klarlägga, huru försiktig man måste vara med Wachtmeisters uppgifter, även när de se ut att vara exakta och objektiva. Tendensen att skildra Gustaf IV Adolfs läge som så prekärt och förtvivlat som möjligt bryter nämligen ständigt igenom och färgar av sig även på de rent faktiska uppgifterna.

Ingenstädes är emellertid denna tendens så uppenbar som i skildringen av Gustaf IV Adolfs personlighet. Med en stilistisk talang och en drastisk pregnans, som inte förfelat sin verkan, har Wachtmeister utformat en bild av denna, som inrymmer nästan alla tänkbara dåliga egenskaper: en kompakt enfald, som paras med en despotisk nyckfullhet, en exalterad nervositet, som ständigt yttrar sig i svordomar och raseriutbrott och tidtals går över gränsen till sinnessjukdom, en öppet manifesterad okänslighet för andras lidanden och en hårdhjärtad hänsynslöshet mot den närmaste omgivningen — man letar förgäves efter ett enda sympatiskt drag.

Wachtmeisters karakteristik av Gustaf IV Adolf har emellertid trots sin påtagliga ensidighet haft ett mycket stort inflytande på eftervärlden, som ju alltid varit benägen att döma den olycklige monarken hårt. Ännu i modern litteratur finner man skildringar av kungens personlighet, vilka helt eller delvis grunda sig på Wacht-

¹⁵ S. 142.

¹⁶ Protokoll i krigsärenden 22 febr. samt registratur i krigsärenden 3 mars 1809, RA.

meisters vittnesbörd, vars uppenbara partiskhet ej beaktats.¹⁷ Man har heller ej tagit någon hänsyn till att Gustaf IV Adolfs personlighet blivit ingående belyst även av andra samtida iakttagare, som vistades mera i kungens närhet än vad Wachtmeister gjorde. Främst kunna i detta sammanhang nämnas kabinetssekreteraren Wetterstedt, som under åren 1805—1809 dagligen tjänstgjorde hos kungen och därunder förde en mycket vidlyftig och delvis ganska förtrolig korrespondens,¹⁸ och hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta, vilken som bekant gjorde regelbundna anteckningar om händelserna vid hovet. Ingendera av dem är någon anhängare av Gustaf IV Adolfs politik; tvärtom ha de en mycket kritisk syn på denna. Men deras bild av kungen blir likväl en helt annan än Wachtmeisters. De omtala sålunda inga svordomar eller raseriutbrott och endast undantagsvis någon exaltation eller ovänlighet, och de anse ej kungen för sinnessjuk. De framhäva också vissa goda sidor hos denne. Över huvud taget är deras framställning mera nyanserad och mera trovärdig än Wachtmeisters.

I ett fall finns det en möjlighet att åtminstone hypotetiskt konstruera fram, hur Wachtmeister utarbetat en skildring av ett lynnesutbrott hos kungen. Det är, när han under datumrubriken den 4—6 april 1809 anför följande:

Kungen har blifvit högeligen upbragt öfver extrakonseljens utlåtande angående hans abdication samt drottningens tillämnade besök. Han utför i svordomar öfver dem, som deltagit i beslutit (sic), och påstod, at när han hade befalt drottningens ditkomst, så skulle hon komma; det gick sluteligen till den ytterlighet, at Silfversparren måste påminna honom, at han ej hade något at befalla.¹⁹

Wachtmeister kan här inte ha haft någon annan källa, direkt eller indirekt, än överste Silfversparre själv, och denne har i den hemliga fängelsejournalen låtit framställa saken på ett annat sätt:

¹⁷ Se t. ex. Stavenow, a. a., s. 389 (»Ostentativt förakt för allt svenskt, svordomar, hotelser och rent av handgripligheter gent emot dem, som ej ögonblickligen lydde eller vågade göra någon invändning hörde till de dagliga företeelserna»); Edén, a. a., I, s. 43; B. Estlander, Elva årtionden ur Finlands historia, andra uppl., I (1929), s. 79 f.

¹⁸ Se bl. a. breven till Ehrenheim, Kanslipresidentens arkiv, till Toll, Tollska saml. C, LUB, och till C. von Stedingk, Stedingkska saml., vol. 117 och 126, RA.

¹⁹ S. 167.

kungen var visserligen något uppretad och tydligt missnöjd men lugnade sig snart och kom på gott humör.²⁰ Några utfall eller svordomar omtalas ej; de ha tydligen tillkommit först i Wachtmeisters version.

H. G. Wachtmeisters dagbok är en i sitt slag enastående samtidskildring av en politiskt bildad, begåvad och delvis mycket initierad iakttagare. Dess främsta värde ligger i dess talrika, ovärderliga upplysningar om ämbetsmännens och i synnerhet riksdrotsens uppträdande under de kritiska åren 1807—1809. Dess ställning som en första rangens primärkälla är och förblir obestridlig.

Såsom framgår av det föregående, är dagboken emellertid ett synnerligen tendentiöst arbete. Huvudtendensen är svartmålningen av Gustaf IV Adolfs person och politik, men även en hel rad andra högt uppsatta personer, såsom Ugglas, Lagerheim, Tibell, Klingspor, Löwenhielm och Boije, för att nu stanna vid dem, som här tidigare blivit nämnda, ha gjorts till föremål för mer eller mindre skarpa angrepp. Knappast någon utom den beundrade fadern skonas av Wachtmeisters satiriska penna.²¹ Å andra sidan ger han uppenbart en idealiserad teckning av riksdrotsen och gör dennes hållning

²⁰ Fängelsejournalen 30 mars — 2 apr. 1809, Clason, Den kunglige fången på Gripsholm, s. 6 ff. Jfr Silfversparre till hertig Carl 30 mars och 1 apr. 1809, Tosterupsaml. vol. 68, RA; Hedvig Elisabeth Charlotta, a. a., VIII, s. 357 f.; Sjövall, a. a., s. 53.

²¹ Den kritik av riksdrotsens inställning i tronfrågan — vilken gick ut på att hertigen skulle låta utropa sig till kung — som framträder i anteckningen för den 29 apr. 1809 (s. 176) tillhör ett marginalinskott, varför den förmodligen ej tolkar någon samtida uppfattning hos Wachtmeister, som själv i samma inskott i en påbörjad men omedelbart struken och aldrig avslutad mening medgivit, att han »inte straxt» insåg vådorna av drotsens program. — Själv nämnes Wachtmeister mycket litet i samtida källor. Personligen synes han ha levt ganska isolerad; i ett brev till lektor C. F. af Wingård den 19 mars 1807 säger han sig föredraga den husliga lyckan. UUB G 323. Han synes likväl inte ha varit utan personliga fiender. Drottning Hedvig Elisabeth Charlotta skriver sålunda i juli 1809 vid en redogörelse för tronföljdsfrågan, i vilken hon och Wachtmeister hade skilda meningar, att denne var »un faux et vilain monsieur». Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok, RA; jfr den tryckta uppl., VIII, s. 417. Å andra sidan lovprisas Wachtmeister mycket för sina insatser vid revolutionen, i ett brev från Charlotte D'Albedyhl till Gustafva Wrangel den 19 mars 1809. UUB W 956.

mer konsekvent och målmedveten än den i verkligheten var. Ett typiskt exempel härpå är det förut omtalade marginalinskottet vid anteckningen för den 14 mars 1808. Ett annat utslag av samma tendens torde finnas i den antedaterade anteckningen för den 12 mars 1809, enligt vilken drotsen gav ett synnerligen strävt och avisande svar på kungens begäran om råd och bistånd i kampen mot upprorsmännen; bl. a. uppmanade han monarken att ej vänta sig något stöd av trupperna eller lita på landet, som säkerligen skulle förklara sig emot honom.²² Här har framställningen säkerligen tagit intryck av vad som sedan faktiskt hände, och man har rätt att misstänka, att drotsen i själva verket lämnat ett mera försiktigt och hövligt svar.

Vid utnyttjandet av Wachtmeisters anteckningar räcker det sålunda inte att fastställa, vad som skrivits under uppgivet datum och vad som tillagts senare. Det är också nödvändigt att på varje punkt söka frånskilja de tendentiösa inslag, varmed hela framställningen är inpyrd. Någon objektiv och i allo pålitlig källa är dagboken nämligen minst av allt. Tvärtom måste den betecknas som den konsekventaste och skickligaste av de skildringar, varmed den segrande revolutionens män i eftervärldens medvetande velat inpräglade den vrångbild av den störtade regimen, som bäst kunde tjäna att rättfärdiga deras eget verk.

²² S. 150.

ALT-UPPSALA UND ARKONA

ZUR REKONSTRUKTION DES UPPSALATEMPELS UND ENTSTEHUNG
DER WESTSLAWISCHEN KULTE

VON

ÅKE OHLMARKS

I.

Etwas vor der Mitte der 70:er Jahre des 11:ten Jahrhunderts beschrieb der gelehrte Domherr und Domscholasticus Adam von Bremen, wohl z. T. nach den Angaben seines Hauptgewährsmannes König Sven Estridsson in Dänemark, in seinen *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* auch den über dem ganzen nordgermanischem Gebiet weitberühmten Tempelkult in Alt-Uppsala, dem Sorgenkind seines Bistums. Sven Estridsson, den Adam wahrscheinlich ziemlich bald nach seiner im J. 1067 erfolgten Ankunft in Bremen besuchte,¹ musste über den Uppsalatempel besonders gut Bescheid wissen, da er mit der Witwe des Uppsalakönigs Anund Jakob verheiratet gewesen war. Die Schilderung Adams vom Aussehen des Tempels muss sich wohl wahrscheinlich auf die letzte Zeit Anund Jakobs oder auf die Mitte des 11:ten Jahrhunderts herum beziehen, obschon sicher das Gebäude zur Zeit der Berichterstattung Sven Estridssons, um oder kurz vor 1070, unverändert bestand; sonst hätte der interessierte und vielwissende Dänenkönig davon etwas gewusst. Erst zwei Jahrzehnte später (wahrscheinlich im J. 1088) dürfte mit dem Niederschlagen der heidnischen Reaktion Blotsvens durch Inge den älteren auch das Tempelhaus abgebrochen worden sein.² — Es ist wohl übrigens auch anzunehmen, dass der 1068 nach Bremen zurückgerufene Adalvard d. J., der doch den Uppsalatempel

¹ Hierzu u. a. P. W. Christensen, *Adam af Bremen om Menigheden i Norden ...* (dän. Übers.), Kopenhagen 1862, X ff. sowie S. E. Lönborg, *Adam af Bremen och hans skildring af Nordeuropas länder och folk*, Uppsala 1897, 43 ff.

² K. B. Westman, *Vårt första kristna århundrade*, Sv. Turistf. Årsskr. 1942, 38; vgl. H. Ljungberg, *Den nordiska religionen och kristendomen*. Nord. texter o. unders. 11, 1938, 251 ff. Die Gründe, warum der Tempel so völlig sang- und klanglos abgebrochen werden konnte, bei Th. Palm, *Uppsalalunden och Uppsalatempel*. Vetenskapsoc. i Lund Årsbok 1941, 109.

zerstören wollte, den Bau von Aussehen kannte und Adam davon mitgeteilt hat.

Die Schilderung Adams vom Aussehen des Kultgebäudes lautet folgendermassen³: *Nobilissimum illa gens templum habet, quod Ubsola dicitur, non longe positum ab Sictona civitate (vel Birka). In hoc templo, quod totum ex auro paratum est, statuas trium deorum veneratur populus, ita ut potentissimus eorum Thor in medio solium habeat triclinio; hinc et inde locum possident Wodan et Fricco.* (Lib. IV: c. 26). In einem der Scholien, die wohl etwas später als der Text selbst aber sicher doch von Adam geschrieben sind, wird vom Anblick des Hauses etwas näher ausgeführt: *Catena aurea templum circumdat pendens supra domus fastigia lateque rutilans advenientibus, eo quod ipsum delubrum in planitie situm montes in circuitu habet positos ad instar theatri.* (Schol. 139 [135]). Dass es sich um ein Holzgebäude handelte, ersieht man aus der Mitteilung Adams, dass Adalvard der jüngere mit dem Gedanken spielte, es abzubrennen.⁴

Wenigstens seit der Mitte des 15. Jahrhunderts hat sich die Phantasie der Forscher mit der Lage und dem Aussehen des Uppsala-tempels beschäftigt.⁵ Dass er in Alt-Uppsala, nicht in Östra Aros (der späteren Stadt Uppsala) lag, hat erst 1672 Olaus Verelius in heftiger Polemik gegen Schefferus festgestellt,⁶ aber noch stellte man sich ihn vor als ein mit vielen Türmen versehenes und von einer gewaltigen Goldkette umgebenes Riesengebäude. Nur Olaus Rudbeck, der allerdings das Tempelhaus mit dem steinernen Mittelquadrat der alten Domkirche (dem jetzigen Turm oder der »Hochkirche« der Dorfkirche zu Alt-Uppsala) identifizierte, gab dem heidnischen Kultgebäude einigermaßen vernünftige Proportionen und Dimensionen (etwa 12 m Innenmass in Quadrat); schade nur, dass er sich durch die alte Riesendimension-Ueberlieferung dazu verführen liess, dieses Qadrathaus mit vier grossen hölzernen Vorhallen, einer auf jeder Seite, zu versehen.

Das vorige Jahrhundert, das ja alles was mit Rudbeck zu tun

³ Der Text nach der Ed. Bernhard Schmeidlers, Hannover u. Lpz 1917.

⁴ Lib. IV, c. 29.

⁵ Zur Forschungsgeschichte des Uppsalatempls: S. Lindqvist, Uppsala hednatempel. Ord och Bild 1927, 642 ff.

⁶ Dazu auch Schüick-Warburg, Ill. svensk litteraturhistoria, 3. Aufl. II, 244 ff.

hatte, grundsätzlich verlachte, hat nicht nur (mit Recht) seine Theorie vom Steintempel, sondern auch seine Plazierung des heidnischen Kultgebäudes auf der Stelle der späteren Kirche als Phantasterei abgetan. Es ist erst 1923 dem Scharfsinn Sune Lindqvists⁷ gelungen, durch Hinweis auf eine Stelle bei Adam, wie die Madonna einem Blinden versichert, dass der blutbesudelte Tempelplatz bald zu ihrer Ehre geweiht werden würde (*scito certissime hunc locum, ubi nunc tantus innocentum sanguis effunditur, in meo proxime dedicandum honore*), wahrscheinlich zu machen, dass man von christlicher Seite schon längst einen Kirchenbau auf dem Tempelplatz selbst geplant hätte. Diese Annahme erhielt bei der Grabung Lindqvists 1926 eine glänzende Bestätigung. Auch seine Deutung von der Goldkette über dem Dach und um das Haus herum erscheint evident. In Anlehnung an das Reliquiar von Eriksberg⁸ sieht er in der »über dem Dach schwebenden« Kette einen vergoldeten Dachfirstkamm zwischen den hoch hinaufragenden Tierköpfen der Giebel und die Kette unter dem Dach deutet er als das ebenso vergoldete Hammerband eines Stabbaus. Den ganzen Inhalt des Schol. 139 sieht er, anscheinend ganz richtig, als die stark gekürzte Wiedergabe einer Äusserung an, die etwa gelautet haben mag: »Man sieht kaum mehr als die goldene Kette . . ., die von weitem dem Herankommenden entgegenglänzt, denn den grösseren (d. h. unteren) Teil des Tempels selbst kann man wegen den umgebenden Hügeln nicht sehen«.

Aber die Ausführungen Lindqvists im erwähnten Aufsatz 1923 gehen weiter, und hier muss man m. E. doch einen bescheidenen Einspruch erheben.

In dem Gebrauch des Wortes *triclinium* bei Adam für das Tempelhaus sieht Lindqvist eine Andeutung, dass es ein grosses, hallenähnliches Gebäude war.⁹ Aber dieses Wort, das normal nur 'Speisezimmer' bedeutet und um das J. 1000 von Aelfricus (angeführt bei Lindqvist) als *domus refectionis* interpretiert wird, sagt ja nichts von der Grösse oder dem sonstigen Aussehen des Raums aus, sondern nur dass es ein Haus war, wo Esswaren (die Opfertgaben) dargebracht wurden. Dass ein einziges Mal, bei Saxo, das Wort

⁷ Hednatemplet i Uppsala. Fornvännen 1923, 88 ff. mit Hinweis auf Ernst Klein, sowie bes. in Ord och Bild 1927, 646 f.

⁸ Abgebildet bei Lindqvist in Fornvännen 1923, 93.

⁹ A. a. O. 113.

auch einen Speisesaal grösseren Formats bezeichnet, ist ja nur natürlich und kann nicht ins Gewicht fallen.

Besonderes Gewicht misst Lindqvist der Angabe zu, dass Thor *in medio triclinio* stand und zu seinen beiden Seiten Odin und Fricco. »Der Uppsalatempel«, schliesst er daraus, »ist also¹⁰ ein Zentralgebäude gewesen, genau wie die kolonnengetragenen apsislosen Hallen, deren früheres Dasein kurze, von rings herumgehenden Seitenschiffen umschlossene Langhäuser der norwegischen Stabkirchen vorauszusetzen scheinen; und das Eriksberg-Kästchen (abgesehen von seinem länglich gezogenen Grundplan) gibt dieses deutlich wieder«. Aus den drei kleinen Worten bei Adam kann man aber sicher keine Zentralstabkirche herauslesen. Dass Thor *in medio triclinio* steht, ist ja ganz eindeutig keine absolute sondern eine relative Plazierungsangabe: von den drei Götzen stand Thor in der Mitte des Hauses (d. h. natürlich: in der Mitte der Längsachse des Hauses), Odin und Fricco aber an den Flanken. Genau wie in den von Lindqvist als Parallelen herangezogenen — dreischiffigen — Stabkirchen und übrigens in so gut wie allen anderen heidnischen oder christlichen Kultgebäuden, wohin wir auch blicken wollen, so standen sicher auch in Alt-Uppsala die Idole im Hintergrund des Kultraumes, gegen die Rückwand gruppiert. Die freie Fläche eines Kultraums ist ja immer für das Sich-Nähern und die Darbringungen seitens der Adoranten gedacht; man sollte nicht an die Götter von hinten herantreten: dort brauchte man keinen Raum. Adam hätte sich sicher nie gedacht, dass seine harmlose Angabe von der Plazierung der altuppsalischen Kultidole in Verhältnis zu einander hätte missverstanden werden können. Man muss dem Zeitschriftredaktor Emil Eckhoff vielleicht recht geben, wenn er in einer dem Lindqvistschen Aufsatz hinzugefügten Anmerkung von der Methode »einer bis ins äusserste minutiösen Analyse der Angaben älterer Verfasser« Abstand nimmt und scharf hervorhebt, dass »man die Ausdrücke bei den alten Verfassern nicht allzu hart pressen oder aus ihnen allzu weitgehende Folgerungen ziehen darf«.¹¹

¹⁰ Meine Kursivierung.

¹¹ Fornvännen 1923, 118.

II.

Der ausschliesslich auf eine Textanalyse bauende Rekonstruktionsversuch Lindqvists in dem Aufsatz von 1923 hatte aber gewissermassen seinen Zweck erfüllt, als infolge des dadurch stimulierten Interesses für den Tempel ihm im J. 1926 die Ausgrabung des vermuteten Tempelgrunds unter der Dorfkirche zu Alt-Uppsala anvertraut wurde. Ein wissenschaftlicher Bericht über diese schon vor 18 Jahren vollzogene Grabung liegt noch nicht im Druck vor. Allein zwei ganz knappe, volkstümliche Zusammenfassungen seiner Ergeb-

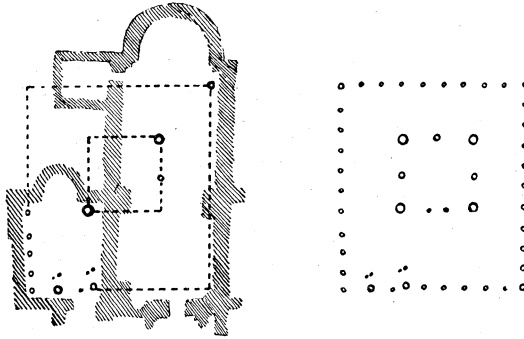

Abb. 1. Die gefundenen Pfostenlöcher unter der früheren Domkirche zu Alt-Uppsala (nach Lindqvist 1926) und eine Rekonstruktion der beiden Pfostenloch-Vierecke.

nisse hat Lindqvist veröffentlicht: die eine in Ord och Bild 1927, die andere in dem kleinen Fremdenführer Gamla Uppsala Fornminnen 1929.¹² Daraus lassen sich nun folgende wichtige Aufschlüsse entnehmen: Unter dem Boden der Dorfkirche fanden sich die Mauerreste der vor 1150 errichteten, mehr als dreimal so grossen Domkirche, auf deren Platz früher wahrscheinlich eine kleinere, um 1100 herum errichtete Holzkirche gestanden haben mag. Noch tiefer wurden aber einige Pfostenlöcher eines wikingerzeitlichen Gebäudes gefunden, das Lindqvist (anfangs etwas zweifelnd aber sicher mit vollkommener Berechtigung) als Reste des heidnischen Tempels ansieht. Insgesamt handelt es sich um zwei ganz grobe (etwa 80 cm

¹² Svenska fornminnesplatser. Vägledning utg. genom Vitterhets Hist. och Antikvitets Akademien, Nr. 13, 51 ff.; Grundriss S. 47.

dicke), drei etwas kleinere, sieben etwa 40 cm dicke und vier ganz kleine Pfahllöcher, so verteilt, dass man von ihnen ausgehend zwei von Pfählen umzäunte, ineinander »wie in einer japanischen Schachtel« liegende Quadrate rekonstruieren kann. Das innere Viereck, das eine Seite von gegen 8 m zeigt, hat als diagonal liegende Eckpfosten die beiden ganz groben Pfahllöcher und an der Mitte der einen Seite eines der mittelgroben. Fünf der mittelkleinen Löcher liegen sehr dicht mit gleichen Abständen von einander am NW-Eck des äusseren Quadrats. Der ganze Komplex liegt ziemlich genau nach Ost und West, und der Eingang des äusseren Quadrats scheint auf den ersten Blick an der Westseite, nicht weit von der NW-Ecke, zu liegen. Ein Einwand, dass die gefundenen Pfahllöcher als ganz zufällig angetroffene anmuten, wird hinfällig, wenn man berücksichtigt, dass unter dem Mittelquadrat der Domkirche, in der Nähe der Wände und der Apsis der »Lågkyrka« sowie in der Erde vor der Nordwand derselben »Lågkyrka« alle älteren Spuren infolge später angelegter Gräber verwischt sind. Nur die kleine nördliche Seitenkapelle der Domkirche, wo keine Bestattung stattgefunden hat, und was unter dem »nördlichen Bankquartier« der »Lågkyrka« lag, konnte bewahrt bleiben; ein sehr glücklicher Zufall hat ausserdem den mittelkleinen südöstlichen Eckpfosten des äusseren Quadrats bewahrt, da er doch als einziger Pfosten der S-Reihe mehr als 1 m von der Kirchenwand entfernt war. Sämtliche Pfosten sind am Fussende plan abgeschnitten; sie sind nicht eingerammt, sondern in vorher ausgegrabene Gruben eingesetzt worden. Das ganze Boden-Niveau der Quadrate ist aus einer über den natürlichen Sandboden verschiedentlich dick (sodass das Niveau möglichst plan wurde) aufgeladenen Lehmschicht hergestellt. Als das Gebäude abgebrochen wurde, hatte man die Pfosten aus ihren Gruben wieder ausgehoben und die Gruben sorgfältig zugefüllt. Die Holzwände zwischen den Pfosten sollten nach Lindqvist¹³ vielleicht aus stehenden Planken oder Bohlen bestanden haben, die in primitivster Stockbautechnik direkt in die Lehmschicht eingegraben waren, wobei der Lehm wie gewöhnlich als konservierend wirkte. Diese von Lindqvist nur angedeutete Möglichkeit erscheint aber garnicht sicher.

¹³ Ord och Bild 1927, 653; nach der Erwähnung von der Bauweise bei S:ta Maria minor in Lund heisst es: »På liknande sätt ville man bygga här«.

Man versteht ohne weiteres, dass Lindqvist nicht ohne ein gewisses Triumphgefühl an Hand einer regelrechten Grabung feststellen konnte, dass seine nur aus dem Text Adams gezogene Vermutung hinsichtlich der Lage des Tempels so glänzend bestätigt wurde. Dadurch erhielt ja auch seine Deutung der Goldketten die grösste Wahrscheinlichkeit, da der Tempel ja wirklich so lag, dass man ihn vom Weg aus wegen den Königshügeln tatsächlich nur teilweise hätte sehen können. Es ist also durchaus begreiflich, dass er dabei auch seine Theorie von der zentralstabkirchenähnlichen Art des Hauses durch die Grabung bestätigt zu finden glaubte. Die zwei Vierecke ineinander hat er also als einen grossen Zentralbau mit einem breiten, niedrigen Umgang und in der Mitte einem das schräge Umgangsdach überragenden turmartigen Mittelquadrat mit Oberlicht, auf dickeren Pfosten ruhend, etwa wie in den dreischiffigen Stabkirchen vom Typ Gol oder Borgund, aufgefasst.

In Wirklichkeit zeigt aber m. E. die Grabung selbst, dass der Tempel nie so ausgesehen haben kann wie Lindqvist es meint, nie ein Borgund-ähnliches Zentralgebäude war und überhaupt mit den norwegischen Stabkirchen vom erwähnten Typ nicht zusammengebracht werden kann. Die Gründe für die Unmöglichkeit einer solchen Annahme sind folgende:

1. Wenn der Uppsalatempel eine Dreischiffkirche gewesen wäre, würde der Umgang annähernd ($25 \times 22,2$ m) und das Obergeschoss absolut quadratisch (8×8 m) sein, während sämtliche Stabkirchen des erwähnten Typs, insbesondere die älteren, ausgesprochen rektangulär sind.¹⁴

2. In den Stabkirchen ist der Umgang immer auffallend schmal, etwa $0,30 \times 1$ m, und verhält sich zum Zentralraum etwa wie 1 zu 5; in Alt-Uppsala wäre aber der Umgang 6 bzw. 7,5 und 10 m breit, während der Zentralraum kaum 8 m in Quadrat misst. D. h.: der Umgang wäre an den drei Seiten fast ebenso breit, an der vierten Seite sogar ein gutes Stück breiter als der Zentralraum selber. Es hätte sich also um eine gewaltige Quadratscheune mit einem kleinen

¹⁴ Zu den Stabkirchen und ihrem Verhältnis zu Alt-Uppsala siehe bes. Å. Ohlmarks, *Alt-Uppsala und Urnes. Untersuchung zur Entstehung der Dreischiffstabkirche und des ältesten germanisch-heidnischen Kulthauses*. Meddelande från Lunds Astronomiska Observatorium: Historical notes and papers 1944, und dort angef. Lit.

Turm in der Mitte handeln müssen; aber eine Stabkirche von ähnlichem Aussehen ist nicht nur absolut unbekannt sondern auch architektonisch ziemlich unmöglich.

3. In Stabkirchen von Zentraltyp (in Wirklichkeit rektangulär) sind die vier »Seitenschiffe« des Umgangs immer gleich breit, besonders natürlich die parallelen, einander gegenüberstehenden Schiffe; in Alt-Uppsala würden alle vier »Schiffe« ganz verschiedene Breite haben, zwischen $5\frac{3}{4}$ und 10 m variierend, sodass Schiffe von $5\frac{3}{4}$ und $7\frac{1}{2}$ sowie von 6 und 10 m einander gegenüberstehen. Wenn also hier eine Art Dreischiffstabkirche denkbar wäre, würde sie vollkommen unsymmetrisch aussehen. Ein solches Verhältnis ist wirklich nicht möglich.

4. In allen Dreischiffstabkirchen, wie z. B. Urnes, Torpe, Borgund, Gol, usw., sind immer die Eckpfosten des Umgangs, die allein ganze Wände tragen und die Belastung von Wind und Wetter empfangen müssen, die stärksten, während die das Obergeschoss tragenden inneren Säulen gerne etwas dünner sind. In Alt-Uppsala sind die Pfostenlöcher des äusseren Vierecks nur halb so dick wie die Löcher der ganz mächtigen Ecksäulen des inneren Quadrats.

5. In allen Dreischiffstabkirchen hat der Umgang Pfosten nur an den Ecken, höchstens einzelne eingangseinrahmende Pfosten dazwischen an der Langseite, während im inneren Quadrat jede Seite 4—8 (bloss im späten Valdrestyp 2) dichtgestellte Säulen aufweist. In Alt-Uppsala stehen umgekehrt im äusseren Viereck die dünnen Pfosten sehr dicht (mit 2 m Abstand voneinander), während die groben Pfosten des inneren Vierecks mit grossem Abstand voneinander (mehr als 4 m) stehen. Wie oben ausgeführt wurde, machen die Bodenverhältnisse es sehr unwahrscheinlich, dass zwischen den beiden Pfahlöchern der S-Seite noch andere vorhanden waren, die verwischt sind.

6. Das vielleicht wichtigste Bedenken gegen die Zentralstabkirchen-Theorie ist, dass in dem Falle die vom Zentralraum zu der Westwand führenden Dachbalken, worauf also das Umgangsdach hier ruhen müsste, über eine freie Länge von 10 m spannen müssten, ja die Eckbalken sogar über eine freie Länge von $11\frac{1}{2}$ m. Dies ist aber eine vollkommene Unmöglichkeit, da nicht nur bei späteren Holzbauten, wie den Stabkirchen, eine auch annähernd so grosse freie Länge konstruktiv unmöglich ist, sondern bei etwa gleichal-

trigen Holzbauten sogar die Hälfte davon, oder 6,50 m, als freie Länge eines Dachfirstanses von dem speziellen Sachverständnis als unwahrscheinlich lang beurteilt wird.¹⁵

Die dichte Kleinpostenreihe des äusseren Vierecks bei Alt-Uppsala macht zu allen Teilen den Eindruck eines ganz gewöhnlichen Zauns, dürfte also nicht einem überdeckten Gebäude angehören. Die jüngst veröffentlichten Ausgrabungen von der Tiefstadt am Bach in Haithabu bestätigt eine solche Annahme durchaus.¹⁶ Hier sind die Pfosten der Zäune etwa (doch knapp) von derselben Stärke und stehen mit genau demselben Abstand (2 m) voneinander wie im äusseren Viereck bei Alt-Uppsala. Dass in Alt-Uppsala diese Pfosten unten plan abgeschnitten und eingegraben, nicht wie in Haithabu zugespitzt und einfach in den Boden eingerammt sind, darf nicht Wunder nehmen, da ja aller Wahrscheinlichkeit nach die Pfosten eines Zauns um den berühmtesten Tempel der nordgermanischen Welt viel massiver und wahrscheinlich auch höher waren als diejenigen eines Zauns um einen gewöhnlichen Hof in Haithabu. Und eben wegen der etwas grösseren Belastung mussten die Zaunpfosten bei Alt-Uppsala fester stehen und durften nicht in die Erde weiter herabsacken.

Der Komplex von den zwei gröberen, weiter voneinander abgerückten (etwa 4 m Abstand) Pfosten, mit den hinter jedem dieser Pfosten liegenden zwei ganz kleinen Löchern nebeneinander, an der NW-Ecke des äusseren Vierecks, kann auch nichts anderes be-

¹⁵ M. V. Rudolph, Germanischer Holzbau der Wikingerzeit, I. = Vor- u. frühgeschichtliche Unters. aus dem Museum vorgesch. Altert. in Kiel, N. F. 6: Die Ausgrabungen der Stellerburg, Bd. 1, 1942, 30: vom »Kammerhaus»: »Die Firstpfette ist also nachweisbar nur von zwei Säulen, die voneinander 6,50 m entfernt sind, getragen worden ... Es bleibt noch die Möglichkeit, dass der Firstbalken des Kammerhauses durch Stiele über den Jochbalken Zwischenabstützungen erhalten hat». Für das gleichzeitig als Dachschwelle benutzte Rähm wird (S. 23) sogar eine freie Länge von 5 m als zu lang angesehen: »Sollte das Rähm über diese Länge gespannt worden sein? Schon nach der ersten Untersuchung des Ausgrabungsjahres 1935 wurde diese Möglichkeit als unwahrscheinlich bezeichnet und eine weitere Unterstützung der Wand angenommen.»

¹⁶ H. Jankuhn, Die Ausgrabungen in Haithabu (1937—1939). Vorläufiger Grabungsbericht. Deutsches Ahnenerbe, Reihe B: Abt.: Arb. zur Ur-, Vor- u. Frühgesch., Bd. 3, 1943, 37; vgl. Abb. 10. Allerdings sind in Haithabu die Zäunpfosten viereckig oder trapezförmig, nicht wie in Alt-Uppsala rund.

deuten als ein breites, mit Bohlenwänden und Dach versehenes Eingangstor im Zaun. Es standen hier zwei grössere und höhere Pfosten im Zaun und in jeden von diesen waren nach innen eine etwa anderthalb m lange Reihe stehender oder liegender Bohlen eingetutet, die am inneren Ende gemäss der Technik der Bohlenhäuser mit inneren und äusseren Dachfirstans-Ständer¹⁷ rechts und links von dünnen Ständerpfosten gestützt waren. Zwischen diesen beiden hohen und schmalen Torwänden haben wir uns zweifelsohne ein gewöhnliches, von Sparren ohne Firstans getragenes Satteldach zu denken.¹⁸ So würde dieses Tor etwa die Dimensionen und das Aussehen der sogen. »stigluckor«, der hausähnlichen, mit Satteldach überdeckten, sehr oft gemauerten Eingangstoren in skandinavischen, vielleicht gerade insbesondere mittelschwedischen, Friedhofmauern und Friedhofzäunen erhalten.¹⁹ Interessant mutet das auf Lindqvists Planskizze schwach markierte besondere Pfostenloch der mittelkleinen Art an, das unsymmetrisch und anscheinend ganz zwecklos zwischen den beiden grösseren des Eingangstores liegt. Da der Abstand von diesem Loch zum nördlicheren Torloch und wiederum derjenige von diesem Torloch zum nordwestlichen Zauneckpfahl der gleiche ist wie zwischen den gewöhnlichen Zaunpfosten, müssen wir uns denken, dass hier sowie an der Stelle des jetzigen nördlichen Torpfahls ursprünglich ganz gewöhnliche Zaunpfähle standen. Der Eingang müsste dann ursprünglich an der Mitte der westlichen Zaunseite, gerade gegenüber vom Tempelein-

¹⁷ Vgl. z. B. Rudolph, a. a. O., Abb. 11 sowie Jahnkuhn, Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit, 2 Aufl., 1938, Abb. 83 und 98, Haus I/31 c und, vielleicht, III/31 b.

¹⁸ Eben weil es Sparrendach war, müssen die Dachschwellenbalken, die also nach innen von sogar zwei Pfosten getragen waren, beträchtlich schwer gewesen sein, da das Dach alleine auf sei ruhen sollten. Sparrendach ohne Dachfirstans ist aus der Stellerburg schon im 9:ten Jh. nachgewiesen (Rudolph, a. a. O., 46 f.).

¹⁹ Bewahrt geblieben sind solche hauptsächlich vom Spätmittelalter, aber sie existierten schon bei den ältesten nordischen Kirchen (vgl. Sv. Turistf. Årsskr. 1942, 116 f.). Bisweilen waren sie zweietagig und hatten einen oberen Wächterraum oder sogar einen Kanzel (G. Boëthius in Nordisk Kultur 23, 86). Ob auch im Tor von Alt-Uppsala oben ein Raum vorhanden war, ist schwer zu wissen aber vielleicht doch weniger wahrscheinlich. Sonst sind Turmhäuser auf hohen Pfosten, zwischen denen der Weg in eine Burg führte, schon aus dem 9:ten Jh. bekannt (Rudolph, a. a. O., 34 ff., 59 ff.). Über »stigluckor« als Wehrtürme vgl. H. Phleps in Zillichs »Siebenbürgen und seine Wehrbauten«, 1941, 106.

gang, gelegen haben, was ja an und für sich natürlicher wäre. Später ist der Eingang nach der NW-Ecke verlegt worden, wobei die hier stehenden zwei Zaunpfähle weggenommen wurden, das Loch des nördlicheren erweitert und als Torpfostenloch verwendet, das des südlicheren, das mitten im Toreingang zu liegen kam, zugefüllt wurde. Der Grund zu der Verlegung des Eingang muss ein Bedürfnis gewesen sein, den Weg vom Tempelbezirk zu den grossen Festhallen des Königshofs, deren die Langhäuser einst tragenden

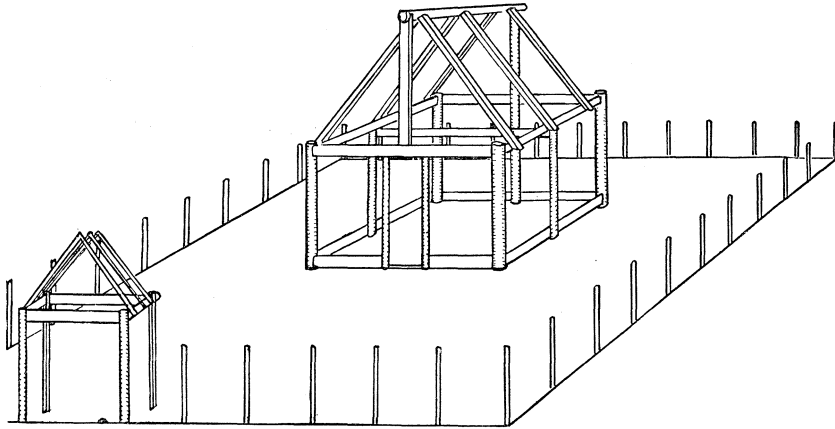

Abb. 2. Versuch einer holzbautechnischen Rekonstruktion vom Gerüst des Uppsalatempels, mit Einfriedigung.

grossen Lehmplateaus noch heute N und NW vom Tempel zu sehen sind,²⁰ zu kürzen. Besonders die vorgeschichtlichen Untersuchungen in Sigtuna haben gezeigt, wie man auch in der frühchristlichen Zeit des Nordens immer den Eingang zum Friedhof dort gelegt hat, wo der Weg zur Strasse oder zu einer Brücke am kürzesten war und sich nicht darum gekümmert hat, wie dieser Eingang im Verhältnis zum Eingang der Kirche zu liegen kam.²¹

Das innere Quadrat bei Alt-Uppsala kann dann aber nichts anders gewesen sein als das Tempelgebäude selber: ein verhältnis-

²⁰ Lindqvist, Gamla Uppsala fornminnen, 32 ff. und »Orientierungsplan», P, Q und N.

²¹ Sv. Turistf. Årsskr. 1942, 116 f.

mässig kleines, ganz viereckiges Haus mit einer Seite von etwa 8 m, und zweifellos mit der Eingangstür an der Mitte der Westseite, der Frontalseite des Gebäudes. Hier hätten wir uns demnach keinen Mittseitenpfosten zu denken, wohl aber zwei die Tür flankierende Pfosten als Stützen für den Rähmbalken (denn 8 m ist eine zu lange freie Streckung), der wohl selber an der Mitte einen kleinen Stützpfosten für den Dachfirstans trug.²² Mittseitenpfosten sind wegen der Symmetrie für die N- und S-Seiten sicher, aber auch für die O-Seite ist als giebelverstärkende hintere Stütze des Dachfirstanses ein solcher notwendig. Nur als tragende und stützende Pfähle einer wirklichen, dem Wind ausgesetzten Aussenwand sind die ganz dicken Eckpfosten (etwa 0,80 m) des inneren Vierecks voll zu verstehen. Die anscheinliche Abwesenheit einer Steinpackung für Schwellen (wie z. B. die in Arkona), sowie die sorgfältige Lehmpackung könnte einen auf den Gedanken bringen, dass die Wände aus aufrechtstehenden, direkt neben einander in den Lehm Boden niedergegrabenen Planken oder Bohlen (wie bei S:ta Maria minor) bestanden hätten, die dann wahrscheinlich oben irgendwie mit einander verbunden wären wie etwa bei den primitiven Stabbauten in Haithabu und Wollin. Ähnliches hat vielleicht (vgl. oben) auch Lindqvist vorgeschwebt. Bei näherem Zusehen muss man aber wahrscheinlich diesen Gedanken fallen lassen. Wo bei den primitiven Stockbauten in Haithabu die in die Erde direkt niedergegrabenen Bohlen selber verschwunden waren, hatten sie doch überall deutliche Spuren in der Form von rechteckig zusammengeschlossenen dunkleren Streifen hinterlassen. Man könnte erwidern, dass in Alt-Uppsala die ganze Holzkonstruktion nicht abgebrannt oder abgebrochen sondern aus der Erde wieder ausgehoben worden ist; aber da, anscheinend an sämtlichen von späterer Grablegung unbeschädigten Stellen des Bodens, die Pfostenlöcher durch ihre andersartige Füllung sehr deutlich zu sehen waren, müsste dasselbe mit den langen, breiten Gruben, in denen die schweren Wandbohlen niedergegraben gestanden hätten, der Fall gewesen sein. Auch wenn wir die bisher einzige streng fachmännisch-architekturhistorische Untersuchung wikingerzeitlicher Holzbauten, die von Rudolph auf der Stellerburg, berück-

²² Vgl. die Analogie in der isländischen Langhalle nach Gudmundsson (die den Firstans tragenden »Zwerge») sowie vielleicht bei Rudolph, a. a. O., 30.

sichtigen, wird es wahrscheinlich, dass die Einteilung der Wände durch Eckpfosten und Mittseitenpfosten einen Rahmenbau andeuten muss, wobei die Füllung der Rahmenflächen entweder aus liegenden oder aus stehenden Bohlen bestanden haben könnte. Da aber die stehenden Bohlen, das Hauptmerkmal der Stabkirchenbauweise, dort überall zu Verwendung kam, wo eine Höhenwirkung des Raums erstrebt wurde, und eine solche Höhenwirkung in dem prachtvoll ausgestatteten Idolentempel von recht kleinem Grundriss notwendig war, müssen wir uns eine Wandrahmenfüllung aus stehenden

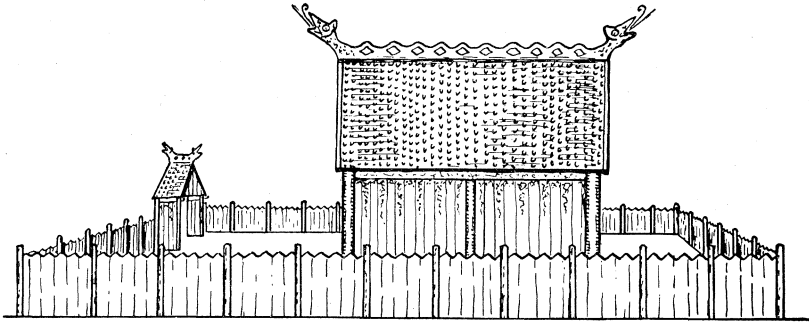

Abb. 3. Rekonstruktionsversuch von der Aussenansicht des Uppsalatempels, mit Einfriedigung.

Bohlen denken. Das ist auch das einzige, was zu den bautechnischen Traditionen der hoch-nordgermanischen Gegend um diese Zeit passen würde. Wir hätten demnach mit einem sogen. Reiserwerkbau²³ zu tun, wie bei allen bekannten Stabkirchen, ausgenommen die eine besonders primitive Technik fortsetzende S:ta Maria minor in Lund. Der Tempelbau von Alt-Uppsala würde vielleicht etwa dem alten schwedischen Stabkirchentyp von Vänga in West-Götland, wo an beiden Langseiten auch dünnere Mittseitenpfosten vorhanden sind,²⁴ entsprechen.

Nach der Analogie von Stabkirchen des einfachen, einschiffigen Typs haben wir uns bei einem Haus von 8 m Seite eine Wandhöhe von bedeutend mehr als 4 m, ja vielleicht sogar mehr als 5 m, zu

²³ Definition: Rudolph a. a. O., 106 ff.

²⁴ E. Eckhoff, Svenska stavkyrkor. Die Monographieserie der Kgl. Vitt. Hist. o. Antikv. Akad., 1914—16, 235 ff.

denken.²⁵ Das Gebäude kann nur ein Satteldach, und zwar wahrscheinlich ein Pfettendach, gehabt haben, dessen Firstpfette sich in ost-westlicher Richtung erstreckte; das Dach muss nach der wörtlichen Angabe Adams eine ziemlich steile Steigung gehabt haben: vielleicht etwa wie die am Anfang des 11:ten Jahrhunderts gebaute älteste (einschiffige) Stabkirche von Urnes nach der Rekonstruktion von Mowinckel.²⁶ An der Ostwand des Quadrathauses, mit dem Rücken gegen diese Wand und die Front gegen den vom Westen eintretenden Adoranten, muss die vielbesprochene Idolgruppe gestanden haben. Dass die drei Götter wahrscheinlich eine Nachbildung von dem in der karolingischen Kunst zwischen zwei stehenden Nebenfiguren thronenden Christus (bzw. König) nahe legen, sowie dass das ganze, erst im 10:ten Jahrhundert errichtete Haus wahrscheinlich eine Nachbildung der ältesten kleinen Holzkapellen Mittelschwedens (natürlich etwas vergrößert und besonders prachtvoll geschmückt) und somit einen gewandten Trick im Kulturkampf des Spätheidentums gegen das immer zunehmende Christentum dargestellt haben mag, habe ich an anderer Stelle²⁷ näher auszuführen versucht.

In der schweren Lehmschicht, die vor dem Errichten des Tempelhauses über das natürliche Bodenniveau aufgetragen wurde, fand Lindqvist die Gussform einer Fibel aus dem 10:ten Jahrhundert, die wahrscheinlich während oder gleich vor der Arbeit dort verloren wurde. Da andererseits um 1050 herum (der wahrscheinlichen Zeit des der Adamschen Schilderung zu Grund liegenden Augenzeugnisses) das Gebäude anscheinend als schon sehr ehrwürdig (*nobilissimum templum*; kein Wort wird davon gesagt, dass es neuerdings gebaut sei) galt, müssen wir annehmen, dass es spätestens um die Mitte des 10:ten Jahrhunderts errichtet worden war. Es muss da aber als methodisch unrichtig angesehen werden, als Vergleichsmaterial für einen so alten Stabbau den erst im 12:ten Jahrhundert

²⁵ Von den beiden einzigen schwedischen Stabkirchen aus dem 11:ten Jh., deren Wandhöhe feststellbar ist, hat die eine, Hemse auf Gotland, eine Wand von 4,45 m, die andere, Mosjö in Nerke, sogar eine Wand von etwa 6 m Höhe. In der Mowinckelschen Rekonstruktion von der ältesten Stabkirche bei Urnes beträgt die Wandhöhe gegen 5 m (Eckhoff, Svenska stavkyrkor, 112, 319; vgl. Nordisk Kultur 23, 193).

²⁶ Vgl. Abb. bei A. Bugge in Nordisk Kultur 23, 193.

²⁷ Ohlmarks, Alt-Uppsala und Urnes, 24 ff.

begegnenden vollentwickelten norwegischen »Zentralstabkirchen-typ«, der von dem Tempel durch mehr als zwei Jahrhunderte entfernt ist, anzusetzen. Selbstverständlich dürfen wir zu dem Zweck nur Stabbauten aus dem 10:ten (oder höchstens dem Anfang des 11:ten) Jahrhundert verwenden.

Heutzutage kennen wir eine ganze Reihe Stabbauten aus dieser frühen Zeit. Im Winter 1911—12 fand man unter den Resten der romanischen Steinkirche S:ta Maria minor in Lund Bohlen und Pfosten von einer um das Jahr 1000 herum (oder etwas früher) gebauten Stockkirche. Das Hauptschiff war leicht rektangulär und hatte einen quer endenden Apsis von einer Breite, die fast an diejenige des Hauptschiffes herankam. Die Wände bestanden aus dicht nebeneinander gestellten, mit einander verbundenen und ohne Schwelle direkt in den Boden niedergegrabenen Bohlen. Die Schwere des Daches ruhte aber, wie etwa in den ostmittelschwedischen Hallen gleich vor 500,²⁸ hauptsächlich auf einer Reihe von Pfosten, die mit einem Abstand von 0,40—1,35 m von der Bohlenwand an der Innenseite sämtlicher Wände herum lief. Ein paar Jahrzehnte später haben die Ausgrabungen bei Haithabu eine ganze Reihe teilweise einander überschichtender primitiver Stabbauten quadratischer oder leicht rektangulärer Form zu Tage gefördert. Sie dürften in der Hauptsache fast alle der Zeit zwischen etwa 900 und etwa 1050 angehören, und zwar müssen in der Regel die zu unterst liegenden (mit der Bez. *a* und *b*) am ältesten sein. Den ältesten Typ stellt wohl das Haus I/35 in der Tiefstadt am Bach dar: ein ganz viereckiges Haus (4 m Seite) aus direkt in den Boden niedergesetzten Bohlen ohne irgendwelche stützende Pfosten. Genau so gebaut, d. h. ohne Schwellen und ganz ohne stützende Pfosten, sind auch die ähnlichen rektangulären Stockhäuser in der wikingischen Siedlung Wollin.²⁹ Im annähernd quadratischen Haus IIa/31 in der Haithabuer Hochstadt sind auch keine Pfosten vorhanden, aber wir sind hier nicht ganz

²⁸ Untersucht von Boëthius, Nihlén und Stenberger; vgl. kurz zusammenfassend Forssander, Sveriges förhistoriska bebyggelse: Svenska folket genom tiderna I, 162 ff. mit Abb.

²⁹ K. A. Wilde, Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934. Diss. Greifswald 1939, 17; Abb. Ia: Ia. In Wollin waren doch die Bohlen unter zugespitzt und in die Erde gerammt, nicht wie sonst in eine Rinne niedergegraben.

sicher, ob wirklich keine Schwelle vorkam.³⁰ Ähnlich verhält es sich mit den Häusern Ia/30 und Ib/30 der Haithabuer Hochstadt, wo gelegentlich in einer einzigen Ecke, gleich innerhalb der Wände als extra Stütze, wo die Belastung besonders stark war, ein einziger Pfahl angebracht werden kann. In Häusern mit etwas länglicherem Grundriss wie Ia/31 sind an der Mitte der beiden Schmalseiten je ein Pfosten als Stütze für den schweren Dachbalken angebracht, und in Ic/30, A/31, Iib/31, Iib/30 usw. sind ausser diesen Dachbalkenpfosten auch Pfosten an allen vier Ecken angebracht. Den voll entwickelten Typ oder vielleicht richtiger den Lieblingstyp für absolut quadratische Häuser stellen Ib/31 und IIa/30 dar: Pfosten sowohl an den Ecken wie an jeder Seitenmitte (in Ib/31 ist der südliche Mittwandpfosten etwas zur Seite geschoben, anscheinend um der Eingangstür Raum zu schaffen). Das ist aber — abgesehen von der Unsicherheit hinsichtlich der Schwelle — genau dieselbe Konstruktion, die wir nach den gefundenen Pfostenlöchern für Alt-Uppsala ansetzen müssen: die Dimensionen sind in Haithabu etwa die Hälfte von denjenigen des Uppsalatempels.

Die dunkleren Erdstreifen, die in der Haithabuer Hochstadt die Wände selbst markieren, hatte Jankuhn lange als sichere Spuren liegender Schwellen gedeutet, aber in seinem vorläufigen Grabungsbericht aus 1943 erwägt er, ob sie vielleicht nicht ebensogern Rinnen nach direkt in den Boden niedergegrabenen Bohlen sein könnten.³¹ Bis genauere und umfassendere Untersuchungen vorliegen, muss die Frage offen stehen. Nach den Grundrisszeichnungen Jankuhns scheinen in einigen Fällen die Pfosten dicht an der Innenseite der Wände zu stehen, aber in anderen, vor allem bei den Häusern IIa/30, IVb/31 und teilweise Ic/30, Iic/30, Ia/31 und IIIa/31, laufen die Bohlenstreifen quer über den Mittelpunkt der Pfahllöcher. Chronologisch müssen diese Bauten am Anfang und um die Mitte des 10:ten Jahrhunderts liegen: sie sind a-, b- und c-Häuser, vor allem typisch für die b-Stufe, während die d-Stufe (etwa 11:tes Jh.) nur durch Ständerbauten ohne dunklere Bohlenstreifen vertreten ist.

³⁰ H. Jankuhn, Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit. 2. Aufl. 1938, 97 (mit Abb. 77), Abb. 98 (auch für die im folgenden erwähnten Hochstadthäuser, wozu auch a. a. O. 97 ff.).

³¹ Die Ausgrabungen in Haithabu (1937—1939), 31.

Bisweilen können diese Bauten, wie Ic/30, eine Seite von 5 m erreichen. Die wichtigste, weil älteste, Parallele zu dem wahrscheinlichen alt-uppsalischen Reiserwerkbau aus der Zeit gleich vor 950 dürften doch die acht von Rudolph festgestellten Reiserwerkbauten in der Stellerburg aus dem 9:ten Jh. sein. Die Häuser, die eine Langseite bis zu $7\frac{1}{2}$ m und eine Schmalseite bis über 4 m zeigen, sind wirkliche Rahmenbauten: »Das Gerüst des Hauses bestand aus grossen Rahmen, die aus den Eckständern, aus hochkant liegenden, in jene eingezapften Schwellbohlen und aus ebenfalls hochkant verlegten Rähmbalken zusammengesetzt waren. Aus der Oberseite der Schwelle und aus der Unterseite des Rähms waren Nuten ausgestemmt, in welche die Wandbohlen senkrecht nebeneinander eingelassen wurden.«³² Das ist aber genau die Technik der älteren Stabkirchen, nur insofern primitiver, dass — wie in Alt-Uppsala — die Eck- und Mittseitenpfosten nicht auf den Schwellen reiten, sondern in den Boden eingegraben sind. Mittseitenpfosten an den Schmalseiten als Firstpfettenstützen sind in Haus 5 und 6, etwas ausserhalb der Giebelwänder in Haus 1, und, Alt-Uppsala genau entsprechend, nur am hinteren Giebel in Haus 2 vorhanden. Die Bedeutung seiner Entdeckung von diesen Bauwerken auf der Stellerburg hat Rudolph selber klar erfasst: »Für die Geschichte der nordgermanischen Holzbaukunst, in der bisher ein Reiserwerkbau weder aus der Wikingerzeit noch aus einer ausserskandinavischen Landschaft bekannt ist, werden so durch die Entdeckungen auf der Stellerburg ganz neue Gesichtspunkte eröffnet.«³³ Mein technischer Rekonstruktionsversuch vom Tempelbau (Abb. 2) hat die sauberen Rekonstruktionen Rudolphs als Voraussetzung. Der einzige, wohl lokal bedingte Unterschied im Verhältnis zu Alt-Uppsala, ist, dass auf der Stellerburg die Pfosten rechteckig abgebeilt sind, während sie in Alt-Uppsala noch die runde Form des ursprünglichen Stammes behalten haben.

In diesen mit dem Uppsalatempel gleichzeitigen oder älteren und (betrifft Haithabu), wie er, annähernd quadratischen Häusern haben wir das für eine Rekonstruktion des Uppsalatempels gegebene Vergleichsmaterial, nicht in den zwei Jahrhunderte späteren, klar rektangulären, apsisversehenen, komplizierten und sowohl eine lange

³² Germanischer Holzbau der Wikingerzeit, I, 106 f.

³³ A. a. O., 81.

Entwicklung wie unfragliche Einflüsse von den früh- und hochromanischen Steinbasiliken zeigenden »Zentralstabkirchen« aus Norwegen. Diese sind ja auch *reine* Schwellenbauten, wo die Pfosten durchgehend auf den Schwellen reiten.

III.

Als Parallelen zu dem von ihm konstruierten Zentralbau-Tempel hat aber Lindvist nicht nur die späten norwegischen Stabkirchen vom Typ Borgund und Gol, sondern auch die Schilderungen Saxos von dem Aussehen der wendischen Tempelgebäuden bei Arkona und Karentia-Garz auf Rügen angeführt.

Diese Berichte des grossen dänischen Chronisten sind noch authentischer als diejenigen Adams vom Tempelgebäude in Alt-Uppsala. Wenn es auch nicht wahrscheinlich ist, dass Saxo sich selbst auf der dänischen Ledungsflotte befand, als sein geliebter Held und Vorgesetzter, Bischof Absalon, als Oberfeldherr Valdemars des Grossen im Wenzug 1168 zunächst Arkona und dann Karentia eroberte,³⁴ so muss er jedenfalls eine lebhaftere Schilderung aus Absalons eigenem Mund erhalten haben, als er um oder gleich nach 1185 das vierzehnte Buch seiner *Gesta Danorum* verfasste. Er zeigt nicht nur eine frische Erzählerfreude sondern auch ein offenes Bestreben, alles genau und anschaulich zu beschreiben. Die einzige Schwierigkeit ist bei ihm sein Ehrgeiz, ein blumenreiches, schönklingendes Latein im Stil etwa von Justinus zu schreiben, was ihn nicht nur in die Nähe des stilistischen Schwulstes bringt, sondern auch hier und da zu Missverständnissen führen kann und tatsächlich geführt hat. Seine Schilderung von dem Aussehen des arkonensischen Heiligtums im Jahre 1168 lautet³⁵:

Medium urbis planities habebat, in qua delubrum materia lignum, opere elegantissimum, uisebatur, non solum magnificentia cultus, sed etiam simulacri in eo collocati numine reuerendum.

³⁴ Vgl. z. B. E. Wienecke, Untersuchungen zur Religion der Westslawen, Lpz. 1940, 151.

³⁵ Der Text nach der Ausgabe Holders, 1886, 564 f., 574 (Arkona); 577 (Karentia).

Exterior edis ambitus accurato celamine renitebat, rudi atque inpolito picture artificio uarias rerum formas complectens. Vnicum in eo ostium intraturis patebat. Ipsum uero fanum duplex septorum ordo claudebat, e quibus exterior, parietibus contextus, puniceo culmine tegebatur; interior uero, quatuor subnixus postibus, parietum loco pensilibus auleis nitebat, nec quicquam cum exteriori preter tectum et pauca laquearia communicabat. Ingens in ede simulacrum, omnem humani corporis habitum granditate transcendens, quator capitibus totidemque ceruicibus mirandum perstabat, e quibus duo pectus totidemque tergum respicere uidebantur. Ceterum tam ante quam retro collocatorum unum dextrorsum, alterum leorsum contemplacionem dirigere uidebatur . . . Pedes humo contigui cernebantur, eorum basi intra solum latente . . . Huius sacerdos . . . pridie quam rem diuinam facere debuisset, sacellum, quod ei soli intrandi fas erat, adhibito scoparum usu, diligentissime purgare solebat, obseruato, ne intra edem halitum funderet; quo quociens capessendo uel emittendo opus habebat, tocies ad ianuam procurrebat, ne uidelicet dei presencia mortalis spiritus contagio pollueretur . . . Iamque statua, extrema tibiarum parte precisa, propinquo parieti supina incidit. Cuius extrahende gracia Suno ministros ad eiusdem parietis deieccionem hortatus . . . Ruinam simulacri non sine fragore humus excepit.

Das anscheinend ähnliche Aussehen des im selben Jahre erberten Heiligtums Karentia wird folgendermassen geschildert:

Insignis hic uicus trium prepollencium fanorum edificijs erat, ingenue artis nitore uisendis . . . Maius fanum uestibuli sui medio continebatur, sed ambo parietum loco purpura claudebantur, tecti fastigio solis duntaxat columnis imposito. Itaque ministri, direpto uestibuli cultu, tandem manus ad interiora fani uelamina porrexerunt. Quibus amotis, factum quercu simulacrum, quod Rugieuthum uocabant, ab omni parte magno cum deformitatis ludibrio spectandum patebat . . . Spissitudo illi supra humani corporis habitum erat; longitudo uero tanta, ut Absalon supra primam pedum partem consistens egre mentum securicula, quam manu gestare consueuerat, equaret.

Es ist zweifelsohne nicht schlecht, dass Lindqvist, noch bevor er den Bericht Schuchhardts über seine Grabung bei Arkona 1921 gelesen hatte, auf Grund der Angaben Saxos allein den Grundriss

Arkonas als einen quadratischen, von vier Pfosten begrenzten Innenraum in einem ebenso viereckigen, nach aussen wandbekleideten Umgang erfasste. Nur hat er sich anscheinend die Dimensionen der ganzen Anlage kleiner vorgestellt, als wie sie nach Schuchhardts Ausgrabung wirklich befunden wurden. Ausschlaggebend ist für ihn die Angabe Saxos gewesen, dass das Svantevitidol im Fallen von der

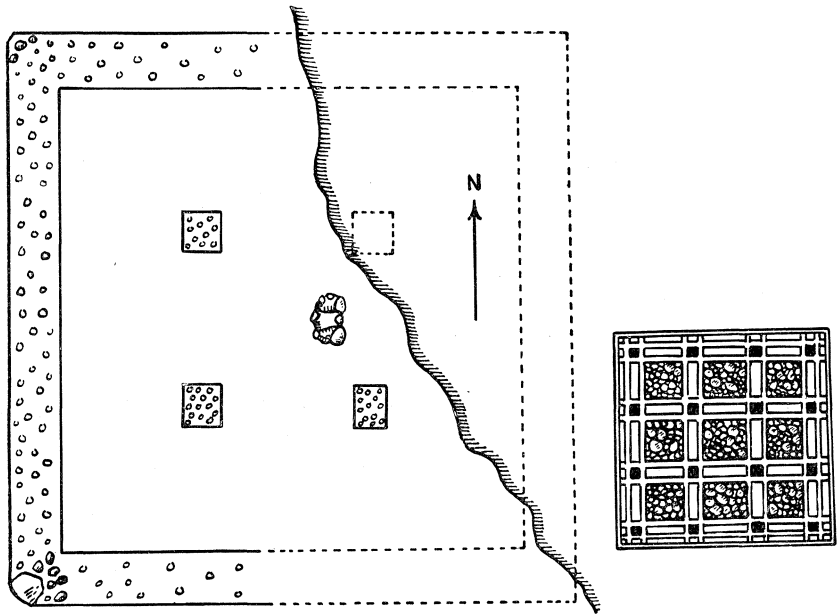

Abb. 4. Die Grundrisse von dem Tempel Arkona (nach Schuchhardt 1921) und dem Glockenturm Häverö (nach M. Olsson 1912) in demselben Massstab.

nächstliegenden Wand gehindert wurde: »Da die Ausdehnung so gering gewesen ist, bleibt es am angemessensten, sich für die konstruktiv einfachste Anordnung zu entscheiden: mit dem äusseren Pfostenkreis als einem mit dem inneren gleichförmigen Viereck».³⁶ Ähnliche Erwägungen sind es, die ihn dazu geführt haben, den zweifelsohne sehr scharfsinnig rekonstruierten Grundriss Arkonas mit demjenigen des hölzernen Glockenturms Häverö aus Uppland, dessen Seite aber kaum mehr als $\frac{1}{3}$ desjenigen des Arkonatempels

³⁶ Fornvännen 1923, 102.

ist, zusammenzubringen. Erst nachdem sein Aufsatz 1923 schon gedruckt vorlag, bekam er den bereits 1921 in den Berliner Sitzungsberichten veröffentlichten Grabungsbericht Schuchhardts von Arkona,³⁷ mit dem Grundriss des Tempels, in die Hand. Man versteht, dass er mit berechtigtem Stolz die unverkennbare Ähnlichkeit dieses Tempelgrundrisses mit dem Grundriss Häverös festgestellt hat und dass er eine kleine Notiz über diese fast unwahrscheinlich gute Bestätigung seiner Theorie in Fornvännen veröffentlichte.³⁸

Es gibt aber zwischen den Grundrissen Häverös und Arkonas auch sehr schwerwiegende Unterschiede, die bei näherer Ueberlegung immer mehr ins Gewicht fallen:

1. Der Innenraum ist in Arkona grösser im Verhältnis zum Umgang als in Häverö, wo der Abstand zwischen den Pfosten überall derselbe ist. D. h.: während in Arkona ein viereckiger Hof mit einem etwas schmaleren Umgang vorliegt, haben wir bei Häverö ein neunwürfliges Schachbrett, wo die Rauten durch 16 Pfosten an allen Seiten begrenzt sind.

2. In Arkona sind nur vier innere Pfosten festgestellt, während die Aussenwand des Umgangs auf Schwellen ruhte. In Häverö ist die Wandbekleidung Nebensache und das wichtigste konstruktive Element die Aussenpfosten, vier an jeder Seite.

3. Der Grundriss Häverös ist wie gesagt nur ein Teilstück von dem unendlich viel grösseren Grundriss Arkonas. Häverö ist ein Turm auf verhältnismässig kleinem Basis und mit einer Höhe, die das doppelte Mass der Breite hat. Wollte man sich den Arkonatemplel ähnlich vorstellen, würden wir mit einem wahrhaften Riesenturm von 42 m Höhe zu tun haben: eine absolute Unmöglichkeit, nicht nur als Tempelgebäude (Saxo weiss ja kein Wort von einem Turm), sondern auch als denkbare Erscheinung in der altwendischen Holzarchitektur. Die Bestimmungen der beiden Gebäuden waren ja auch grundverschieden: Häverö musste eine ausgesprochene Hochkonstruktion sein und war nur dazu da, um die Glocke möglichst hoch hinauf zu bringen; Arkona war Kulthaus eines zwar

³⁷ Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., 1921, 756 ff.; anschaulicher zusammengefasst in: Arkona-Rethra-Vineta. Ortsuntersuchungen und Ausgrabungen. 2. Aufl., Berlin 1926, 13 ff.

³⁸ Hednatemplet i Arcon på Rügen. Fornvännen 1925, 73 f.

ziemlich grossen, aber doch auf einen sich auf der Bodenfläche abspielenden Kult gerichteten Holzdol, und muss also am ehesten normale Hausproportionen gehabt haben.

Als Lindqvist später den Uppsalatempel ausgrub und hier wieder zwei Vierecke ineinander vorfand, musste er das als eine neue schöne Bestätigung auffassen. Es sah ja hier fast genau so aus, wie auf dem Schuchhardtschen Grundriss Arkonas. *Tertium comparationis* durfte nun der Häveröer Glockenturms bilden, und durch diesen war der Uebergang zu den norwegischen »Zentralstabskirchen« (mit zwei Rechtecken statt zwei Quadraten ineinander) geschaffen.³⁹

Für Lindqvist ist es von vornherein keinem Zweifel unerworfen, dass der Arkonatempel ein regelrechtes Zentralgebäude gewesen ist: ein niedriger quadratischer Umgang um ein turmartiges Obergeschoss mit Oberlicht und auf vier Säulen ruhend: das »Allerheiligste« mit dem Kultbild des Svantevit. Genau so hatte er sich ja auch den Uppsalatempel vorgestellt. Es bleibt aber, trotz allen Scharfsinns, immer eine methodisch höchst bedenkliche Sache, vor der Ausgrabung (auf Grund von Andeutungen und mehr oder weniger dunklen Angaben bei alten Autoren) die Rekonstruktion eines vorgeschichtlichen Denkmals darzulegen, und dann, nachher, die Ergebnisse der *erst später* stattgefundenen Ausgrabung dieser Theorie anpassen zu versuchen. Ähnlich hat aber Lindqvist sowohl bei Alt-Uppsala wie bei Arkona verfahren. Es sagt sich von selbst, dass die Möglichkeiten für entscheidende Fehlinterpretationen dabei besonders gross sein müssen, da man *a priori*, mangels fester und sicherer Anhaltspunkte, sich seine Anschauung vom Aussehen des betreffenden Hauses teilweise rein gefühlsmässig hat bilden müssen. Schon von vornherein muss Lindqvist Alt-Uppsala und Arkona-Garz eng miteinander verknüpft haben, denn seine Platzierung der altuppsalischen Dreidolgruppe in der Mitte eines Zentralbaus beruht ja nicht auf den drei Worten *in medio triclinio* allein, sondern ist einfach eine Projektion von Arkona, wo die nach allen vier Richtungen

³⁹ Uppsala hednatempel. Gamla och nya spekulationer. Ord och bild 1927, 649 und bes. 650: »... just Uppsalatemplet måst vare en utpräglad centralbyggnad. ... Sådana voro också de hednatempel på Rügen. ... Invid Häverö kyrka ... en klockstapel. ... Konstruktivt sett uppvisar den ett påtagligt samband lika väl med de norska stavkyrkornas detaljer som med huvuddragen i Arkonatempels uppbyggnad».

blickende Svantevitsäule in der Mitte stand, auf die bei Alt-Uppsala völlig unbekanntem und in Wirklichkeit ganz anders liegenden Verhältnisse. Und umgekehrt: Für das mittelschwedische Alt-Uppsala fand Lindqvist es angebracht, durch Vermittlung des ebenfalls uppländischen Häveröturms die »Zentralstabskirchen« als Vergleichsmaterial heranzuziehen; und dieser angenommene Bautyp wurde dann auf Arkona projiziert. Vielleicht hat er dabei auch ein anderes Incitament gefunden: In seinem Saxozitat betreffs Karentia-Garz gibt er auch eine an sich völlig belanglose Notiz über die Garzer Wohnhäuser wieder, die »drei Etagen übereinander hatten, von denen die untere die mittlere und die oberste trug«. ⁴⁰ So etwa stellt er sich aber gerade den angenommenen Zentraltempel der Wenden vor. Es braucht natürlich einem Forscher wie Lindqvist nicht gesagt zu werden, dass die dreietagigen Garzer Wohnhäuser gewöhnliche, zweifelsohne durch starke provinzialrömische Einflüsse entstandene »Mietskasernen« waren, die mit den Tempeln nichts zu tun hatten und die selber alles andere als Zentralbauten darstellten. Wie Lindqvist beim Uppsalatempel an den Häveröturm zu denken kam, ist auch gefühlsmässig zu verstehen. Er hat selber einen Fingerzeig gegeben von der Richtung, in welcher seine Gedanken sich bewegt haben, wenn er am Ende seines Kapitels über »den Tempelgrund« im erwähnten Fremdenführer aus 1929 mit innerer Teilnahme von dem hölzernen Glockenturm bei der Kirche zu Alt-Uppsala selbst spricht. ⁴¹ Dieses hübsche, uralte wirkende, rot und schwarz gestrichene Holzbauwerk ist tatsächlich am heiligen Ort selber das einzige, was am ersten flüchtigen Blick eine Vision von der monumentalen Holzarchitektur der Wikingerzeit zu geben vermöchte. In Wirklichkeit handelt es sich ja, was Lindqvist ja nur allzu gut weiss, um einen beträchtlich jüngeren, neuzeitlichen Schwellenbau, der mit dem Tempel überhaupt nicht zusammenzubringen ist. Es ist wohl sicher, dass der sehr bedeutende Vorgeschichtler Sune Lindqvist, dessen meisterhafte Darlegungen über die Königshügel, die Valsgärdegräber, die gotländischen Bildsteine, nur Bewunderung auslösen können, zu ganz anderen Ergebnissen hinsichtlich des Aussehens der Uppsala- und Arkonatempel gekommen wäre, wenn er

⁴⁰ Fornvännen 1923, 101.

⁴¹ Gamla Uppsala fornminnen, 57.

den umgekehrten, methodischeren Weg gegangen wäre: zunächst ausgraben, *dann* erst rekonstruieren.

Für Lindqvist selber mit seinen weitumspannenden Forschungen ist die Tempeltheorie anscheinend nur eine Nebensache. Die erste Rekonstruktion war ein vorläufiger Entwurf, um eine Grabung zu stande zu bringen, und er hat sich später in streng fachwissenschaftlicher Form *nicht* zur Sache geäußert. Wie gefährlich aber unter Umständen schon eine Andeutung sein kann, zeigen erst seine Nachbeter, vor allen die Architekturhistorikerin Gerda Boëthius. Als Nicht-Vorgeschichtlerin hat sie anscheinend keine Möglichkeit die Zusammenstellungen Lindqvist hinsichtlich ihrer Haltbarkeit zu überprüfen, obschon sie ihre Veröffentlichungen⁴² erst geschrieben hat, als die Ausgrabungsergebnisse bei Alt-Uppsala und Arkona längst *commune bonum* waren. Sie nimmt völlig unkritisch die Gedankengänge Lindqvists auf, macht daraus so viel, wie sich nur machen lässt und kommt so dazu, in apodiktischer Form die merkwürdigsten »Tatsachen« vorzulegen. Im spätheidnischen Norden soll es zwei Haupttypen von grösseren Holzgebäuden gegeben haben: die Langhalle und den sogen. »Tempeltyp«, ein Zentralgebäude mit höherer Mittelpartie und niedrigerem, quadratischem Umgang, das dort gebaut wurde, wo man besondere Höhenwirkung erstrebte und das Zentralbauformen in karolingischer Zeit teilweise nachgebildet haben soll. Wie es sich in Wirklichkeit mit diesem ganzen Problemkomplex verhält, habe ich an anderer Stelle⁴³ nachzuweisen versucht. Für den »Tempeltyp« sollen wir aus vorchristlicher Zeit »drei Beweise« haben: Alt-Uppsala, Arkona und Karentia-Garz. Es wird als eine unanfechtbare Tatsache festgestellt, dass die Mittelquadrate in Alt-Uppsala und Arkona »ein hoher turmähnlicher Raum mit den Götterbildern gegen das Zentrum frei aufgestellt« seien; das soll Lindqvist für alle Zeiten »klargelegt haben«. Aber dazu will sie, sich auf einen journalistischen Bericht in der BZ am Mittag berufend, denselben Raum durch die Schuchhardtsche Ausgrabung im Sommer

⁴² Stavkyrkans ursprung och utveckling. Konsthistoriska studier tillägnade Johnny Roosval den 29 augusti 1929 = Studier fr. Zornska Inst. f. nord. o. jämf. konsthist. v. Sthlms Högskola. VI; Hallar, tempel och stavkyrkor. Studier till kändedom om äldre nordisk monumentalarkitektur. I. Den nordiska hallen, templet och stavkyrkan, 1931 = St. fr. Zornska Inst. VII., bes. S. 31.

⁴³ Alt-Uppsala und Urnes.

1928 bei Garz, als »das Postament der Götterbilder freigelegt» wurde, auch in Karentia »bewiesen» sehen. Sie kennt anscheinend nicht den im selben Jahr, 1928, erschienenen Grabungsbericht Schuchhardts in den Berliner Sitzungsberichten, wo sich der Ausgraber selber gegen die voreiligen Zeitungsschreibereien wehrt.⁴⁴ Ob die beiden Steinpackungen, die nach Schuchhardt zwei leicht rektangulären Häusern angehört haben können, wirklich mit Tempeln etwas zu tun gehabt haben, bleibt äusserst fraglich. Dort, wo Schuchhardt den Haupttempel vermutet, liegen nur zwei Pfahllöcher und ein kleiner Steinhaufen. Daraus kann man weder eine Ahnung von dem Aussehen des Tempels erhalten noch überhaupt irgendwelche Gewissheit, ob der Tempel hier oder an ganz anderer Stelle gelegen haben mag.

IV.

In Wirklichkeit ist sicher der wendische Tempeltyp weder ein »Zentralgebäude» mit Mittelturn, noch eine einzige grosse Quadrat-halle unter einem und demselben Dach, was, ohne sich ganz klar auszudrücken, Thede Palm anzunehmen schien,⁴⁵ sondern ganz einfach ein überdeckter quadratischer Umgang um einen offenen Hof, wo das Kolossalbild des Gottes stand. Haben wir doch den hier ziemlich klaren Bericht Saxos, der uns ohne Frage die Eindrücke eines Augenzeugen übermittelt. Saxo unterscheidet zwischen *delubrum*, was »Tempelgebäude» und *fanum*, was »wirklich geweihte Stätte» bedeuten muss. »Wirklich geweihte Stätte» war vom Tempel nur der Raum innerhalb der Vorhänge, wo kein Mensch, auch der Priester nicht, in Anwesenheit des Gotte atmen durfte. Lindqvists Uebersetzung »das Allerheiligste» hat viel für sich. Dieses *fanum* wird von einem *duplex septorum ordo* umgeben, was sowohl »doppelte Einfriedigung» wie »zwei Räume» bedeuten kann, da *septorum ordo* auch den von der Einfriedigung eingeschlossenen

⁴⁴ Schuchhardt-Stiehl-Petzsch, Ausgrabungen auf dem Burgwalle von Garz (Rügen). Sitzungsber. der Preuss. Akad. der Wissensch.: Phil-hist. Kl. 1928, XXVII, 14.

⁴⁵ Wendische Kultstätten. Quellenkritische Untersuchungen zu den letzten Jahrhunderten slavischen Heidentums, Lund 1937, 100 ff.

Raum bezeichnen kann.⁴⁶ Diese letzte Bedeutung ist jedenfalls im darauffolgenden Text die einzig mögliche: dort heisst es, dass der *exterior ordo* (also: nicht der innere) von einem roten Dach (*culmen*; legt die Bed. »nach aussen schräg herabfallendes Dach« nahe) bedeckt war, und nur ein Raum, aber nicht eine Wand oder eine Pfostenreihe, kann von einem Dach bedeckt sein. Der *septorum ordo* hat im ganzen Text Saxos etwa diesen Bedeutungsinhalt: »Raum, wobei besonders an die diesen Raum abgrenzenden oberen, liegenden Balken gedacht wird«. Der innere *ordo* ist von vier Säulen *subnixus* und prahlt, statt mit Wänden, mit herabhängenden Vorhängen; *nec quicquam cum exteriore preter tectum et pauca laquearia communicabat*, d. h. »der innere Raum war mit dem äusseren durch nichts als das Dach und (dazu noch) wenige Dachkassetten verbunden«. Wir haben das zweifelsohne so zu verstehen, dass das Dach des Umgangs mit *pauca laquearia*, d. h. etwa einer Reihe nebeneinander liegender Dachkassetten, von innen gesehen, (wohl kaum 1 m breit im ganzen) auch über den inneren unbedeckten Hof hinausragte.⁴⁷ Eines steht jedenfalls fest: Saxo sagt nur, dass der *äussere*, nicht aber dass der *innere* Raum überdeckt war, und er weiss kein Wort von einer turmartigen Mittelpartie.

Erst wenn wir das Mittelquadrat in Arkona als einen offenen Hof auffassen, werden wir viele sonst merkwürdige Einzelheiten des Berichts voll begreifen:

1. Als die Svantevitsäule an den Beinen abgehauen wurde, stürzte sie gegen die nächste *paries*, die man da »herabnehmen« (*dejectio*) musste. Wenn *paries* hier einfach »Wand« bedeutete, müsste das Götzenbild mindestens 8 m hoch gewesen sein, da die

⁴⁶ Für freundliche Hilfe hinsichtlich der lateinischen Semasiologie bei Saxo danke ich Herrn Prof. Dr. Fr. Dornseiff-Greifswald.

⁴⁷ Die Übersetzung Lindqvists, Palms usw. von *laquearia* als »hanabjälkar«, »Querbalken« ist zu frei, wo das Wort doch im klassischen Latein immer die etwa $\frac{1}{2}$ m messenden quadratischen Kassetten bezeichnet, woraus von innen gesehen die antike Tempeldecke bestand. Saxo will vielleicht einen schmalen Rand der Decke, der durch das Gebälk in *laquearia*-ähnlichen Quadratfeldern eingeteilt erscheint, beschreiben; wenn dann *pauca* überhaupt einen Sinn haben soll, muss damit gemeint sein, dass der über den Hof hineinragende Dachrand so schmal war, dass die Decke zwischen den Balken quadratische Kassettenform erhielt und wie eine Reihe nebeneinander gelegter Kassetten anmutete. Schuchhardt übersetzt auch ganz wortgetreu: »wenigen Kassetten«.

nächste Wand, die östliche Umgangswand, mehr als 7 m vom ausgegrabenen Postament des Idols entfernt liegt⁴⁸; und das Umgangsdach hätte in dem Falle mehr als 8 m hoch sein müssen, da ja sonst das Dach, nicht die Hinterwand, das Bild vom Zubodenfallen gehindert hätte. Eine solche Höhe des Umgangs kann man sich aber schwerlich denken. Dann würde es sich um den Mittelraum eines Zentralgebäudes handeln⁴⁹; aber das ist unmöglich, denn die nächste Wand eines solchen Zentralturms würde höchstens $\frac{1}{2}$ —1 m hinter dem Rücken des Bilds vorhanden sein; und als man das Bild umstürzte, hatte man augenscheinlich nicht damit gerechnet, dass eine Wand es am Zubodenfallen hindern würde. Durch das Herabbrechen einer hochragenden Obergeschosswand hätte man ja auch nicht das Bild glatt heruntergekriegt. Wenn wir mit *paries* aber »die Wand mit ihrem Stück Dach« (also der ganze *exterior septorum ordo* bis zu den vier Eckpfosten des Mittelquadrats) verstehen, was an und für sich gut möglich ist, wäre das Bild gegen das Dach oder den Balken zwischen den Pfosten gefallen. Dann muss es aber nur ein klein bisschen höher als die Unterseite von diesem Balken oder höchstens etwas mehr als 4 m hoch gewesen sein, denn als man es stürzen wollte, hatte man glauben müssen, dass es gerade vor diesem Balken frei vorbeigehen könnte, was ja dann doch nicht der Fall war. Höher kann aus anderen Erwägungen heraus das Idol auch schwerlich gewesen sein, denn der Priester konnte ja nicht 6—7 m hoch hinaufklettern jedesmal, wenn er das Trinkhorn aus der Hand des Gottes nehmen wollte.⁵⁰ Höher als etwa 2 m konnte bei dieser Handlung das Horn schwerlich sitzen; sonst hätte Saxo davon etwas näheres gesagt. Das Bild war zwar »weit über Menschenmass« (was es ja auch mit 4 m war) aber brauchte deswegen nicht die Höhe eines riesigen Flaggenmastes gehabt zu haben. Verständlich wird

⁴⁸ Diese Schlussfolgerung haben auch Schuchhardt (Arkona-Rethra-Vineta, 21 f.: 8—9 m hoch), Palm (a. a. O., 108 ff.: mehr als 7 m hoch) u. a. m. gezogen.

⁴⁹ Ausser Lindqvist und G. Boëthius hat nach ihnen F. Oelmann (Zum Problem des gallischen Tempels. *Germania. Anzeiger der röm.-germ. Komm. des Deutschen Archäol. Inst.* 17:1933, H. 3, s. 175) ähnliches angenommen.

⁵⁰ Vgl. Saxo: *In dextra cornu uario metalli genere excultum gestabat, quod sacerdos sacrorum eius peritus annuatim mero perfundere consueuerat, ex ipso liquoris habitu sequentis anni copias prospecturus.* (Holder, 565).

also diese etwas verwickelte Schilderung, nur wenn man den Mittelraum als unbedeckt auffasst.

2. Der Fussboden um die Gottheit herum musste vor jedem Fest gründlich gefegt werden, was notwendig wurde nur, wenn der Raum unbedeckt war.

3. In dem ähnlichen Tempel von Garz hatten die Schwalben unter dem Kopf des Rugiaevit-Bildes ihre Nester gebaut, und ihr Kot war auf die ganze Brust des Gottes herunterträufelt. Das setzt eher einen unbedeckten als einen bedeckten Raum voraus.

4. Religionshistorisch gesehen setzen immer Vorhänge vor dem innersten Heiligtum eine Art epiphanischen Kult voraus⁵¹: vor den Augen der im dunklen Vorraum wartenden Gläubigen wird der Vorhang zur Seite geschoben, um in hellem Lichtglanz das Kultidol epiphanisch zu zeigen. Das durch die Fensterchen eines höheren Mitte-Turmes spärlich herabfallende Licht hätte für eine solche Epiphanie nicht genügt, und weder Saxo noch Schuchhardt wissen etwas von hier abgebrannten Feuern. Begreiflich wird daher die arkonensische Anordnung nur, wenn wir uns denken, dass bei dem Zurseiteschieben der Vorhänge auf einen offenen Mittelhof das volle Sonnenlicht niederströmte, den geblendeten Rugianern die vom Sonnenlicht überflutetem, rauh bemalten Fratzenzüge des Riesenstandbildes wie in Blitzbeleuchtung zeigend. Auch in Garz war nach der Schilderung Saxos das innere *fanum* und der äussere Umgang (*ambo*) »abgeschlossen (d. h. voneinander abgeschlossen) durch Vorhänge statt Wände« und auf den Säulen des Umgangs ruhte die höchste Steigung (*fastigium*) des Daches, was ja nur möglich ist wenn das Innere unbedeckt war. Von der Aussenwand des Umgangs stieg also von allen vier Seiten das Dach bis zu den Pfosten des Innenraums, der selber unbedeckt war. Ohne Zweifel fand sich dasselbe, im Art des spätantiken *atrium tetrastylum displuviatum*

⁵¹ Nicht nur in den unten zu behandelnden Mysterien, sondern auch sonst, z. B. wohl ursprünglich was betrifft den Vorhang des israelitischen Tempels, dessen zweiteilende Funktion ihrem Namen nach auf phönikische und babylonische Vorbilder zurückweist (Baentsch in Nowaks Handkommentar zu Ex. 26: 31). Im Esagila von Babel befand sich das Standbild Marduks hinter einem Vorhang in der Kapelle Ekua; der Vorhang wurde beim Kult zur Seite geschoben (Briem, Mysterier och mysterieförbund, Sthlm 1932, 115).

nach aussen schräg herabfallende, Umgangsdach auch im Heiligtum von Arkona.

5. Nach der Schilderung zu urteilen war es anscheinend möglich, die Purpurvorhänge bei der Zerstörung der Heiligtümer mit einem Ruck herunterzureissen (Arkona: *auleis abstractis*; Garz: *manus ad interiora fani uelamina porrexerunt*). Es wird gesagt, dass der Purpurstoff, der *frequens edem circumpendebat* (was wohl nicht unbedingt mit Lindqvist als »Purpurstoff, der im Tempel rings herumhing« sondern eher als »Purpurstoff, der um das Heiligtum herumhing« zu deuten ist), und jedenfalls *auch* auf den Stoff der Mittelraumvorhänge sich bezieht, sehr fadenscheinig war und riss, sobald man ihn anrührte. Das erklärt ja ohne weiteres die Leichtigkeit, womit diese Vorhänge abgerissen werden konnten. Aber so stark

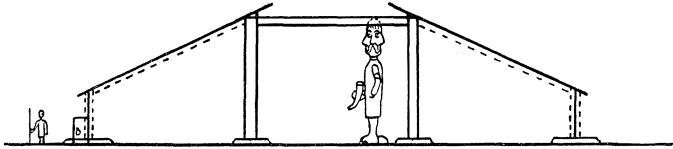

Abb. 5. Querschnitt eines Rekonstruktionsversuches vom Arkonatempel.

mitgenommen konnten die Vorhänge eigentlich nur sein, wenn sie direkt der Witterung ausgesetzt waren, d. h. wenn der Mittelraum unbedeckt war.

6. Bei der Ausgrabung Schuchhardts von Arkona wurde auch die Standgrube des ganz unsymmetrisch (im Gegensatz zu der Annahme Lindqvists) im Innenraum stehenden Svantevithbildes gefunden und untersucht.⁵² Es ergab sich dabei, dass das Bild an allen Seiten, besonders im Rücken (Ost), unten mit gewaltigen Steinblöcken umpackt war. Es hat den Anschein, als ob diese sorgfältige und mehr als 1 m tiefe Umpackung für ein im Freien stehendes und dem Druck des Windes ausgesetztes Idol gemacht wäre. Eine wahrscheinlich nicht mehr als 4 m hohe oder noch niedrigere Götzensäule, die vollkommen geschützt drinnen in einem dachversehene Haus stand, hätte man kaum für nötig gehalten, mit einer Steinumpackung wie um einen Seezeichenmast draussen auf einem sturmigen Felskap zu versehen.

⁵² Arkona-Rethra-Vineta, 21 f. u. Tafel VI.

Wir haben somit ein einigermaßen zuverlässiges Bild von dem Aussehen der beiden Tempel Arkona und Garz, die nach allgemeiner Annahme den wendischen Tempeltyp überhaupt veranschaulichen können,⁵³ gewonnen. Sie mögen beide aus einem breiten, in Quadrat laufenden und von einem einigermaßen steilen, schräg nach aussen herabfallenden Dach überdeckten Umgang um einen unüberdeckten, ebenso quadratischen Mittelraum herum bestanden haben. Auf diesem Mittelhof, der gegen den Umgang mit schweren, purpurge-

⁵³ Die abgegliche Steinschicht in der Mitte der Burg Rethra auf dem Schlossberg bei Feldberg, wo Schuchhardt die Stehfläche des Rethratempels vermutete, war auch quadratisch und etwa von denselben Dimensionen (gegen 20 m in Quadr.) wie der Arkonatempel (Arkona-Rethra-Vineta, 49 ff.). Von dem Aussehen der sonstigen einigermaßen sicheren Wendentempel, Wolgast, Gützkow, Malchow, Plön (Palm, a. a. O., 71 ff.), wissen wir nichts näheres, aber keine Gründe liegen dafür vor, dass sie *nicht* dem Typ der Quadrattempel Arkona, Garz und Rethra angehört haben können. Palms Hypothese (a. a. O., 92) dass die Wenden ursprünglich nur offene Kultstätten wie die in Wollin (deren Charakter als Freilichtheiligtum aber Palm nicht absolut sicher bewiesen hat) gehabt haben sollten und erst am Anfang des 12:ten Jhs (er meint augenscheinlich: nach nordischen Vorbildern) dazu übergegangen wären, Kultgebäuden zu errichten, ist nicht haltbar. Sie ruht auf seinem Versuch, entgegen Schuchhardt darzulegen, dass der neuerrichtete Gützkowtempel keine Wiederaufführung eines zerstörten Tempels sondern ein wirklicher Neubau wäre. Seine Argumentation (a. a. O., 91 f.) ist aber in ihrer Knappheit und ihrem Laborieren mit einem unpsychologischen missionshistorischen Wahrscheinlichkeitskalkyl (natürlich kann, entgegen der Palmschen Behauptung, der eine Fürst den anderen bekriegen gleich vor der Taufe des Letzteren; die Taufe hat ja oft gerade einen solchen Krieg zu Voraussetzung) nicht stichhaltig. Seit ältesten, uns erreichbaren Zeiten dürften die Wenden nebeneinander Tempelgebäuden (in den städtischen Siedlungen) und offene Kultstätten (auf dem Lande; vielleicht mit Beziehungen zu der im unbeeinflussten Heidentum immer offenen nordgermanischen Kultstätte) gehabt haben, ohne dass wir beweisen können, dass von diesen Kultformen die eine die andere abgelöst haben sollte. Über den einheimischen ostslawischen Kult sind wir nicht unterrichtet, da die Angaben der Nestorchronik, z. B. über die offene Kultstätte Vladimirs zu Kiev, doch auf nordgermanisch-warägisches Brauchtum Bezug nimmt und bloss als Ergänzung zu der Notiz Ibn Fadlan's über die offenen Kultstätten der Wolgawaräger mit ihren Göttersäulen benutzt werden kann. Nichts hindert uns also anzunehmen, dass der wendische Tempeltyp nicht nur ein alter, sondern auch ein ursprünglich gemeinslawischer gewesen ist. Dass er nur für die Westslawen bezeugt ist, hängt selbstverständlich damit zusammen, dass nur hier die Quellen bis in die heidnische Zeit selbst zurückreichen, während für das übrige Slawentum alle Quellen erst ein oder ein paar Jahrhunderte nach der Bekehrung verfasst worden sind.

färbten Umhängen abgeschlossen war, stand das in die Erde fest eingegrabene Kultidol: in Form von einer etwa 4 m hohen Säule mit rohen, menschlichen Zügen und oben einem Kopf mit vier (Svantevit) oder sieben (Rugiaevit) Gesichtern (Porevit soll fünf und Triglav drei Köpfe gehabt haben). Für Svantevit in Arkona hatten wir oben die Höhe von 4 oder wenig mehr als 4 m erhalten; er war auch *imens simulacrum, omnem humani corporis habitum granditate transcendens*. Etwas kürzer dürfte wohl der auch *supra humani corporis* grosse Rugiaevit in Garz gewesen sein, etwa 3,5 m hoch, da Absalon auf seinen Zehen stehend mit seiner Axt das Kinn des Gottes nur mit Mühe erreichen konnte. Ueber das Dach des Umgangs hat jedenfalls nicht die Götzensäule hinaufgeragt, denn in Garz bekam man den Gott zu sehen, erst als man die Vorhänge zum Mittelhof herabgrissen hatte. In Arkona muss der Gott aber etwa dieselbe Höhe wie der Dachfirst des Umgangs gehabt haben, sonst wäre er bei seinem Umfallen nicht von diesem Dachfirstbalken gehindert worden.

V.

Der Umgang, zu dem nur *eine* Türöffnung führte, muss entweder ganz ohne Fenster oder auch durch nur kleine und wenige Fensteröffnungen beleuchtet worden sein, denn, wie gesagt, liegt es ja eben im Wesen der epiphanischen Kulte, dass die Gläubigen mit einem Male aus völliger Dunkelheit in ein strahlendes Licht hereinklicken können.⁵⁴ Das unzweifelhafte Vorhandensein eines solchen Kultes bei den Wenden gibt einen wichtigen Fingerzeig, in welcher Richtung wir den Ursprung einschneidender Elemente auch der westslawischen Religion und Kultur zu suchen haben. Direkt typisch und nie fehlend ist die photische Epiphanie vor allem in den wohl ursprünglich aus thrakisch-kleinasiatischem Gebiet kommenden und in der Antike über das ganze östliche Mittelmehrbecken verbreiteten

⁵⁴ Über die Epiphanie, nicht als kultisches Moment sondern als die diesem Kulte zugrundeliegende vorgestellte Erscheinungsform des Göttlichen, vgl. den Artikel Pfisters, »Epiphanie«, in Pauly-Wissowas Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Supplementband IV, 1924, Sp. 277—323. Hier wird teils die photische Glanzerscheinung, teils der Eindruck des Staunens, der Furcht, der Freude bei den Adoranten sowie deren kultisches Schweigen hervorgehoben.

ekstatischen Mysterienkulten: den eleusinischen, den Attis- und Isis-verehrenden sowie den Mithramysterien.

Besonders die hellenischen Mysterien in Eleusis zeigen direkt auffallende Ähnlichkeiten mit der Epiphanie, wie wir sie bei den Slawen voraussetzen müssen. Auch in Eleusis war das Kultlokal ein breiter Umgang um einen unüberdeckten, durch sechs (statt bei den Wenden vier) Säulen abgegrenzten Mittelraum, der in Eleusis nicht absolut quadratisch sondern leicht rektangulär (12×7 m) war. Im gewaltigen Umgang waren Plätze für 3000 Zuschauer amphitheatralisch angeordnet. Genau wie in den wendischen Heiligtümern war »das Allerheiligste«, *anáktoron*, durch zwischen den Säulen

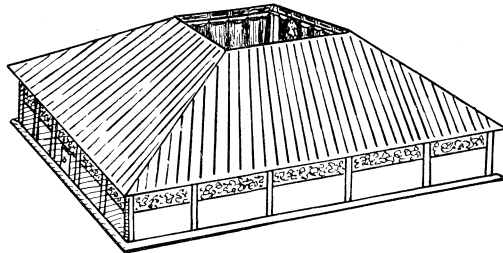

Abb. 6. Rekonstruktionsversuch vom Arkonatempel.

herabhängenden Vorhängen vom Umgang abgeschlossen. Nur im epiphanischen Augenblick des grossen Kultfestes wurden die Vorhänge zur Seite geschoben, wobei von der weiten Dachöffnung, *opaion*, »das volle Tageslicht (sogar bühnenkünstlerisch konzentriert durch besondere Vorhänge) auf den heiligen Mysterienplatz herabströmen konnte«. Die Ähnlichkeit mit Arkona und Garz ist hier so schlagend, dass von einer zufälligen Uebereinstimmung nicht die Rede sein kann.⁵⁵ Ob die eleusinischen Mysterien minoisch-

⁵⁵ Erst nachdem ich meinen Text endgültig fertiggestellt hatte, fand ich einen Hinweis auf Leo Webers geistreichen Aufsatz in ARW 1931 (Svantevit und sein Heiligtum, ebd. 70 ff., Nachtrag 207 f.), wo dieser schon vor 13 Jahren den Arkonatempel mit dem von Noack rekonstruierten Telesterion in Eleusis zusammenführte und aus diesem und vielen anderen Zusammenhängen heraus den westslawischen Tempelkult aus kleinasiatisch-südrussischem Gebiet herleiten wollte. Dass dieser viel zu wenig beachtete Vorschlag nicht mit Palm und Wienecke ohne weiteres als unmöglich erklärt werden kann (a. a. O., 232), hoffe ich durch die

vorhellenischen Ursprungs sind oder, was nicht ohne Erfolg behauptet worden ist,⁵⁶ aus Kleinasien nach Griechenland eingeführt worden sind, mag zunächst dahingestellt sein: Jedenfalls sind sie in den nordostmittelmeerischen Gebieten zuhause, die geographisch und kulturell eng an den Gestaden des Pontischen Meers angrenzen, wo das ekstatische Mysterienwesen ursprünglich zu sein scheint und wo vielleicht doch das Slawentum alte und neue kulturbestimmenden Eigenheiten erhalten haben mag.

In allen Mysterien spielte die Lichtepiphanie eine hauptsächliche Rolle als plötzliche Offenbarungsform des Heiligsten am Höhepunkt des mystischen Fests,⁵⁷ wo mit einem Mal tiefste Trauer sich in die überschwänglichste ekstatische Freude wandelte. Der wichtigste Augenblick im Festzyklus der kleinasiatischen Attismysterien war, wenn in der Morgendämmerung nach der auf dem *dies sanguis* folgenden *vigilia* plötzlich schimmerndes Licht in die dunkle Halle hineingetragen wurde, wo die Mysten in Trauer um den toten Gott versammelt waren, und die frohe Botschaft verkündet wurde: »Mut, ihr Mysten, denn der Gott ist gerettet, und so gibt es auch für uns Erlösung aus unserem Elend«.⁵⁸ Das erinnert doch viel zu sehr an den entscheidenden Wendepunkt in dem grössten Fest des christianisierten Slawentums, der russisch-orthodoxen Osternacht, als dass die Uebereinsimmungen rein zufällig sein sollten. Briem gibt von diesem Augenblick ein scharf umrissenes Stimmungsbild: »Der ganze Tempelraum liegt in Dunkel versenkt und die Trauerstim-

folgende rein religionsgeschichtliche Ausführung erwiesen zu haben. Ausschlaggebend bleibt dabei der von mir entdeckte Charakter des Mittelraums der Wendentempel als eines Freilichthofes, denn erst diese Feststellung macht den von Weber geahnten Zusammenhang mit dem eleusinischen *opaion* absolut unabweisbar und gibt somit den Ausführungen Webers erst ihre wirkliche Tragweite. Über das Telesterion zu Eleusis s. Ferd. Noack, Eleusis, Berlin u. Lpz 1927; bequeme Zusammenstellung bei Briem, Mysterier och mysterieförbund, 220 ff. — Über den Versuch Webers, Svantevit zu einem Wachstumsgott im Stil des eleusinischen Götterkreises zu machen, möchte ich mich vorläufig nicht äussern.

⁵⁶ Vgl. Briem, a. a. O., 217.

⁵⁷ Zur Rolle des Lichts, in eigentlicher und überführter Bedeutung, für den Kult, das Denken und die Gnosis des Hellenismus, vgl. auch G. P:son Wetter, Phös. Eine Untersuchung über hellenistische Frömmigkeit ... Skrifter utg. af K. Humanist. Vetensk.-Samf. i Uppsala. 17: 1, 1915.

⁵⁸ Vgl. Briem, a. a. O., 290.

mung des Karfreitags lastet schwer auf den Gemütern, aber dann erschallt plötzlich der Ruf: 'Christ ist auferstanden'; alle Leute umarmen jubelnd einander während zahllose Wachskerzen gezündet werden und über den Tempel ihren Glanz verbreiten».⁵⁹

Der Höhepunkt im Gottesdienst der Mithramysterien war der Augenblick der *epiphania*, wenn beim Geläut von Glocken die, ohne Zweifel doch vor der Altarnische hängenden, Vorhänge zur Seite geschoben wurden und in hellem Licht das Allerheiligste, der Altarstein mit den bunten Darstellungen von den Erlösertaten des Mithra, den geblendeten Blicken der Mysterien entblößt wurde.⁶⁰ Die ganze Eigenart des slawisch-orthodoxen Gottesdienstes werden wir vielleicht erst aus diesen vorderasiatisch-mysterienreligiösen Voraussetzungen heraus voll verstehen. Nur im orthodoxen Kult sperren die hinter der Gitterwand der Ikonostase hängenden Vorhänge das Allerheiligste vor den Blicken der Gläubigen ab, bis im epiphanischen Augenblick der Transsubstantiation vor dem Verwandlungswunder der Vorhang zur Seite geschoben wird und der Hymnus der Auferstehung ertönt.

Auch in den Isismysterien ist die photische Epiphanie ein Hauptaugenblick der Einweihung und des mystischen Kults: Nachdem der Mysterien »eine längere Zeit im Dunkel verweilt hat, wird er in einen Saal hereingeführt, wo ein blendender Feuerschein plötzlich aufleuchtet vor seinen Blicken: er glaubt *das Licht der Sonne* mitten in der Nacht zu sehen und in ihrem Glanz erblickt er die Standbilder der Götter, die er Gesicht gegen Gesicht anbetet».⁶¹ Der zum Gott Sarapis gewordene, neugeborene Mysterien steht im Dunkel der Nacht hinter einem Vorhang, der bei den ersten Strahlen der Morgensonne zur Seite geschoben wird, so dass die wartende Schar der Gläubigen den neuen Gottgewordenen in plötzlich einsetzender epiphanischer Sonnenbeleuchtung erblicken kann.⁶² Hier spielt also wiederum das Sonnenlicht dieselbe entscheidende Rolle wie in Eleusis oder in den wendischen Tempeln in Arkona und Garz. Die Epiphanie ist genau

⁵⁹ Den religiösa upplevelsen i dess kristna huvudformer. I: Den grekisk-ortodoxa fromhetstypen, Lund-Malmö 1930, 244 f.

⁶⁰ Cumont, Die Mysterien des Mithra. 3. Aufl., Berlin u. Lpz. 1923, 153 f.; Briem, a. a. O., 318.

⁶¹ Briem, a. a. O., 344.

⁶² Briem, a. a. O., 349.

dieselbe wie in den wendischen Tempeln, wo ja auch (wie nach dem eindeutigen Bericht Saxos vom Fest in Arkona) die Gläubigen die dunklen Stunden der Nacht, den Morgen erwartend, auf dem Festplatz am Tempel verbrachten. Vielleicht könnten wir die Parallele noch weiter ausführen: Auch die Gemeinde der Isismysten waren in der Morgendämmerung draussen, auf dem Tempelhof, versammelt und der Gottgewordene wartet, auf einem von Vorhängen umhüllten Podium neben dem Standbild der Isis, auf den Augenblick der Epiphanie. Nach der kurzen Schilderung Saxos sieht es fast aus, als ob in Arkona am Morgen nach der *vigilia*-Nacht sich der Priester neben dem Svantevitbild vor den Blicken der Gläubigen zeigt: *Postero die populo pre foribus excubante, detractum simulacrum proculum curiosius speculatus, si quid ex inditi liquoris mensura subtractum fuisset*. Erwähnt sei in diesem Zusammenhang auch die auffallende Ähnlichkeit zwischen dem langen Haar und Bart des wendischen Priesters, die er nach dem ausdrücklichen Wort Saxos entgegen der Volkssitte (*preter communem patriae ritum*) trug, und das ebenfalls lange, auch hier oft gegen die sonstige Volkssitte getragene, Haar und Bart des slawisch-orthodoxen Popen.

In seiner sicher nützlichen aber trockenen und ohne den für die Aufgabe eigentlich erforderlichen religionshistorischen Weitblick geschriebenen Arbeit »Untersuchungen zur Religion der Westslawen« gibt sich Erwin Wienecke alle Mühe, die mehrfach überlieferte Vielköpfigkeit der slawischen Gottheiten als eine als Gerücht entstandene mittelalterliche Bizarrphantasie im Stil der Skiapoden, Cynoccephali und Acephali wegzuerklären. Von einer solchen Vielköpfigkeit sollen die ältesten Quellen nichts wissen, und Saxo soll sie zu dänisch-politisch-kirchlichen Zwecken als einen herabsetzenden Zug mit propagandistischer Wonne aus der Welt der losen Bizarrgerüchte aufgenommen haben.⁶³ Ich kann der Beweisführung Wieneckes nicht ohne weiteres beipflichten. Dass Adam, sowie die weissenburgischen und augustanischen Annales und Adelgots Sendschreiben, über Polycephalie schweigen, will ja nicht, wie es Wienecke ohne weiteres meint, besagen, dass diese Quellen die Slawengötzen bewusst als einköpfig bezeichnen: im Gegenteil, sie haben sich gar nicht zur Sache geäußert und sind weder für die eine noch

⁶³ Wienecke, a. a. O., 142 ff., bes. 156 ff.

die andere Theorie zu verwenden. Dann kommen um die Mitte des 12:ten Jhh. die drei Ottobiographien, die alle den Triglav als dreiköpfig beschreiben; und diesen gut bezeugten Götternamen »Dreikopf« aus einem Missverständnis von *urbs tricornis* als *urbs Triglavi* erklären zu wollen, wirkt doch ein bisschen geschraubt. Ebenso geht es nicht, die klare Angabe Helmod's nach 1170: »Viele Götzen stellten sie auch mit zwei, drei oder noch mehr Köpfen dar« ohne weiteres als Wiedergabe eines leeren Gerüchts wegzu erklären, wo ja doch Helmod dies als eine Tatsache, nicht als eine Hörsage, anführt. Für Saxo, der einen vierköpfigen Svantevit, einen fünfköpfigen Porevit und Porenut und einen siebenköpfigen Rugiaevit kennt, setzt Wiencke die Altersangabe: »† 1204«, aber der Text Saxo's muss doch gleich nach 1185 geschrieben sein und ist somit kaum 15 Jahre jünger als Helmod. Da also nicht weniger als fünf Quellen mehrköpfige Götter kennen und nur eine, dazu nicht alte (Helmod), neben der Angabe von *Vielköpfigkeit* auch einköpfige Idole erwähnt, muss es als methodisch unzulässig betrachtet werden, zu gunsten der so schwach bezeugten Monocephalie die in sowohl älteren wie viel zahlreicheren Quellen belegte Polycephalie als sekundäre Phantasterei aus der Diskussion zu beseitigen. Das einzig natürliche bleibt wohl, anzunehmen, dass neben den grösseren und berühmteren Idolen mit vielen Köpfen auch einfachere mit einem Kopf überall auf wendischen Gebiet bestanden haben müssen.

Das Idol mit vielen Köpfen oder Gesichtern ist aber eine häufige Erscheinung eben im ostmittelländischen Altertum; das Quellmaterial dazu ist bequem zusammengestellt worden von Fr. Dornseiff in Greifswald.⁶⁴ Der Ephraimite Michajehu soll in der Zeit um 1500 v. Ztw. als Hausgott ein viergesichtiges Schnitzbild gehabt haben, und um die Mitte des 9:ten Jhs verehrte der Israelitenkönig Achab, mit seiner Gattin, einer geborenen sidonischen Königstochter, zusammen, einen *Baal tetrámorphos*. Etwa zwei Jh später verehrte König Manasse von Juda »ein Götzenbild mit vier Gesichtern«, und die vielbesprochenen Kerube, die die Bundeslade sowohl im Tabernakel wie im Tempel von Jerusalem umgaben, sind bei Hesekiel Gottheiten mit vier Gesichtern. Aber auch Dreigesichtsidole waren

⁶⁴ Das Rotas-Opera-Quadrat: Exkurs über Hesekiels Kerube. Zschr. für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. 36, 1937, 234 ff.

aus dem alten Syrien bekannt: Damaskios erzählt von dem Herakles-Baal von Sidon, »dem ein Stier- und ein Löwenkopf hinzugewachsen ist und der dazwischen das Gesicht eines Gottes hat«. Der römische Janus, dessen besonderer Priester der *rex* war, wurde durch eine Herme mit zwei Gesichtern dargestellt, während die griechischen Hermen sogar viergesichtig sein können. Zwei, drei und vier Gesichter eines säulenartigen Götteridols war also im selben geographischen Gebiet, wo die Mysterienkulte zuhause waren oder woher sie stammten, eine ziemlich häufige und geradezu typische Erscheinung. Der Zusammenhang mit dem viergesichtigen Svantevit, dem dreigesichtigen Triglav und den zweigesichtigen Göttern Helmolds erscheint aus solchen Erwägungen heraus schwer abzuweisen; eine einfache Steigerung des Motivs sind dann die fünf- und siebenköpfigen Idole.

Zu diesen an und für sich grundlegenden Uebereinstimmungen zwischen westslawischem und kleinasiatisch-spätantikem Kult kommen noch ein paar ebenso auffallende Ähnlichkeiten, die schon Leo Weber festgestellt hat. Die Umgangswände des Arkonatempels, die er übrigens, anscheinend einigermaßen richtig, als in Rahmenwerk mit Lehmfüllung errichtet⁶⁵ ansieht, waren durch einen rings um die Wände sich herumziehenden, farbenprahlenden »bandartig laufenden plastischen Holzfries (*celamen*)», *varias rerum formas* darstellend, geschmückt. Ein wirkliches Gegenstück dazu haben wir nur in den in der Höhe des Eingangs sich um die Wände herum-

⁶⁵ Dass es sich um einen Rahmenbau mit Schwellen, auf den Schwellen stehenden Pfosten und oberen Rahmenbalken handelte, hat auch Palm (a. a. O., 110, 113) eingesehen. Nur kann sein Ausfüllen der Rahmen mit stehenden Bohlen in Stabbautechnik, das allein von dem unrichtigen Zusammenführen Arkonas mit den Dreischiffstabkirchen (durch Lindqvist und G. Boëthius) beruht, nicht zutreffen, da ja das Umgangsgebäude, dessen äussere Wandhöhe höchstens 2—3 m betragen haben kann, keine Höhenwirkung sondern eine ausgeprägte Längewirkung erzielte. Das die Rahmen ausfüllende Material muss demnach entweder liegende Bohlen oder mit Lehm überschmiertes Flechtwerk (vgl. die Parallelen bei Rudolph, a. a. O., 8 ff. und 109 ff.) gewesen sein. Beide Wandfüllungen sind auch aus Wollin bekannt (Wilde, a. a. O., 16 f.). Da bei der wohl nicht allzu grossen technischen Gewandtheit der Slawen in keinem der beiden gegebenen Fälle die freie Spannweite sehr gross sein kann, müssen wir an jeder Wand zwischen den Eckpfosten noch etwa 4 Pfosten ansetzten, sodass der Abstand zwischen zwei Pfosten immer etwas weniger als 3 m wird.

ziehenden Relieffriese alter kleinasiatischer Felsengräber, wie zB im Heroon von Trysa. Auch kann man natürlich mit Weber die *laquearia* Saxos buchstäblich fassen und sie als wirkliche, dem Steinbau entlehnte Dachkassetten der griechischen Tempeldecke, die von den Slawen imitiert wurde, erklären. Jedenfalls ist diese Deutung die einzige, die dem Wortlaut des Saxotextes ganz getreu bleibt und bei der man keinerlei Umdeutungsversuche bedarf. Etwas daneben haut wohl doch die Behauptung Webers, dass die slawischen sogen. Baba-Steine, Totenmahle, wo der Verstorbene in rohem Flachrelief mit Trinkhorn in der Hand und slawischer Tracht abgebildet wird, »die Urform der im Bereiche des Mittelmeeres üblichen Grabplatten . . ., wo die menschliche Gestalt, ganz flach und nur in ihren Umrissen ausgeführt«, ohne Versuch zu körperlicher Gliederung »sich von der Grundfläche ablöst« deutlich erkennen lassen.⁶⁶ Zwar sind solche Baba-Steine durch den Reisebericht Wilh. v. Rubruks (1253—55) auch für die südrussischen Polowzer (Kumanen) bezeugt,⁶⁷ aber ihr Ursprung liegt doch ganz deutlich nicht in Kleinasien, sondern bei den Turkvölkern Zentralasiens.

Nach meiner Auffassung können wir aber noch weiter gehen. Selbst die Art und Gestaltung des westslawischen Kultgebäudes als eines recht grossen, etwa quadratischen Lichthofs in der Mitte, mit einem quadratisch herumlaufenden breiten Umgang, kann ihre Vorbilder im östlichen Mittelmeergebiet gehabt haben. Denselben Grundriss und oft dieselben Dimensionen wie Arkona hatte das antike Atrium: und wohl zu bemerken nicht so sehr das von Vitruvius beschriebene, ausgesprochen römische Atrium von rektangulärem Grundriss,⁶⁸ sondern eher das quadratische Atrium in dem durchgehend griechisch-hellenistisch beeinflussten Pompeji.⁶⁹ Das *atrium tetrastylum*, in dem das Balkenviereck des Compluviums auf vier

⁶⁶ Für die Unbeholfenheit dieser slawischen Reliefs zieht Weber weniger das natürlich auch vorhandene »technische Unvermögen«, als vielmehr »die Bewahrung altüberkommener Form durch die Jahrhunderte« als Erklärung heran (ARW 1931, 73).

⁶⁷ Den Hinweis auf diese Reiseschilderung verdankt Weber R. Hennig (ARW 1931, 207).

⁶⁸ Vitruvius, Zehn Bücher über Architektur, übers. u. erläutert von J. Prestel. Lib. VI. Zur Kunstgesch. des Auslandes, Heft 102, S. 307 f.

⁶⁹ Vgl. A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst. 2. Aufl., 1908, 255 ff.

schweren Ecksäulen ruhte, ist ja nichts anderes als eine steinerne Uebersetzung von einer Holzkonstruktion, wie sie auch in Arkona vorkommt, besonders wenn, wie im Typ des *atrium displuviatum*, das Dach nach aussen, nicht nach dem Impluvium in der Mitte, herabfiel. In diesem Atriumtyp konnte auch der Lichthof grösser werden als im anderen⁷⁰ und dessen Proportionen in Verhältnis zum Umgang deswegen dieselben wie im wendischen Tempel. Nicht als Wohnhaus sondern als kultisches Gebäude begegnet das Atrium in spätantiker und besonders frühchristlicher Zeit als bedeutungsvoller Vorhof zum Heiligtum. Das war sogar Regel, dass die Basilika nicht von einem Peribolos umgeben sondern mit einem Atrium vor dem Eingangsgiebel zusammengebaut war⁷¹; aber immer blieb doch die Basilika, nichts das Atrium das grössere Bauwerk und in allen Hinsichten das Hauptgebäude. Die einzige Ausnahme von dieser Regel bildet bezeichnenderweise das frühchristliche Syrien, wo die Atrien eine deutliche Neigung zeigen, Zentral- und Hauptraum des Heiligtumskomplexes zu werden.⁷² Bei Id-Dêr in Hauran ist das Atrium ebenso lang aber doppelt so breit wie die dahinter liegende Basilika; in Kanawat, ebenfalls in Hauran, haben wir ein grosses Atrium mit sich daran, an dessen Ost- und Südseiten, anschliessenden Basiliken; in Ir-Ruḥaiyeh in Nordsyrien ist das grosse Atrium noch mehr ins Zentrum gerückt, da es an drei Seiten von kleineren Basiliken umgeben ist; in dem ebenfalls nordsyrischen Nawā (wie Ir-Ruḥaiyeh ein Baukomplex aus dem 6:ten Jh) ist sogar das Atrium mehr als doppelt so gross wie die Basilika. In der Mitte des Atriums an der frühchristlichen Basilika stand, als ein Rest des antiken Impluviums, das Waschbecken, *cantharus*, das auf einer Mosaik aus S. Vitale in Ravenna als eine Kolonne mit einem Springbrunnen oben auf dem Kapitell gestaltet ist.⁷³ Im antiken Wohnhausatrium stand ähnlicherweise, allerdings (natürlich) im Umgang, oft eine Herme mit dem Kopf des Hausbesitzers⁷⁴: also genau wie in Arkona und Garz eine

⁷⁰ Mau, a. a. O., 257.

⁷¹ H. Holtzinger, Die altchristliche Architektur in systematischer Darstellung, 1889, 9 ff.

⁷² Hierzu und zum folgenden: H. Glück, der Breit- und Langhausbau in Syrien. Zschr. f. Geschichte der Architektur. Beiheft 14, 1916, Tafel II und III.

⁷³ Holtzinger, a. a. O., 17 und Abb. 3.

⁷⁴ Mau, a. a. O., 260 f.

Säule mit Menschenkopf (und dass eben die Hermen bisweilen vielgesichtig sein konnten, haben wir oben gesehen).

Als weitere Parallelen könnten auch syrisch-palästinensische Memorialbauten mit offenem Mittelhof herangezogen werden: vor allen das eigenartige, typisch ostmittelländische Heiligtum des Simeon stylites in Kalat Seman,⁷⁵ wo mitten auf dem freien Mittelhof die mächtige Säule sich erhebt und um sie herum vier breite Basiliken ein gleicharmiges Kreuz bilden; der an sich also quadratische Mittelhof wird an den Ecken schräg abgeschnitten durch einen durch alle vier Basiliken herumlaufenden Umgang. Ebenso hatte die von Konstantin gebaute Himmelfahrt-Rotunde auf dem Oelberg in Jerusalem eine offene Mittelcella, was sicher auch die mit ihr als Vorbild errichtete S. Stefano rotondo in Rom ursprünglich gehabt hat.⁷⁶ Wir erinnern uns dabei an die offene Cella im capitolinischen Jupitertempel, wo auf einem Freilichthof mit Umgang das Idol des Terminus, ein Säulenpaar, aufgerichtet stand⁷⁷; aber für uns noch interessanter als Parallele sind die anscheinend in der Form etwa eines quadratischen Zelttes aufgehängten Pferdehäute, die Rubruk auf den Grabstätten jüngst Verstorbener unter den südrussischen Polowzern sah: »Bei einem jüngst Verstorbenen sah ich, dass sie ihm sechzehn Pferdehäute rings um das Grab gehängt hatten, vier nach jeder Himmelsrichtung zwischen hohen Stangen«.⁷⁸ Weber hat zweifelsohne recht, wenn er da sowohl die Pfosten wie die Vorhänge von Arkona wiederfindet. Für uns schliesst sich nun der Kreis ziemlich vollständig. Die durch aufgehängte Häute gebildete, nach oben offene Zeltcella über dem Grab der zum Himmel aufgestiegenen alten Ostslawen ist ja andererseits ein Gegenstück zur Himmelfahrt-Rotunde oder zum offenen Hof um die Riesensäule des hl Simeon. Hiermit ist nicht nur der durch Vorhänge abgegrenzte kultische Freilichthof der Westslawen in ähnlicher Gestalt aus etwa derselben Zeit auch für die südrussischen Ostslawen bezeugt und somit die räumlichen Bedenken überwunden, sondern durch das

⁷⁵ Abb. z. B. bei J. Roosval, *Fornkristen konst samt bysantinsk och karolingisk*. Bonniers Konsthistoria, 1933, Fig. 104.

⁷⁶ Roosval, a. a. O., 91 f.

⁷⁷ G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*. Müllers Handbuch der klass. Altertumswissenschaft, V: 4,

⁷⁸ L. Weber in ARW 1931, 207 f.

Herbeiziehen der ostmittelländisch-christlichen Kultgebäuden aus dem ersten Jahrtausend ist auch ein chronologisches Zwischenglied zwischen der kleinasiatischen oder byzantinischen Antike und dem Slawentum nach dem J. 1000 geschaffen worden. Wieneckes kurze Behauptung, die »griechische« Herleitung sei »räumlich und chronologisch unmöglich«⁷⁹ dürfte somit, sowohl was Raum wie Zeit betrifft, als unzutreffend betrachtet werden können.

VI.

Schon Sune Lindqvist, vom dem doch das näher begründete Zusammenführen Arkonas mit Alt-Uppsala stammt,⁸⁰ hatte a priori seine Bedenken, westslawischen und altgermanischen Kult miteinander zu vergleichen: »Der bedeutende Unterschied hinsichtlich Kultur-niveau, der zwischen diesen Wenden und den Schweden bestanden haben dürfte, erklärt wohl, dass die Götterbilder jener . . . wesentlich grotesker anmuten als was diejenigen der Schweden laut Adam waren. Die vielköpfigen Götzen der Rugianer erinnern an Negerkunst; ihr Kriegsgott konnte nicht, wie es Adam mit dem Odinsbild in Uppsala tat, mit den antiken Darstellungen des Mars verglichen werden. An und für sich sind also die Rügentempel keine geeigneten Ausgangspunkte, wenn wir im Gedanken den Uppsalatempel rekonstruieren wollen«. ⁸¹ Schuchhardt leitet grundsätzlich diese Elemente aus dem Mittelmeerbecken ab und sagt abschliessend: »Die Slaven wurzeln mit ihrer ganzen Kultur im fernen Südosten«. ⁸² Diese Erklärung Schuchhardts ist um so bemerkenswerter, weil er das Mittelquadrat in Arkona als Freilichthof nicht erkannt hatte und infolgedessen nicht den Zusammenhang mit den Mysterienkulten »im fernen Südosten« erfassen konnte.

⁷⁹ A. a. O., 232.

⁸⁰ Andeutungsweise hatte schon 1909 C. Borchling (Aus der slawischen Mythologie. Praehist. Ztschr. I, 179) und nach ihm 1917 Pantenius (Geschichte Russlands) einen Zusammenhang zwischen Arkona und Alt-Uppsala versucht. Nach Lindqvist-Boëthius ist diese Ansicht leider fast ein *commune bonum* geworden (vgl. z. B. Jänichen, Die Wikinger im Weichsel und Odergebiet, 59, und P. Paulsen, Axt und Kreuz bei den Nordgermanen, 1939, 206 ff.).

⁸¹ Fornvännen 1923, 102.

⁸² Arkona-Rethra-Vineta, 24.

Diese Untersuchung hat hoffentlich sowohl die Ahnung Schuchhardts wie das Bedenken Lindqvists bestätigt. Es war mein Bestreben, durch sie dazu beitragen zu können, dass für die Zukunft Alt-Uppsala und Arkona nicht zwangsweise miteinander zusammengekoppelt, sondern jedes für sich aus den Bedingungen des eigenen Kulturkomplexes heraus verstanden werden, wobei es sich immer deutlicher zeigen wird, dass die beiden überhaupt nichts miteinander zu tun haben.

Der Weg, den die ostmittelländischen Einflüsse zurückgelegt haben, um zu den Slawen zu kommen, ist nicht sehr leicht zu ermitteln, zumal das Slawentum selber, jedenfalls in der infragekommenden Zeit, wohl doch nur wenig aktiv-aufnahmefähig gewesen ist. Vielleicht irren wir nicht, wenn wir die Mutmassung wagen, dass es die russischer Waräger gewesen sind, die auf byzantinischem Boden mit den in das griechische Christentum hinübergeretteten Resten der im Zeichen der photischen Epiphanie stehenden kleinasiatisch-ostmittelländischen Mysterienkulte bekannt geworden sind, und diese als Kulturelement nach Südrussland mitgenommen haben, wo sie besonders vom Slawentum willig (passiv) aufgenommen wurden. Eine gewisse Anlehnung der dortigen Slawen an den Byzantinismus als Reaktion gegen die nordische Herrscherklasse ist neulich von Vehse⁸³ behauptet worden. Zweifelsohne lag aber auch im ganzen Wesen der ursprünglichen slawischen Licht- Sonnen- und Feuerkulte (also immer ausgesprochen photischen Charakters) ein wichtiger Grund der ganz deutlichen Aufnahmebereitschaft jener photisch-epiphhanischen Einflüsse schon lange vor.

⁸³ Nordische Staatengründer, Hamburg 1943, 42.

FREDRIK PAASCHE

AV

HARALD ELOVSON

Under innevarande arbetsår har en av Vetenskapssocietetens utländska ledamöter avlidit, professorn vid Oslo universitet Fredrik Paasche.

Fredrik Paasche var född i Nord-Norge 1886, han blev student i Oslo 1903, cand. philol. 1910, universitetsstipendiat året därpå, d:r phil. 1914, docent i tysk litteraturhistoria 1917, professor i europeisk litteraturhistoria 1920 och övertog 1938 en nyinrättad professur i medeltida litteraturhistoria. Han dog den 1 sept. i år i Uppsala, med hjärta och hjärna engagerad i kampen för sitt härtagna lands och våldförda folks befrielse, den andlige ledaren för sina landsflyktiga landsmän på denna sidan Kölen.

Den som vill ge en föreställning om Paasches insats som ledande norsk kulturpersonlighet måste, skulle jag tro, erinra om tre ting. Paasche växte upp i ett prästhem. Ett arv från denna miljö var uppenbarligen hans starka intresse för det religiösa och hans känsliga förståelse för dess skiftande yttringar i liv och konst. Han mognade snabbt till yngling med vidsträckta intressen omkring sekelskiftet 1900 och mottog bestämmande intryck från huvudströmningarna i europeiskt och nordiskt kulturliv under nittitalet: sinnet för det irrationella i tillvaron, för det estetiska, det inhemskt-folkliga, det förgångna. Han hade slutligen sina första studentår under den våg av nationell självkänsla, som lyfte hans land ut ur unionen med grannriket i öster.

Paasche vände sig tidigt till studiet av litteraturen; han hade själv ett stort stycke av en diktare i sig. Som akademisk lärare fick han Gerhard Gran, grundläggaren av det moderna litteraturhistoriska studiet i Norge, som i sina seminarier lärde ut de nyaste vetenskapliga metoderna men som i sina skrifter och föreläsningar mer var kritiker än forskare av facket. Det var en lärare, som svarade mot Paasches läggning. Vad han i några minnesord över

Gran har sagt, kan tillämpas på honom själv: »Det er ikke litteraturhistorie i vanlig mening», skriver Paasche om Grans produktion, »ikke drøftelser og beskrivelser, det er først og fremst liv; Gran beretter om et menneske som han beundrer og elsker, og hans helt kommer os nær, blir aktuel for os.» Och han fortsätter längre fram i sin minnesteckning av sin lärare: »Han blev aldrig pedant, han skrev sig ikke bort fra det levende kunstverk og ned i vidløftige undersøkelser af 'kilderne' til det ene eller andre tekststed; men han glemte ikke heller at spørre efter verkets stilling i aandslivet, efter den bærende strømning. Han var paa en gang optat av det evig menneskelige og av det historisk bestemte.» Paasche själv intresserade sig inte så mycket för det rent vetenskapliga, för lösandet av en viss uppgift, utan det var i allmänhet själva föremålet för uppgiften, som intresserade honom, vare sig det nu var fråga om en person, ett tema eller en idéströmning. Ett yttrande av Just Bing, den norske litteraturforskaren, har betecknande nog gjort ett djupt intryck på Paasche. Vid skilda tillfällen har han erinrat om det. I boken om Goethe citterar han det sålunda: »av tænkende mennesker gives det to slags, de som opsøker tingene med sin kritik, og de som opsøker dem med sin sympati.» Paasche hörde själv avgjort till den sista sortens människor. Lika betecknande är, att han på ett ställe i sin lutherbok avvisande säger om Erasmus, att denne »var kritiker, ikke entusiast». Paasche sympatiserade med entusiasterna. Han hade själv plats i deras skara. Som vetenskapsman var han också mer författare, framställare, än forskare, och som författare var han i grunden främst en förkunnare. Han hade ett budskap till sina medmänniskor, ett budskap, som kunde sammanfattas med dessa tre ord: fosterland, frihet, humanitet.

Paasche debuterade som litteraturhistoriker 1908 med skriften *Gildet paa Solhaug*, en studie i Ibsens nationalromantiska diktning. Den ingick i *Smaaskrifter* fra det litteraturhistoriske seminar, en serie, som Gerhard Gran utgav. I detta lilla arbete framstår den tjugetvååriga studenten redan färdig som forskare och skribent. Det visar, att han helt tillägnat sig den gängse vetenskapliga metodiken inom sitt fack: han har sökt upp källor, och med säker hand fastställer han förebilder och påverkningar, men han vill tydligen i likhet med sin lärare undgå att verka lärd, verka pedant. Detta kommer fram i framställningen. Han har inskränkt den vetenskap-

liga apparaten till det minsta möjliga. Hans stil är mera skönlitterär än vetenskaplig. Paasches språkkonst, som ger honom en plats bland det moderna Norges främste prosaister och som gjorde honom till en talare av rang, är redan nu i sina huvuddrag klart utformad. Han strävar efter knapphet och koncentration. Han använder så gott som genomgående huvudsatser, då och då faller han in en ofullständig sats, gärna i frågans eller utropets dräkt. Ordföljden är inte sällan omvänd, särskild när han öppnar satsen med favoritordet »slikt». Han utnyttjar gärna allitterationen. I ordval och ordfogning anknyter han avsiktligt till talspråket. Paasches från början på en gång enkla och raffinerade stil skulle stärkas av hans djupa studier i den norsk-isländska sagan. Det är betecknande, att Paasche ägnat ett avsnitt av sin undersökning av Gildet paa Solhaug åt skådespelets stil. I sin följande produktion skulle han gång på gång lägga fram stiliakttagelser. De är aldrig systematiskt gjorda, de bygger mer på intryck än på metodiska studier, men de är alltid av stort värde.

Den uppgift Paasche hade ställt sig i sitt debutarbete, en analys av Ibsens ungdomsverk Gildet på Solhaug, hade fört honom till ett ingående studium av den norska romantiken, dess utländska förutsättningar, främst romantiken i Tyskland, och dess inhemska källor, den medeltida diktningen, folksagan och folkvisan, och den fornordiska litteraturen, den norsk-isländska poesin och prosan. Han hade härmed kommit in på ämnen, som han i fortsättningen sågott-som helt skulle ägna sitt intresse och sina studier.

Paasche vände sig först till den norsk-isländska medeltidslitteraturen och inriktade sig till en början betecknande nog på den religiösa dikten. Resultatet av sina undersökningar framlade han i doktorsavhandlingen »Kristendom og kvald. En studie i norrøn middelalder» (1914). Med detta arbete hade Paasche ett dubbelt syfte. Han ville för det första visa, vilken stor roll den europeiska katolicismen spelat för den norska religiösa medeltidsdikten. Paasche ger här prov på sin förtrogenhet med den komparativa forskningsmetod, som under början av detta sekel befruktade den nordiska litteraturvetenskapen. Han kom till bestående resultat. För det andra ville Paasche med sin undersökning visa, och det var för honom det viktiga, att kristendomen snabbare än man tidigare velat räkna med hade återverkat på liv och tanke i Norge. Härmed

hade litteraturhistorikern gått över på historikernas marker. Han mötte här kritik, men han avskräcktes inte från att fortsätta de studier han tagit upp. Även om han i fortsättningen skulle skriva ett par stora litteraturhistoriska översiktsarbeten, får han nog karakteriseras som historiker, kulturhistoriker.

Sin avhandling kompletterade Paasche ett år senare med en karakteristik och en översättning av Lilja, den isländske munken Eystein Asgrimssons berömda kväde till jungfru Marias ära, den nordiska medeltidens förnämsta religiösa dikt.

Närmast med hänsyn till de lokala akademiska befordringsmöjligheterna vände nu Paasche sig ett slag bort från den nordiska medeltidskulturen till den tyska litteraturen och skrev ett par små fina böcker om Luther (1917) och Goethe (1918); för karakteristiken av den tyske reformatorn drog han nytta av sina förtrogenhet med den europeiska medeltidskulturen. Paasche sökte sig emellertid snart åter till sitt egentliga forskningsfält och publicerade i rask följd en serie biografier över norska och isländska stormän.

1920 kom Kong Sverre, mästerverket i Paasches produktion. Den förnämsta källan för detta verk om den norska medeltidens märkligaste regent var Sverres saga, men Paasche har också använt annat material, övriga norsk-isländska sagor, latinska krönikor, såväl inhemska som utländska, brev, lagtexter och skaldevers, men det är karakteristiskt för Paasche, att han inte tagit till uppgift att enligt den historiska metod, som Lauritz Weibull här i Lund utbildat under seklets första decennier och som han givetvis kände till, källkritiskt pröva sagan om Sverre, utan han har främst varit inriktad på att återberätta sagan. Höjdpunkten i framställningen, den inträngande och fint nyanserade karakteristiken av Sverre, bygger sågott som helt på sagan, som Paasche genomgående är böjd att ge vitsord. Ett litet exempel kan belysa hans inställning. Sagan om Sverre återger en rad drömmar konungen ska ha haft. Paasche inser naturligtvis, att detta källmaterial är mycket skört — drömmarna kan ha omformats av konungen, när han berättade dem, de kan ha blivit inskjutna i sagan efteråt, de kan vara litterära — men det är betecknande för Paasche, att han inte kan avstå från att utnyttja dem: »kjernen i dem kan allikevel være egte», hävdar han, »og de kan ha virket på kongen, som sagan fremstiller det.» Om detta kan man inte med säkerhet veta något.

Boken om Sverre är mindre en historisk avhandling än en historisk roman. Bl. a. för att inte göra berättelsens gång för släpande hade Paasche, som han själv framhåller i förordet till boken, lyft en del av den vetenskapliga diskussionen ut ur den sammanhängande framställningen och förpassat den till anmärkningarna i slutet av boken. Av samma typ som boken om Sverre är den lilla skrift Paasche 1921 gav ut om den andre av de stora norska medeltidskungarna, Olav den hellige.

Ännu starkare än i dessa kungabiografier framträdde berättaren Paasche i den stora boken Snorre Sturlason og Sturlungerne, färdig 1922. Paasche har även här använt allt tillgängligt material, men främst har han stött sig på den s. k. Sturlunga saga, ett isländskt historiskt sammelverk från omkr. 1300, den viktigaste källan för Islands politiska historia under de ödesdigra 11- och 1200-talen. Han har på ett beundransvärt sätt levt sig in i dessa våldsamma brytningstider. Det är naturligt för honom att i bokens förord förklara, att han så mycket som möjligt försökt skildra och döma från tidsålderns egen ståndpunkt, inte från det tjugonde århundradets. Han har i framställningen intimt anslutit sig till sagastilen och har tillochmed i sitt språk tagit upp norsk-isländska ord; så ersätter han t. ex. det dansk-tyska ordet »føle» med det fornnordiska »kjenne».

När Paasche vid början av 20-talet tillsammans med sin vän Francis Bull, Gerhard Grans efterträdare, gjorde upp planen till en handbok i norsk litteraturhistoria, som skulle bilda en motsvarighet till de verk som vi svenskar har i »Schüek och Warburg» och danskarna i »Petersen og Andersen», var det naturligt, att det kom på hans lott att teckna den isländska litteraturen och den norska medeltiden, en teckning, som fyllde det första bandet av Norsk litteraturhistorie, utgivet 1924, och att skildra den norska romantiken, som han behandlade i verkets tredje del, utgiven 1932, där Henrik Wergeland, portalfiguren till »det nationale gjennombruds tid», den norske diktare, som stod Paasches hjärta närmast, fick huvudparten av framställningen.

Sedan Paasche avslutat sitt medarbetarskap i handboken, vände han åter till sitt egentliga forskningsfält, nu för att ge en sammanfattande framställning av norsk kulturhistoria från äldsta tid fram till 1319, då den siste av den gamla kungaätten dog. Verket skulle

heta Dronning Ragnhilds tre, och det skulle omfatta två delar, en om vikingatiden och en om sagatiden, där skildringen av mötet mellan »'forn' tro og kristen tro» skulle vara det centrala. Bara den första delen blev färdig. Den kom ut 1938 och bar den målände titeln Landet med de mørke skibene. Det var ett väldigt material Paasche här utnyttjade, men han överväldigades aldrig av det. Han syns ha haft alla skriftliga källor, historiska och litterära, inhemska och utländska, i minnet. Han kände igrund forskningen på området. Han var väl förtrogen med de arkeologiska fynden och konstminnesmärkena. Han hade gjort vidsträckta resor för att med egna ögon få se de miljöer han skulle teckna: Island, Färöarna, ögrupperna kring England. Skrivsättet är starkt koncentrerat. Paasche har till det yttersta fått spänna sin enastående förmåga att referera, att anbringa belysande citat. Men trots koncentrationen är framställningen levande, åskådlig; den formar sig inte sällan till scener. Paasche lever så intensivt med i sin berättelse, att han griper till presens. Han är själv med om vad han skildrar. Läsaren ryckes med. Han ser och hör.

Paasches författarskap, alltifrån den lilla ibsenstudien till det stora verket om vikingatiden, innehåller en lång rad variationer över ett grundtema: Norge. Det nationella var ett huvudvärde för honom, det förnämsta kanske. Det var den norska nationalkänslans historia han utforskade och delvis skrev. Redan i debutskriften kommer Paasches nationella inriktning fram på ett betecknande sätt, när han försäkrar: »Vor romantik blev virkelig i enver betydning av ordet national, noget for oss eiendommelig», och han spärrar ordet »national». Kong Sverre fångslar honom främst genom »sin nationale linje». Det är med sorg han skildrar, hur den norska nationalkänslan mot medeltidens utgång försvagas mer och mer för att nästan tyna bort, men man kan höra, hur han gläder sig, när han kan sluta sin översikt över den medeltida norska litteraturen med att fastställa, att sinnet för det förgångna, det egna, det nationella, vaknar upp igen vid övergången till nya tiden. »Fortiden hørtes», utbrister han och låter framställningen mynna ut i några ord, fulla av stilla jubel: »Kong Olav rider, og aakeren som laa traaket, reiser sig.» Och i sin teckning av den norska roman-

tiken får han visa, hur den norska nationalkänslan äntligen slår ut i full blom. Han slutar sin skildring av »det nationale gjennombruds tid» med dessa rader: »Sansen for det nationale førte med sig ivrig optathet av historien. Den var ikke død; det gamle levde, i folketraditionerne, i sproget. Gjennem folket og den natur som hadde fostret folket — »Fjeldnaturen», som var »Et Hedenolds Billed, et Eddadigt» — kom Edda og saga nær. Og Saga-Norge blev en magt i ny norsk digtning og i nationens inderste vilje.» Under detta sekel har ingen ivrigare och innerligare verkat för att för sina landsmän levandegöra detta »Saga-Norge» än Fredrik Paasche.

Hur ivrigt än Paasche betonade det nationella, var han ingen nationalist, än mindre chauvinist. Inte heller var han reaktionär. Det är med tydlig personlig tillfredsställelse han i sin bok om Goethe anser sig kunna konstatera, att denne i grunden inte var reaktionär. Han prisar den tyske diktarens liberalitet: »Han stod alle dage med ansigtet vendt mot vinden, traditionens, fordommenes, slendrianens vind. Det gode var det gode, — i hvilken leir det saa fandtes.» Nationalkänslan var hos Paasche från början intimt förbunden med frihetskänslan. Redan i debutskriften talar han som ung student om »den dype frihetstrang, som er saa befestet i vort folks væsen». Det som inte minst fånglade honom hos Wergeland var dennes djupa frihetsbehov och starka frihetskav.

Nationalkänslan och frihetskänslan var hos Paasche i sin tur parade med ett starkt humanitärt patos, och det var dessa tre känslor, som bestämde hans reaktion inför händelserna den nionde april 1940 och som bar upp hans gärning i fortsättningen fram till hans död i landsflykt, en gärning, som är tillräckligt känd för att det här ska vara nog att bara i beundran och vördnad erinra om den. Han utförde denna sin gärning i den fasta förhoppning om en ny dag, som delas av varje ärlig nordbo och som en av hans lands yngre diktare har gett uttryck åt i en versrad, vars kärva knapphet måste ha glatt ordkonstnären Paasche:

de kuer aldri oss.

CARL SAHLIN

AV

RAGNAR JOSEPHSON

Den 22 januari i år avled vid 81 års ålder vår stiftande ledamot fil. hedersdoktor Carl Sahlin.

Carl Sahlin föddes 15 dec. i Vollsjö i Skåne. Att ättlingen av den kända västmanländska släkten valde denna skånska bygd till sin födelseort berodde på att hans fader, fabriksägare Carl Peter Sahlin, här drev ett färgeri från 1858. Detta färgeri klädde de skånska allmogekvinnorna med varma filtschalar på vintern och med lätta huvuddukar på sommaren och lät de skånska flickorna gå i ljusa kulörta bomullsklänningar. Rörelsen gick genom en lysande skötsel mot stor utveckling och fick från 1872 en filial i Eslöv. Det eslövska färgeriet utrustades med eget ullspinneri och väveri och blev grunden till den stora beklädnadsindustri, som alltjämt i Eslöv ledes av den Sahlinska släktens starka händer. Dess förre ledare var framlidne fabriksägaren Albert Sahlin, Carl Peters son. Dess nuvarande ledare är hans sonson, doktor Bo Sahlin. Båda dessa betydande driftsledare och mångsidigt kulturellt verksamma män har Vetenskaps-societeten äran att räkna i sina stiftande ledamöters krets.

Dessa båda trivdes väl på skånska slätten, men Carl Sahlin återvände till sin släkts bergiga hemtrakter. Efter metallurgiska studier vid Bergshögskolan i Stockholm kom han år 1888 som bergselev till Stora Kopparberget, blev gruvmästare och bergsingeniör och stannade där till år 1900. Detta år blev han disponent på Laxå bruk i Örebro och där verkade han till år 1917. Från detta år ägnade han sin tid uteslutande åt ledningen av ett stort antal ekonomiska, tekniska och museala företag, som ville försäkra sig om hans kraft. Men till vilka äreplatser än livet förde honom, förblev han bergsman. Hans hjärta hade nu en gång blivit bergtaget och han blev trogen sin ungdoms yrke.

Vad allt han uträttat som praktiker kan här inte talas om. Men det visade sig snart att det dock inte var som praktiker utan som historiker han skulle utföra sin mäktiga livsgärning. Han hade inte

väl kommit till Bergslagen innan han började lägga upp en stor volym över Stora Kopparbergs samtliga järngruvor med uppgifter av historisk, geologisk och teknisk art. Denna liggare, som kallas den »sahlinska bibeln», blev av stor betydelse för all framtida forskning och bildar inledningen till Sahlins väldiga bergshistoriska och museala arbeten.

Var han gick fram, växte det upp museer efter honom. Vid Falu gruva samlade han sålunda allt han kunde komma över, kartor, dokument, böcker, modeller, verktyg, mineralier, mynt och kunde år 1895 öppna Bergslagens museum i Kopparvågens gamla vackra salar. Det har gått mot stor utveckling sedan det utvidgats med Stor Gruvstugans lokaler och sedan det, efter Sahlins initiativ, även framvisar bolagets nuvarande arbetsmetoder.

När Sahlin kom till Örebro län, satte han igång med nya museiplaner. År 1901 grundade han Laxå bruksmuseum, det första hembygds museet i Örebro län, och år 1906 framlade han i samarbete med rektor Johan Vilhelm Jonsson förslag till Örebro läns museum. Hans mening var att inte bara samla kulturhistoriska och tekniska föremål, i samband med dem ville han anlägga ett forskningsinstitut och en undervisningsanstalt. År 1907 kunde museet efter en reducerad plan öppnas i Örebro slott.

Samtidigt med sina arbeten för allmänna samlingar drev Sahlin en stor privat samlarverksamhet över svensk bergshantering. Med outtröttlig iver sammanbragte han bilder över gruvor, järnverk, vattenfall i bergshanteringens tjänst, samt porträtt av bergsmän. Bildsamlingarna donerades till Jernkontoret och när de år 1933 registrerades, bestodo de av omkring 6000 bilder av bruk och gruvor, och av omkring 7000 porträtt av bergsmän. Allt detta står forskningen till tjänst och intet arbete inom dessa områden kan reda sig utan de Sahlinska samlingarna.

Men det största initiativet var dock Tekniska Museet i Stockholm. Många krafter ha deltagit i dess bildande, men Sahlin står som dess grundare, dess första ordförande och dess störste donator. När Tekniska museet år 1933 fick sin byggnadsfråga löst, överlämnade Sahlin till detsamma sina bergshistoriska samlingar, som bildar stommen i dess dokumentariska arkiv. Det var även efter en av honom författad promemoria, som museet fick sin art, sitt innehåll och sina insamlingsmetoder bestämda.

Sammlarverksamheten stod i förbund med forskarverksamheten. Carl Sahlins tryckta skrifter komma upp till det imponerande antalet av 382, allt från den första stipendiatberättelsen från år 1890 till en skrift år 1941, som handlar om dryckeskärl och vars titel, Bergsverkens välgång, lyder som en avskedshälsning.

De flesta av dessa skrifter behandla den äldre järntillverkningen, tiden från 1500-talet till 1800-talets mitt. Det är mångtaliga monografier över järngruvor, masugnar, gjuterier och bruk. Då ett svenskt järnbruk, i motsats till de utländska, ofta har stora ägor och är förenat med skogsskötsel och trävarurörelse, sträckte sig Sahlins forskning ofta över hela bygdens förhållanden. Han gjorde även studier till järnhandelns historia, och var den första som gav en sammanhängande framställning av det världsberömda svenska stålet. I andra skrifter skildrade han den svenska koppar- och silverbrytningen och guldfyndet i Norden. Men hans sunda instinkt varnar för den farliga guldfibern, som låter nedlägga pengar i fruktlösa gruvföretag, där vinsten från ett eller annat schackt spelas mångdubbelt ner i underjorden på andra ställen. Berggrundens skatter, säger han, äro inte blott i goda tomtars vård. De bevakas även av hiskliga drakar, som tycka om att bringa bergsmännen ofärd.

Den sista meningen är typisk för en sida i Sahlins författarskap. Hans historiska framställning är visserligen saklig, väldokumenterad och realistisk. Men han hade även ett starkt sinne för de djupa schaktens trolldom, för sägnerna, som växa i jordens mörka inandömen. Han lyssnade till gruvans suckar och hans hjärta kände med alla de bergsmän, som offrat sitt liv i det vådliga yrket. Han skrev om slagrutor och om varsel, om svartkonst vid skattsökning och om vissling i gruvan. Som ett exempel på hans mångsidighet i tolkningen kan anföras hans undersökning av den kända historien om den förstenade gruvarbetaren i Falun. År 1720 upptäcktes i Falu gruva den fullkomligt bevarade kroppen av en gruvdräng, vars namn var Matts Israelson och som 50 år tidigare förolyckats under ett ras. Han togs upp, folk samlade sig kring honom och en åldrig kvinna föll med ett utrop ned vid hans sida. Hon återfann sin trolovade lika ung som han var då han för ett halvt sekel sedan lämnat henne och mött sitt öde. Matts kropp sattes i glasskåp och hörde ett 30-tal år till gruvans sevärdheter. Sahlin har gjort en kemisk undersökning av gruvvattnets konserverande egenskaper och visat att gruvan genom detta äger

en mystisk kraft att bevara sina offer oförändrade genom långa tider. Och han har visat hur detta möte mellan en gumma och hennes förstenade ungdomsälskade fångat skaldernas fantasi. Det är en hel litteratur, som uppstått därom; de tyska romantikerna von Arnim och E. T. A. Hoffman, den österrikiske skalden Hoffmannsthal, den svenske författaren Per Hallström och många andra ha diktat vidare på motivet och kanske ingen händelse har gjort Falu gruva så bekant i hela världen som denna. Även för Carl Sahlin och hans gärning har berättelsen om Matts Israelson sin djupa innebörd. Den utgör en sann symbol över kärleken till bergsmannens kall, över faran och hemlighetsfullheten i bergens innanmäten och över gruvans underbara kraft.

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND.

Beskyddare och Præses illustris.

H. K. H. KRONPRINSEN.

Bortgångna hedersledamöter.

- MONTELIUS, GUSTAF OSCAR AUGUSTIN, riksantikvarie, f. $9/9$ 1843,
† $4/11$ 1921.
- THOMSEN, VILHELM LUDVIG PETER, excellens, professor, f. $25/1$ 1842,
† $13/5$ 1927.
- TEGNÉR, ESAIAS HENRIK WILHELM, professor, f. $13/1$ 1843, † $21/11$
1928.
- V. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, ULRICH, excellens, professor, f. $22/12$
1848, † $25/9$ 1931.
- MÜLLER, SOPHUS OTTO, museumsdirektör, f. $24/5$ 1846, † $24/2$ 1934.
- KOCK, KARL AXEL LICHNOWSKY, professor, f. $2/3$ 1851, † $18/3$ 1935.
- MEILLET, PAUL JULES ANTOINE, professor, f. $11/11$ 1866, † $21/9$ 1936.
- EVANS, SIR ARTHUR JOHN, professor, f. $8/7$ 1851, † $11/7$ 1941.

Hedersledamöter.

- WÖLFFLIN, HEINRICH, professor, Zürich, f. $21/6$ 1864, 34.
- CROCE, BENEDETTO, senator, Neapel, f. $25/2$ 1866, 34.
- HIRN, YRJÖ, professor emeritus, Helsingfors, f. $7/12$ 1870, 39.
- NILSSON, NILS MARTIN PERSSON, professor emeritus, Lund, f. $12/7$
1874, 41.
- WEIBULL, LAURITZ ULRIK ABSALON, professor emeritus, f. d. præses,
Lund, f. $2/4$ 73, 43.

Styrelse.

Præses: RAGNAR JOSEPHSON (1941).

V. præses: Vakant.

Sekreterare: KRISTER HANELL (1941).

Bibliotekarie: TURE JOHANNISSON (1942).

Skattmästare: THORILD DAHLGREN (1942).

Medlemmar: ALGOT WERIN (1942), BO SAHLIN (1943), STURE BOLIN (1943), STIG THOTT (1941).

Suppleanter: KARL GUSTAV LJUNGGREN (1943), SVEN KJÖLLERSTRÖM (1942), ALBERT WIFSTRAND (1941).

Valnämnd.

Ordförande: Soc:s Præses.

Medlemmar: IVAR LINDQUIST (1942), ALBERT WIFSTRAND (1942), STURE BOLIN (1943), KRISTER HANELL (1943).

Suppleanter: ERIK ROTH (1942), TURE JOHANNISSON (1943).

Granskningsnämnd.

Ordförande: Soc:s Sekreterare.

Medlemmar: ALBERT WIFSTRAND (1942), STURE BOLIN (1942), RAGNAR JOSEPHSON (1943), KARL GUSTAV LJUNGGREN (1943).

Bortgångna stiftande ledamöter.

v. HALLWYL, WALTER, greve, f. $^{26}/_1$ 1839, † $^{27}/_2$ 1921.

EDSTRAND, REINHOLD THEODOR WERNER, direktör, f. $^{15}/_6$ 1882, † $^{25}/_{11}$ 1923.

SWARTZ, CARL JOHAN GUSTAF, universitetskansler, f. $^{5}/_6$ 1858, † $^{6}/_{11}$ 1926.

PETRÉN, KARL ANDERS, professor, f. $^{2}/_{12}$ 1868, † $^{16}/_{10}$ 1927.

WACHTMEISTER, AXEL WILHELM, greve, kammarherre, f. $^{16}/_7$ 1869, † $^{24}/_8$ 1929.

ENGSTRÖM, MAX EMIL LEOPOLD, konsul, f. $^{15}/_{11}$ 1867, † $^{25}/_3$ 1930.

v. GEIJER, FREDRIK WILHELM GUSTAF, ryttmästare, godsägare, f. $^{8}/_2$ 1865, † $^{16}/_5$ 1930.

v. HALLWYL, ANNA FREDRIKA WILHELMINA, f. KEMPE, grevinna, f. $^{1}/_{10}$ 1844, † $^{27}/_7$ 1930.

HAFFNER, JOHAN, stadsläkare, f. $^{6}/_9$ 1876, † $^{14}/_4$ 1931.

SAHLIN, JOHAN ALBERT, fabriksägare, f. $^{7}/_9$ 1868, † $^{17}/_5$ 1936.

SWARTZ, PEHR JOHAN JACOB, direktör, f. $^{21}/_{10}$ 1860, † $^{5}/_6$ 1939.

WESTRUP, JOHAN WILHELM MAGNUS, v. konsul, f. $^{13}/_5$ 1862, † $^{9}/_{11}$ 1939.

LUNDAHL, NILS, fil. dr., f. $^{23}/_5$ 1858, † $^{16}/_6$ 1940.

GYLLENKROK, NILS JOHAN MALCOLM, friherre, hovstallmästare, f. $^{15}/_{10}$ 1887, † $^9/4$ 1941.

COYET, HILDA ELEONORE HENRIETTE DOROTÉE AMELIE, f. friherrinna CEDERSTRÖM, f. $^{16}/3$ 1859, † $^{28}/8$ 1941.

MONTELIN, ADOLF FREDRIK, apotekare, f. $^{17}/1$ 1871, † $^{28}/_{10}$ 1941.

SAHLIN, CARL ANDREAS, fil. dr., f. $^{15}/_{12}$ 1861, † $^{22}/1$ 1943.

Stiftande ledamöter.

BERGER, SVANTE EDVIN LARSSON, direktör, Halmstad, f. $^{13}/5$ 71, 20.
v. SCHMITERLÖW, ADELHEID EMMA OTBURGIS, fröken, Smålands Rydaholm, f. $^{15}/8$ 75, 20.

JACOBSEN, HELGE, direktör, Köpenhamn, f. $^{24}/_{12}$ 82, 21.

EDSTRAND, KARIN THEKLA ELEONORA, fröken, Malmö, f. $^3/7$ 80, 21.

NORDQVIST, GUNHILD THERESIA ELVIRA, f. EDSTRAND, doktorinna, Sjöbo, f. $^{23}/9$ 83, 21.

ROOS, AXEL BERNHARD, jur. dr., advokat, Malmö, f. $^4/3$ 86, 21.

DUNKER, HENRY CHRISTIAN LOUIS, fabriksdisponent, Hälsingborg, f. $^6/9$ 70, 25.

LUNDSTRÖM, MARGIT JOHANNA PALÆMONA CECILIA, f. VON GEIJER, överstinna, Vegeholm, f. $^{24}/2$ 1907, 32.

DAHLGREN, STURE HJALMAR THORILD, fil. dr., assurancesdirektör, Malmö, f. $^{25}/6$ 88, 33.

WEIBULL, MÄRTA MARIA (MARY) SOFIA, f. FAHLBECK, professorska, Göteborg, f. $^{18}/1$ 97, 34.

WIJKANDER, KLARA SEVERINA, f. KOCK, fru, Göteborg, f. $^{28}/_{11}$ 88, 40.

SAHLIN, BO KARL HENRIK, med. lic., direktör, Eslöv, f. $^{24}/7$ 01, 40.

THOTT, GUSTAF OTTO TAGE STIG, greve, hovjägmästare, Skabersjö, f. $^{29}/1$ 85, 41.

EHRNBERG, GÖSTA THEODOR, direktör, Simrishamn, f. $^{26}/5$ 95, 42.

BERGH, THORSTEN CHRISTIAN HOWARD, jur. o. fil. kand, fabriksdisponent, Malmö, f. $^1/_{10}$ 01, 43

Seniorer.

PEDERSEN, HOLGER, professor emeritus, Köpenhamn, f. $^7/4$ 67, 21.

BROCH, OLAF, professor, Oslo, f. $^4/8$ 67, 20.

HAHR, AUGUST, professor emeritus, Uppsala, f. $^{21}/_{10}$ 68, 21.

CUNY, ALBERT, professor, Bordeaux, f. $^{16}/5$ 69, 24.

- RAQUETTE, GUSTAF RICHARD, docent, Lund, f. $\frac{7}{2}$ 71, 25.
 MOBERG, CARL AXEL, professor emeritus, Lund, f. $\frac{15}{6}$ 72, 20.
 GRØNBECH, VILHELM PETER, professor, Gjentofte, f. $\frac{14}{6}$ 73, 20.
 KOHT, HALVDAN, professor, Oslo, f. $\frac{7}{7}$ 73, 22.
 SOUTER, ALEXANDER, professor, Oxford, f. $\frac{14}{8}$ 73, 27.
 WALBERG, FRANS GUSTAF EMANUEL, professor emeritus, Lund, f. $\frac{24}{12}$ 73, 27.
 ANDERSSON, JOHAN GUNNAR, professor emeritus, Stockholm, f. $\frac{3}{7}$ 74, 25.
 CHRISTENSEN, ARTHUR EMANUEL, professor, Köpenhamn, f. $\frac{9}{1}$ 75, 27.
 FABRICIUS, KNUD FREDERIK KROG, professor, Köpenhamn, f. $\frac{13}{8}$ 75, 25.
 HESSELMAN, BENGT IVAR, professor emeritus, Uppsala, f. $\frac{21}{12}$ 75, 25.
 POULSEN, POUL FREDERIK SIGFRED, museumsdirektör, Köpenhamn, f. $\frac{7}{3}$ 76, 21.
 HECHT, HANS, professor, Berlin, f. $\frac{16}{7}$ 76, 24.
 HEINERTZ, NILS OTTO, lektor, Stockholm, f. $\frac{5}{11}$ 76, 21.
 ARUP, ERIK IPSEN, professor, Köpenhamn, f. $\frac{22}{11}$ 76, 20.
 EKWALL, BROR OSKAR EILERT, professor emeritus, Lund, f. $\frac{8}{1}$ 77, 25.
 TUNELD, EBBE OSCAR, professor, Arild, f. $\frac{7}{4}$ 77, 21.
 SHETELIG, HAAKON, professor, Bergen, f. $\frac{25}{6}$ 77, 21.
 THEANDER, CARL EJLERT OLOF, lektor, Stockholm, f. $\frac{10}{2}$ 78, 20.
 v. SRBIK, HEINRICH RITTER, professor, Wien, f. $\frac{10}{11}$ 78, 30.
 OLSEN, MAGNUS BERNHARD, professor, Oslo, f. $\frac{28}{11}$ 78, 20.
 v. SYDOW, CARL WILHELM, professor, Lund, f. $\frac{21}{12}$ 78, 20.
 ARNE, TURE ALGOT J:SON, professor, antikvarie, Stockholm, f. $\frac{7}{5}$ 79, 20.
 ROOSVAL, JOHNNY AUGUST EMANUEL, professor, Stockholm, f. $\frac{29}{8}$ 79, 20.
 FRÖDIN, JOHN OTTO HENRIK, professor, Uppsala, f. $\frac{16}{4}$ 79, 25.
 SCHMEIDLER, BERNHARD, professor, Erlangen, f. $\frac{6}{8}$ 79, 24.
 MAWER, ALLEN, professor, London, f. $\frac{8}{5}$ 79, 24.
 EIDEM, ERLING, ärkebiskop, Uppsala, f. $\frac{23}{4}$ 80, 20.
 LÖFSTEDT, HAIMON EINAR HARALD, professor, rector magnificus, f. d. præses, Lund, f. $\frac{15}{6}$ 80, 20.

- LAMM, MARTIN, professor, Stockholm, f. $^{22}/_6$ 80, 20.
RUDBERG, GUNNAR, professor, Uppsala, f. $^{17}/_{10}$ 80, 20.
TUXEN, POUL, professor, Köpenhamn, f. $^8/_{12}$ 80, 23.
KONOPCZYNSKI, WLADYSLAW, professor, Krakov, f. 80, 24.
KARITZ, ANDERS, professor, Uppsala, f. $^{28}/_2$ 81, 20.
LINDKVIST, ERIK HARALD, rektor, Hälsingborg, f. $^{14}/_{10}$ 81, 20.
LANDQUIST, JOHN, professor, Lund, f. $^3/_{12}$ 81, 21.
LIESTØL, KNUT, professor, Oslo, f. $^{13}/_{11}$ 81, 20.
MATTHIESSEN, HUGO ALBERT, museumsinspektör, Köpenhamn, f. $^{19}/_{12}$ 81, 20.
TUNBERG, SVEN AUGUST DANIEL, professor, rektor, Stockholm, f. $^{1}/_2$ 82, 20.
SMITH, HELMER, professor, Uppsala, f. $^{26}/_4$ 82, 23.
NELSON, HELGE MAGNUS OSKAR, professor, Lund, f. $^{15}/_4$ 82, 23.
LINDQUIST, ADOLF NATANAEL (NATAN), professor, Uppsala, f. $^5/4$ 82, 33.
LINDBLOM, CHRISTIAN JOHANNES, professor, Lund, f. $^7/6$ 82, 34.
HARVA, UNO NILS OSCAR, professor, Helsingfors, f. $^{31}/_8$ 82, 22.
JACOBSEN, ELISABETH (LIS), dr. phil., Humlebæk, f. $^{29}/_1$ 82, 33.
BÖÖK, MARTIN FREDRIK CHRISTOFFERSSON, professor, Lund, f. $^{12}/_5$ 83, 20.
BELFRAGE, SIXTEN ESBJÖRN MAURITZ, fil. dr., Åkarp, f. $^{27}/_7$ 83, 27.
PALMÉR, JOHAN, docent, lektor, Lund, f. $^3/_{12}$ 83, 28.
PEDERSEN, JOHANNES PEDER EJLER, professor, Köpenhamn, f. $^7/_{11}$ 83, 27.
NYMAN, ALF TOR, professor, f. d. præses, Lund, f. $^{12}/_3$ 84, 20.
SAHLGREN, GUSTAF FREDRIK JÖRAN, professor, Uppsala, f. $^8/4$ 84, 20.
SEIP, DIDRIK ARUP, professor, Oslo, f. $^{31}/_9$ 84, 35.
KJELLIN, TOR HELGE, professor, museiintendent, Karlstad, f. $^{24}/_4$ 85, 20.
LILJEGREN, STEN BODVAR, professor, Uppsala, f. $^8/5$ 85, 20.
LAGERROTH, LARS FREDRIK BARTHOLD, professor, Lund, f. $^{10}/_9$ 85, 20.
ANDERSON, WALTER, professor, Königsberg, f. $^{10}/_{10}$ 85, 32.
PASQUALI, GIORGIO, professor, Florens, f. $^{29}/_4$ 85, 32.
JAAKKOLA, KAARLE JALMARI, professor, Helsingfors, f. $^1/1$ 85, 35.
MÖRNER, AGNES MARIANNE, rektor, Malmö, f. $^4/1$ 86, 20.
VASMER, MAX, professor, Berlin-Wilmersdorf, f. $^{28}/_2$ 86, 30.

- WEIBULL, CURT HUGO JOHANNES, professor, rektor, Göteborg, f. $19/8$ 86, 20.
- NORDAL, SIGURÐUR, professor, Reykjavik, f. $14/9$ 86, 36.
- BONNESEN, STEN, lektor, Vänersborg, f. $11/10$ 86, 22.
- BULL, FRANCIS, professor, Oslo, f. $4/10$ 87, 32.
- FRIIS-JOHANSEN, KNUD, professor, Köpenhamn, f. $1/11$ 87, 37.
- CARLSSON, OSCAR GOTTFRID HENRIK, professor, Lund, f. $18/12$ 87, 25.
- FRAENKEL, EDUARD, professor, Oxford, f. $17/3$ 88, 33.
- PERSSON, AXEL WALDEMAR, professor, Uppsala, f. $1/6$ 88, 20.
- JAEGER WERNER, professor, Chicago, f. $30/7$ 88, 27.
- LESCH, BRUNO LORENZ NICOLAUS, professor, rektor, Helsingfors, f. $2/8$ 88, 42.
- NÖRLUND, POUL, museumsdirektör, Köpenhamn, f. $4/11$ 88, 24.

Arbetande ledamöter.

a. Inländska.

- KARLGREN, KLAS BERNHARD JOHANNES, professor, Stockholm, f. $5/10$ 89, 20.
- WERIN, ALGOT GUSTAF, docent, bokförläggare, Lund, f. $19/10$ 92, 25.
- CARLQUIST, NILS WILHELM GUNNAR, överbibliotekarie, Lund, f. $3/2$ 89, 25.
- LINDQUIST, IVAR ARTUR, professor, Lund, f. $31/5$ 95, 25.
- ANDERBERG, GUSTAF ALFRED RUDOLF, professor, Uppsala, f. $6/i$ 92, 26.
- CARLSSON, NILS GUNNAR, lektor, docent, Stockholm, f. $7/3$ 94, 26.
- THOMSON, ARTHUR NATANAEL, landshövding, Malmö, f. $6/11$ 91, 27.
- KNUTSSON, KNUT PETER, professor, stadsbibliotekarie, Stockholm, f. $5/3$ 97, 28.
- JOSEPHSON, RAGNAR, professor, Lund, f. $8/3$ 91, 29.
- ASPELIN, GUNNAR, professor, Göteborg, f. $23/9$ 98, 29.
- BRILIOTH, YNGVE TORGNY, biskop, Växjö, f. $12/7$ 91, 30.
- BOLIN, ANDERS STURE RAGNAR, professor, Lund, f. $27/5$ 00, 30.
- WIFSTRAND, SVEN ALBERT, professor, Lund, f. $3/3$ 01, 30.
- TILANDER, ARTUR GUNNAR, professor, Stockholm, f. $22/7$ 94, 31.
- ANDERSSON, CARL INGVAR, fil. dr., Stockholm, f. $19/3$ 99, 31.

- HARRIE, IVAR OLAV, skriftställare, Stockholm, f. $18/3$ 99, 32.
NOREEN, ERIK, professor, Uppsala, f. $3/11$ 90, 32.
THERMÆNIUS, JOHAN EDVARD FREDRIK, lektor, docent, Göteborg, f. $14/12$ 96, 32.
ROOTH, ERIK GUSTAF THEODOR, professor, Lund, f. $24/4$ 89, 33.
OLINDER, OLOF GUNNAR, docent, Göteborg, f. $10/7$ 93, 34.
LÖFSTEDT, ERNST MARTIN HUGO, lektor, Skövde, f. $13/12$ 93, 34.
ÅKERMAN, JOHAN HENRIK, professor, Lund, f. $31/3$ 96, 34.
OLIVECRONA, KNUT HANS KARL, professor, Lund, f. $25/10$ 97, 35.
PLEIJEL, HILDING ATHANASIOS, professor, Lund, f. $19/10$ 93, 35.
RICHTER, HERMAN BROR, förste bibliotekarie, docent, Lund, f. $6/9$ 93, 35.
STRÖMBÄCK, DAG ALVAR, föreståndare för Landsmålsarkivet, Uppsala, f. $13/8$ 00, 35.
AHLNUND, NILS GABRIEL, professor, Stockholm, f. $23/8$ 89, 36.
ANDRÉN, GEORG, professor, Lerum, f. $10/12$ 90, 36.
COLLINDER, NILS ALFRED TORBJÖRN (BJÖRN), professor, Uppsala, f. $22/7$ 94, 36.
SEGERSTEDT, TORGNY, professor, Uppsala, f. $11/8$ 08, 36.
ÅKERLUND, ALVAR WALTER, lektor, Växjö, f. $23/12$ 02, 36.
VALMIN, MATTIAS NATAN, lektor, Hudiksvall, f. $30/5$ 98, 37.
ELOVSON, JOHN HARALD, docent, lektor, Lund, f. $1/6$ 97, 37.
LJUNGGREN, KARL GUSTAV, professor, Lund, f. $6/12$ 06, 37.
HEDSTRÖM, KARL FREDRIK GUNNAR, docent, Lund, f. $31/12$ 90, 37.
JARRING, GUNNAR VALFRID, docent, Lund, f. $12/10$ 07, 37.
DEDERING, SVEN EMANUEL, professor, Lund, f. $10/12$ 97, 38.
AXELSON, BERTIL FOLKE BONDE, docent, Lund, f. $22/12$ 06, 38.
HANELL, KRISTER, lektor, Hässleholm, f. $8/8$ 04, 38.
KJÖLLERSTRÖM, SVEN GOTTLIEB, professor, Lund, f. $28/1$ 01, 39.
OLSSON, BROR HJALMAR, förste bibliotekarie, Lund, f. $6/8$ 94, 39.
LOMBARD, ALF, professor, Lund, f. $8/7$ 02, 40.
PETZÄLL, ÅKE, professor, Lund, f. $3/7$ 01, 40.
SJÖGREN, IVAR WILHELM, professor, Lund, f. $12/6$ 97, 40.
GJERSTAD, ERIK PAUL EINAR, professor, Lund, f. $30/10$ 97, 41.
SVENSSON, NILS ARNOLD, lektor, Karlskrona, f. $16/8$ 03, 41.
JOHANNISSON, TURE GUSTAF, docent, Lund, f. $26/9$ 03, 41.
ARNGART, OLOF SIGFRID, professor, Lund, f. $15/4$ 05, 42.
BENDZ, CLAËS GERHARD MORTIMER, docent, Lund, f. $16/10$ 08, 43.

b. Utländska.

- HABERLANDT, ARTHUR, professor, Wien, f. $\frac{9}{3}$ 89, 24.
SAURAT, DENIS, professor, London, f. $\frac{21}{3}$ 90, 24.
RUBOW, PAUL VIKTOR, professor, Köpenhamn, f. $\frac{9}{1}$ 96, 30.
BRANDT, FRITHIOF, professor, Köpenhamn, f. $\frac{23}{5}$ 92, 32.
MACKENSEN, LUTZ, professor, Riga, f. $\frac{15}{6}$ 01, 32.
BLATT, FRANZ, professor, Aarhus, f. $\frac{31}{8}$ 03, 34.
PIPPING, HUGO RUDOLF (ROLF), professor, Åbo, f. $\frac{1}{6}$ 89, 35.
HAMMERICH, LOUIS, professor, Köpenhamn, f. $\frac{31}{7}$ 92, 36.
BRØNDSTED, JOHANNES BALTHASAR, professor, Köpenhamn, f. $\frac{5}{10}$
90, 37.
HELGASON, JÓN, professor, Köpenhamn, f. $\frac{30}{6}$ 99, 38.
KORNERUP, BJØRN, arkivarie, Köpenhamn, f. $\frac{8}{5}$ 96, 39.
OLSEN, ALBERT, professor, Köpenhamn, f. $\frac{16}{5}$ 90, 40.
L'ORANGE, HANS PETER, professor, Oslo, f. $\frac{2}{3}$ 03, 40.
RUIN, HANS WALDEMAR, docent, Helsingfors, f. $\frac{18}{6}$ 91, 40.
HØEG, CARSTEN, professor, Köpenhamn, f. $\frac{15}{11}$ 96, 41.
KOCH, HANS HARALD HAL, professor, Köpenhamn, f. $\frac{6}{5}$ 04, 41.
KAILA, EINO SAKARI, professor, Helsingfors, f. $\frac{9}{8}$ 90, 41.
CLARK, SIR KENNETH MC KENZIE, museidirektör, London, f. $\frac{13}{7}$ 03,
42.
MOLTKE, ERIC, cand. mag. Köpenhamn, f. 01, 43.

SOCIETETENS VERKSAMHET ARBETSÅRET 1942—1943.

Till stiftande ledamot har kallats direktören i Malmö, juris och filosofie kandidaten Thorsten Bergh.

Som arbetande inländsk ledamot har upptagits professorn Olof Arngart, Lund.

Som arbetande utländska ledamöter ha upptagits rektorn vid Svenska Handelshögskolan i Helsingfors, professorn Bruno Lesch samt direktören vid The National Gallery i London, Sir Kenneth Clark.

Vid högtidssammanträdet den 3 december 1942 talade filosofie doktorn Ingvar Andersson, Stockholm, över ämnet »Tyrannbegreppet under medeltid och renässans. Från Augustinus till Macchiavelli».

Dessutom ha på inbjudan av Societeten föredrag hållits:

den 22 februari 1943 av professor Alf Nyman, Lund, över ämnet »Drottning Kristina och La Rochefoucauld»,

den 5 och 8 mars 1943 av arkitekt Ejnar Dyggve, Köpenhamn, över ämnet »Den kristna basilikans ursprung» (gemensam inbjudan av Societeten och Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund),

den 20 april 1943 av professor Sven Dederling, Lund, över ämnet »Arabisk poesi»,

den 3 oktober 1943 av docenten Hans Ruin, Helsingfors, över ämnet »Diktaren och esteticismen» samt

den 15, 16, 18 och 19 november 1943 av professor Albert Olsen, Köpenhamn, över ämnet »Till de nordisk-nederländska förbindelsernas historia före 1700».

Av trycket har under arbetsåret utgivits:

Årsbok 1942.

Under tryckning äro:

Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund.

28. K. G. LJUNGGREN: Almanackorna och det svenska ordförrådet. Bidrag till svensk ordhistoria.

Årsbok 1943, första bidraget, BJØRN KORNERUP: Til Lunde Stifts Kirkehistorie i det 17. Aarhundrede.

Ur anslaget för tillfälliga och smärre bidrag till vetenskaplig forskning ha den 3 december 1942 utdelats:

till professor Ivar Lindquist för ett pågående arbete med diktat och renskrivning av en planerad skrift, »Västgötalagens balkar om fornäme och vangömsla. Urtexten återframställd efter metriska normer.», 200 kronor,

till professor Hilding Pleijel som bidrag till täckande av kostnaderna för handskriftsforskningar i Stockholm och Uppsala i och för ett lärdomshistoriskt arbete, »Observationes Strengnenses, utg. med inledning och kommentar av H. Pleijel och Joh. Lindblom», 200 kronor,

till professor Sture Bolin som bidrag till täckande av kostnaderna för renskrivning, delvis efter diktafonrullar, för en monografi över det andra världskrigets förspel, 150 kronor,

till docent Harald Elovson för biografiska forskningar rörande Bengt Lidner i arkiv och bibliotek i Stockholm, 150 kronor,

till docent Krister Hanell för renskrivning och översättning av ett arbete, »Über den Ursprung der römischen Magistratur», 100 kronor.

Lund i november 1943.

Krister Hanell.

SAMMANDRAG
AV VETENSKAPS-SOCIETETENS I LUND RÅKENSKAPER
ÅR 1942.

Balanskonto den 1 januari 1942.

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	172,760: —	Grundfond	149,000: —
Förlagsbevis	2,000: —	Dispositionsfond.....	33,000: —
Aktier	1,750: —	Grevinnan von Hallwyls fond	10,000: —
Banktillgodohavanden	44,569: 70	Knut och Alice Wallenbergs	
Kassa	88: 10	fond	5,000: —
		Andra donatorers fond ...	3,000: —
		Resestipendiefond	16,579: 04
		Överskottsmedels fond.....	4,588: 76
	Kronor 221,167: 80		Kronor 221,167: 80

Vinst- och förlustkonto år 1942.

Inkomster:		Utgifter:	
Räntor å obligationer	6,718: 75	Ränta å obligationer	45: 69
Kursvinst å obligationer ...	225: —	Stämplor och courtage.....	14: 11
Räntor å förlagsbevis	90: —	Sekreteraren	750: —
Utdelning å aktier.....	175: —	Föreläsare	341: 15
Räntor å banktillgodoha-		Forskningsbidrag	800: —
vanden	1,528: 99	Tryckning och klichéer ...	6,642: 41
Inträdesavgifter	1,000: —	Övriga utgifter	893: 73
Årsavgifter	1,000: —	Överskott för året.....	1,985: 65
Försålda skrifter	735: —		
	Kronor 11,472: 74		Kronor 11,472: 74

Balanskonto den 31 december 1942.

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	172,935: —	Grundfond	150,000: —
Förlagsbevis	2,000: —	Dispositionsfond	34,000: —
Aktier	1,750: —	Grevinnan von Hallwyls fond	10,000: —
Banktillgodohavanden	46,108: 03	Knut och Alice Wallenbergs	
Kassa	360: 42	fond	5,000: —
		Andra donatorers fond ...	3,000: —
		Resestipendiefond	17,159: 30
		Överskottsmedels fond.....	3,994: 15
	Kronor 223,153: 45		Kronor 223,153: 45

Malmö den 31 december 1942.

Thorild Dahlgren.

SPECIFIKATION AV OBLIGATIONER, FÖRLAGSBEVIS OCH
AKTIER DEN 31 DECEMBER 1942.

Obligationer:	%	År	Nom. värde	Bokfört värde
Svenska Staten	4	1933	15,000	14,600: —
» » (1. försvarslånet)	4	1940	10,000	10,000: —
» » (2. »)	4	1941	5,000	5,000: —
» »	3,5	1941	25,000	25,000: —
» » (3. försvarslånet)	3,5	1942	10,000	10,000: —
Sveriges Allmänna Hypoteksbank	3	1937	5,000	4,000: —
Konungariket Sveriges Stadshypotekskassa	4	1934	10,000	9,700: —
» » »	3,25	1937	2,000	2,000: —
» » »	3	1934	5,000	4,200: —
Svenska Bostadskreditkassan	3,6	1942	10,000	10,000: —
Stockholms Intecknings Garanti A.-B.	3	1934	5,000	4,975: —
Stockholms stad	3,25	1936	5,000	5,000: —
Marma-Långrörs A.-B.	4	1935	5,000	5,000: —
Reymersholms Gamla Industri A.-B.	4	1935	10,000	10,000: —
Bergvik & Ala Nya A.-B.	3,75	1930	4,000	3,960: —
A.-B. Optimus	3,5	1929	5,000	5,000: —
A.-B. Tretorn.....	3,5	1937	5,000	5,000: —
Skånska Cement A.-B.	3,5	1939	5,000	5,000: —
Fiskeby Fabriks A.-B.	3,25	1937	15,000	15,000: —
Rederi A.-B. Svea	3,25	1938	5,000	5,000: —
Svenska Sockerfabriks A.-B.	3,25	1936	5,000	5,000: —
Danska Staten	3,5	1938	10,000	5,000: —
Köpenhamns Stad	4,5	1930	5,000	2,500: —
Norska Staten	3,5	1936	4,000	2,000: —
				<u>Kronor 172,935: —</u>
Förlagsbevis:				
A.-B. Svenska Handelsbanken	4,5	1933	2,000	2,000: —
				<u>Kronor 2,000: —</u>
Aktier:				
Svenska Sockerfabriks A.-B.			3,000	1,750: —
				<u>Kronor 1,750: —</u>

Malmö den 31 december 1942.

Thorild Dahlgren.

REVISIONSBERÄTTELSE.

Vid denna dag företagen revision av Vetenskaps-Societetens i Lund räkenskaper för år 1942 hava undertecknade funnit dem i allo noggrant och omsorgsfullt förda och försedda med behöriga verifikationer samt funnit samtliga värdehandlingar betryggande förvarade i bankfack, varför det är oss en angenäm plikt att tillstyrka full och tacksam ansvarsfrihet åt skattmästaren för den tid, revisionen omfattar.

Lund den 6 maj 1943.

Gunnar Carlquist.

Herman Richter.

INNEHÅLL.

ARTIKLAR:

BJØRN KORNERUP: Til Lunde Stifts Kirkehistorie . . .	3
STEN CARLSSON: Hans Gabriel Wachtmeisters dagbok 1807—1809	41
ÅKE OHLMARKS: Alt-Uppsala und Arkona	77

MINNESORD:

HARALD ELOVSON: Fredrik Paasche	121
RAGNAR JOSEPHSON: Carl Sahlin	131

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND 1942—1943	137
--	-----

Förut ha utkommit:

Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund:

1. *Herbert Petersson*. Studien über die indogermanische Heteroklasie. Pris 15 kr.
2. *Alf Nyman*. Kring antinomierna. Pris 5 kr.
3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. Pris 5 kr.
4. James Harrington's Oceana, edited with notes by S. B. *Liljegren*. Pris 10 kr.
5. *John Frödin*. Siljansområdets fäbodbygd. Pris 8 kr.
6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. Pris 6 kr.
7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. Pris 5 kr.
8. *Alf Nyman*. Schema och slutsats. Pris 7 kr.
9. *Fredrik Lagerroth*. Platons stats- och rättsbegrepp. Pris 3 kr.
10. *Sigurd Agrell*. Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. Pris 3 kr.
11. Stockholms stads tänkebok 1524—1529 av M:r Olauus Petri Phase, utg. genom *Ludvig Larsson*, häft. 1—3. Pris kr. 15: 50.
12. Gudmundi Olai Thesaurus Adagiorum linguæ septentrionalis antiquæ et modernæ, utg. av *G. Kallstenius*. Pris 6 kr.
13. *Torsten Wennström*. Studier över böter och myntvärden i Västgötalagarna. Pris kr. 3: 50.
14. *Heinrich Hoppe*. Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. Pris 5 kr.
15. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. Pris kr. 3: 50.
16. *Albert Wifstrand*. Von Kallimachos zu Nonnos. Pris kr. 7: 50.
17. *Ingvar Andersson*. Erik XIV:s engelska underhandlingar. Pris kr. 7: 50.
18. *Anders Gagnér*. Florilegium Gallicum. Pris 10 kr.
19. *Gunnar Carlsson*. Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. Pris 6 kr.
20. Smärre dikter av Lejonkulans dramatiker utgivna av *Erik Noreen*. Pris 6 kr.
21. *Johan Åkerman*. Das Problem der sozialökonomischen Synthese. Pris kr. 9: 50.
22. *E. Noreen*. Författarfrågor i Lejonkulans dramatik. Pris 6 kr.
23. *Walter Åkerlund*. Studier över Ynglingatal. Pris kr. 3: 50.
24. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. II. Sparlösastenen. Pris 10 kr.
- 25:1. Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning utg. av *Gunnar Wetterberg*. I. Text. Pris 25 kr.
26. *Ivar Lindquist*. Västgötalagens litterära bilagor. Pris kr. 4: 50.
27. *Bertil Axelson*. Das Prioritätsproblem Tertullian — Minucius Felix. Pris 7 kronor.
28. *K. G. Ljunggren*. Almanackorna och det svenska ordförrådet. Pris kr. 7: 50.

Årsbok 1920—1943.